



เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ

จัดโดย

ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน

ร่วมกับฝ่ายวิจัยมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)



ประวัติศาสตร์การขยายตัว ชุมชนลุ่มน้ำชี



๒๘-๒๙ สิงหาคม ๒๕๔๖

ณ ห้องประชุมใหญ่

คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม



เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ
ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มน้ำชี



ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน

๒๘-๒๙ สิงหาคม ๒๕๔๖

หอประชุมใหญ่ คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
โดยได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว)
และฝ่ายวิจัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ : ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน
ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มน้ำชี



พิมพ์ครั้งแรก : สิงหาคม ๒๕๔๖
จำนวน ๓๐๐ เล่ม

บรรณาธิการ
ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ

รูปเล่ม
พิศาล ดุลยลา

แบบปก
ธัญญา สังขพันธานนท์

พิสูจน์อักษร
ขจรศักดิ์ ไชยมราช

พิมพ์อัดสำเนาที่
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

โครงการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง “ประวัติศาสตร์การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี”

หลักการและเหตุผล

บริเวณลุ่มแม่น้ำชีปรากฏการการตั้งถิ่นฐานและการขยายตัวของชุมชนของผู้คนในกลุ่มวัฒนธรรมไท-ลาว ตั้งประมาณพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา การขยายตัวเข้ามาสร้างบ้านแปลงเมืองเริ่มจากบริเวณเมืองสุวรรณภูมิ ต่อมาเมืองเหล่านี้ได้ขยายตัวทำให้เกิดชุมชนใหม่สำคัญหลายชุมชน เช่น เมืองร้อยเอ็ด เมืองขอนแก่น เมืองพนมไพรแดนมฤค และต่อมาเมืองเหล่านี้ได้ขยายตัวทำให้เกิดชุมชนใหม่อีก เช่น เมืองมหาสารคาม การขยายตัวในระยะต่อมาคือสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 มีการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ มาถึงเมืองนครราชสีมา พ.ศ. 2443 การค้าขายได้ขยายตัวตามทางรถไฟ ชุมชนช่วงนี้เกิดการขยายตัวเพราะปัจจัยความเจริญทางเศรษฐกิจ เนื่องจากเริ่มมีคนจีนอพยพเข้ามาตั้งหลักฐานในชุมชนเมือง และคนจีนเหล่านี้ได้เข้าไปมีบทบาททางเศรษฐกิจ มีการสะสมทุนจนกลายเป็นนายทุนท้องถิ่นเป็นเจ้าของกิจการ ในปี พ.ศ. 2504 ต่างสอดคล้องกับนโยบายของรัฐบาล ขณะนั้นประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ที่มุ่งเน้นให้ท้องถิ่นเป็นฐานของการผลิตสินค้าภาคเกษตรกรรมเพื่อการส่งออกโดยเฉพาะในภาคอีสาน ได้มีการส่งเสริมให้ปลูกพืชเศรษฐกิจด้วยการเปิดพื้นที่ป่าสาธารณะ ได้แก่ ปอ อ้อย มันสำปะหลัง ข้าวโพดสมบัติชุมชนกลายเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ พ.ศ.2504 จึงเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่นำความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนลุ่มน้ำชี ผู้คนปรับตัวตามกระแสของความเปลี่ยนแปลง อันมีผลทำให้เกิดการขยายตัวที่เป็นรูปแบบและไม่เป็นรูปแบบ เกิดการเคลื่อนย้ายของคนเข้าสู่เมืองใหญ่ เกิดรูปแบบทางเศรษฐกิจแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ ผลของการเปลี่ยนแปลงทำให้ท้องถิ่นค่อยๆ สูญเสียความเป็นตัวตนของตนเอง วิถีชีวิตและภูมิปัญญาดั้งเดิมค่อยๆ สูญหายไปและถูกแทนที่ด้วยความเป็นสมัยใหม่

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชุมชนลุ่มน้ำชีเป็นแนวทางหนึ่งจะช่วยให้ท้องถิ่นได้เกิดสำนึกและตระหนักถึงศักยภาพตนเอง เข้าใจตัวตน เข้าใจท้องถิ่น เพื่อให้สามารถสร้างสำนึกในการดูแลตนเอง อย่างไรก็ตามการศึกษาเรื่องท้องถิ่นที่ผ่านมายังมีไม่มากพอและ ไม่สามารถนำมาซึ่งองค์ความรู้ที่ชัดเจน ดังนั้นโครงการวิจัยนี้ปรารถนาจะสร้างองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับชุมชนลุ่มน้ำชี โดยการสังเคราะห์ภาพรวมของพัฒนาการประวัติศาสตร์ทั้งหมด (Total History) ของบริเวณลุ่มน้ำชีในรอบ 100 ปีที่ผ่านมาด้วยโจทย์วิจัยในหัวข้อต่างๆ ที่เป็นองค์ประกอบหลักของท้องถิ่น

ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน : ประวัติศาสตร์การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี ประกอบด้วยโครงการย่อย 8 โครงการ โดยเลือกพื้นที่และการศึกษาที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งการเลือกศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชนในหัวข้อและพื้นที่ดังกล่าวทั้ง 8 เรื่องจะช่วยทำให้มองเห็นภาพของกำเนิดของชุมชน การขยายตัว และการดำรงอยู่ของชุมชน การปรับตัวของชุมชนบริเวณลุ่มน้ำชีในท่ามกลางกระแสของความเปลี่ยนแปลงเป็นระยะๆ โดยที่ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของตนเองอีกด้วย

ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน : ประวัติศาสตร์การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี

1. โครงการวิจัย เรื่อง การศึกษาสถานที่สำคัญของท้องถิ่นในลุ่มแม่น้ำชีโดยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน
2. โครงการวิจัย เรื่อง การศึกษาวิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนริมฝั่งลุ่มน้ำชี
3. โครงการวิจัย เรื่อง การขยายตัวของชุมชนเมืองลุ่มแม่น้ำชี
4. โครงการวิจัย เรื่อง คนจีนกับการขยายตัวของเมืองบริเวณลุ่มน้ำชี
5. โครงการวิจัย เรื่อง วิวัฒนาการปลาและอาชีพการประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี
6. โครงการวิจัย เรื่อง ความหลากหลายทางชีวภาพกับชุมชนท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำชี
7. โครงการวิจัย เรื่อง รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนลุ่มน้ำชี
8. โครงการวิจัย เรื่อง เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มแม่น้ำชี

วัตถุประสงค์ของโครงการ

1. เพื่อเสนอองค์ความรู้และผลการศึกษาวิเคราะห์ สังเคราะห์พัฒนาการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของการขยายตัวของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำชี (Total History) ในช่วงเวลาประมาณ 100 ปีที่ผ่านมา ซึ่งเป็นระยะที่เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ
2. เพื่อให้ชุมชนท้องถิ่นได้มีส่วนร่วมในการสร้างประวัติศาสตร์ของตนเอง
3. เพื่อนำองค์ความรู้จากงานวิจัยเป็นฐานสำหรับการพัฒนาการเรียนการสอนหลักสูตรท้องถิ่น รวมทั้งจัดทำพิพิธภัณฑ์ชุมชนลุ่มน้ำชี

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เสนอองค์ความรู้และผลการศึกษาวิเคราะห์ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของการขยายตัวของชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำชี ในช่วงเวลาประมาณ 100 ปีที่ผ่านมา แก่ผู้เกี่ยวข้องเพื่อเสนอแนวความคิดในการพัฒนาชุมชนลุ่มน้ำชี
2. ผู้เกี่ยวข้องในวงการศึกษา นำเอาองค์ความรู้จากการวิจัยพัฒนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของการขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชีไปใช้ในการพัฒนาการเรียนการสอนหลักสูตรท้องถิ่นในโรงเรียน
3. ท้องถิ่นเกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันในสำนึกเกี่ยวกับอดีตของตน ซึ่งจะเป็นรากฐานอันนำไปสู่ความเข้มแข็งต่อไป

วันที่ 28-29 สิงหาคม 2546 ณ ห้องประชุมชั้น 2 คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
ตำบลขามเรียง อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม

08.00 - 08.30 น.	ลงทะเบียน
08.30 - 08.45 น.	กล่าวรายงานพิธีเปิดโดยผู้ประสานงานชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน
08.45 - 09.20 น.	เปิดการสัมมนาทางวิชาการและบรรยายพิเศษเรื่อง “บทบาทของมหาวิทยาลัยในการพัฒนาการศึกษาของท้องถิ่น” โดย ศาสตราจารย์ ดร.นพ. อดุลย์ วีริยเวชกุล ราชบัณฑิต อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาสารคาม
09.20 - 10.20 น.	บรรยายพิเศษเรื่อง “การศึกษาเรื่องของท้องถิ่น” โดย รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม
10.20 - 10.30 น.	อาหารว่าง
10.30 - 10.45 น.	รายงานสรุปภาพรวมของ ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน :
	ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มน้ำชี โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ ผู้ประสานงานชุดโครงการวิจัย
10.45 - 11.15 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 1 โครงการวิจัย เรื่อง การศึกษาสถานที่สำคัญของท้องถิ่นในลุ่มแม่น้ำชีโดยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน
	โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ธัญญา สังขพันธานนท์ หัวหน้าโครงการ
11.15 - 12.00 น.	วิจารณ์โดย ดร.ปรีตตา เจริมเผ่า กอนนันทกุล
12.00 - 13.00 น.	รับประทานอาหารเที่ยง
13.00 - 13.30 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 2 โครงการวิจัย เรื่อง วิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ริมฝั่งลุ่มน้ำชี โดย อาจารย์สักรินทร์ แซ่กู หัวหน้าโครงการ
13.30 - 14.30 น.	วิจารณ์โดย ดร.ปรีตตา เจริมเผ่า กอนนันทกุล
14.30 - 14.45 น.	อาหารว่าง
14.45 - 15.15 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 3 โครงการวิจัย เรื่อง การขยายตัวของชุมชนเมืองลุ่มแม่น้ำชี โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ถนอม ตะนา หัวหน้าโครงการ
15.15 - 16.15 น.	วิจารณ์โดย รองศาสตราจารย์ ดร.ภูวดล ทรงประเสริฐ
	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชุลีพร วิรุณหะ
16.15 - 16.45 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 4 โครงการวิจัย เรื่อง คนจีนกับการขยายตัวของเมืองบริเวณลุ่มน้ำชี โดย อาจารย์นาริรัตน์ ปรีสุทธิวุฒิพร หัวหน้าโครงการ
16.45 - 17.45 น.	วิจารณ์โดย รองศาสตราจารย์ ดร.ภูวดล ทรงประเสริฐ
	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชุลีพร วิรุณหะ

วันศุกร์ที่ 29 สิงหาคม 2546

08.00 – 08.30 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 5 โครงการวิจัย เรื่อง วัฒนธรรมปลาและอาชีพการประมงในชุมชน ลุ่มแม่น้ำชี โดย นายสัตวแพทย์ วรพล เองวานิช หัวหน้าโครงการ
08.30 – 09.30 น.	วิจารณ์โดย รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ดร.ชยันต์ วรรณธนะภูติ
09.30 – 09.45 น.	อาหารว่าง
09.45 – 10.15 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 6 โครงการวิจัย เรื่อง ความหลากหลายทางชีวภาพกับ ชุมชนท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำชี โดย ดร.ศุภชัย สมบัติโต หัวหน้าโครงการ
10.15 – 11.15 น.	วิจารณ์โดย ดร.ชยันต์ วรรณธนะภูติ รองศาสตราจารย์ ดร.บุญยงค์ เกศเทศ
11.15 – 11.45 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 7 โครงการวิจัย เรื่อง รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ธรรมชาติของชุมชนลุ่มน้ำชี โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ไพบุลย์ บุญไชย หัวหน้าโครงการ
11.45 – 13.00 น.	รับประทานอาหารเที่ยง
13.00 – 14.00 น.	วิจารณ์โดย ดร.ชยันต์ วรรณธนะภูติ ดร.อรุณี ยูวะนิยม
14.30 – 14.30 น.	เสนอรายงานกลุ่มที่ 8 โครงการวิจัย เรื่อง เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มแม่น้ำชี โดย ดร.ชินศักดิ์ สุวรรณอัจฉริย หัวหน้าโครงการ
14.30 – 15.30 น.	วิจารณ์โดย ดร.ชยันต์ วรรณธนะภูติ
15.30 – 15.45 น.	อาหารว่าง
15.45 – 16.45 น.	สรุปและเวทีซักถามแสดงความคิดเห็น
16.45 – 17.30 น.	บรรยายเรื่อง “แนวทางในการสร้างนักวิจัยในท้องถิ่น” โดย ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย ผู้อำนวยการฝ่ายชุมชนและสังคม สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
17.30 น.	ปิดการสัมมนา

สารบัญ

โครงการสัมมนาทางวิชาการ	
กำหนดการการสัมมนาทางวิชาการ	
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง วัฒนธรรมปลาและอาชีพการประมงในลุ่มแม่น้ำชี	1
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง ความหลากหลายทางชีวภาพกับชุมชนท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำชี	34
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนลุ่มน้ำชี	62
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง วิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ริมฝั่งลุ่มน้ำชี	104
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาสถานที่สำคัญของท้องถิ่นในลุ่มแม่น้ำชีโดยกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน	146
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง การขยายตัวของชุมชนเมืองลุ่มแม่น้ำชี : กรณีศึกษาเมืองร้อยเอ็ดและยโสธร	181
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง คนจีนกับการขยายตัวของเมืองบริเวณลุ่มน้ำชี : กรณีศึกษาจังหวัดร้อยเอ็ดและมหาสารคาม	206
บทสรุปโครงการวิจัยเรื่อง เศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการในลุ่มแม่น้ำชี	231

วัฒนธรรมปลาและอาชีพประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

วรพล เองวานิช และคณะ*

ลุ่มน้ำชีเป็นแหล่งอารยธรรมที่ตั้งอยู่กลางภาคอีสาน มีแม่น้ำชีเป็นแม่น้ำสายหลักและมีแม่น้ำสาขาไหลมาบรรจบ ดังนั้นจึงมีพื้นที่ระหว่างลุ่มแม่น้ำที่มีความหลากหลายของวิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำสายนี้ โดยคนส่วนใหญ่ที่ตั้งชุมชนในลุ่มแม่น้ำสายนี้มีเชื้อสายลาวที่อพยพเข้ามาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี - รัตนโกสินทร์ตอนต้น ลักษณะการตั้งชุมชนในลุ่มแม่น้ำชีจะแตกต่างกันออกไปตามลักษณะภูมิประเทศบางแห่งตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ริมหนองน้ำขนาดใหญ่หรือที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำและลำน้ำสาขา แรกเริ่มการตั้งชุมชนของคนในลุ่มแม่น้ำชี แต่ละแห่งมีลักษณะแตกต่างกันตามทรัพยากรพื้นฐาน โดยชุมชนที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำและหนองบึงจะอาศัยทรัพยากรปลาเป็นหลัก ส่วนพื้นที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำจะเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญ แต่มีได้หมายความว่าวิถีการดำเนินชีวิตของแต่ละชุมชนจะแยกขาดจากชุมชนอื่น หากแต่ต้องมีการติดต่อเพื่อแลกเปลี่ยนและค้าขายซึ่งกันและกัน เพื่อให้ได้ปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตที่ตนเองขาดแคลนอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ชุมชน จะเห็นได้ว่าตลอดแม่น้ำชีจะพบบ้านเรือนตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ตั้งแต่จังหวัดชัยภูมิ จนถึงอุบลราชธานี นอกจากนี้ตัวจังหวัดที่ถูกจัดให้อยู่ในลุ่มแม่น้ำสายนี้ ส่วนใหญ่มักตั้งอยู่ไม่ไกลจากแม่น้ำชีมากนัก เช่น ชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม และยโสธร

เดิมการยังชีพของคนในลุ่มแม่น้ำสายนี้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ คือ ปลา ข้าว และเกลือ ทั้งนี้เนื่องจากแม่น้ำชีมีองค์ประกอบที่เหมาะสมต่อการประมงและการทำนา เพราะจากลักษณะที่ลำนํามีลักษณะคดเคี้ยว ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติของแม่น้ำเกิดเป็นทะเลสาบ รูปแอกที่เรียกว่ากุดในภาษาอีสานจำนวนมาก และมีพื้นที่ลุ่มแม่น้ำที่มีน้ำท่วมถึง จนถึงปลายแม่น้ำที่อุดมสมบูรณ์ด้วยป่าบุงป่าทามซึ่งป่าเหล่านี้เป็นแหล่งอาหารและที่เพาะพันธุ์ปลารวมชาติที่สำคัญ นอกจากอาชีพการจับปลาแล้ว พื้นที่ของลุ่มแม่น้ำชีมีลักษณะลาดจากทางทิศตะวันตกไปทางทิศตะวันออก ทำให้พื้นที่บริเวณต้นน้ำจากทิวเขาเพชรบูรณ์ลาดลงไปยังลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขง แต่มีพื้นที่ราบน้ำไม่ท่วมถึงกินบริเวณกว้าง ส่งผลทำให้เมื่อถึงฤดูทำนาและมีน้ำหลาก พื้นที่ทางตอนบนและตอนกลางไม่ค่อยถูกน้ำท่วมจึงเป็นแหล่งเพาะปลูกข้าวที่มีความสำคัญ

หลังการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง วิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีได้เปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงและการพึ่งพาที่อาศัยทรัพยากรพื้นฐาน ได้แก่ ข้าว ปลา ฝ้าย

* คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

1. นายสัตวแพทย์วรพล เองวานิช อาจารย์ประจำคณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
2. อาจารย์อรรณณ ชินวาศรี อาจารย์ประจำคณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
3. นายวิเชียร เองวานิช ผู้ช่วยวิจัย
4. นายนิตญา นมัสโรตอง ผู้ช่วยวิจัย

ปาน ปอเทือง อ้อย และยาสูบ เป็นต้น และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันในระบบเครือญาติและสายสัมพันธ์ของคนในชุมชน ได้เปลี่ยนเป็นระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมและการค้าขาย โดยเน้นการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ปอแก้ว อ้อย และมันสำปะหลัง โดยมีพ่อค้าคนจีนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานในเกือบทุกชุมชนทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลาง ส่งผลให้การผลิตเพื่อการยังชีพลดบทบาทลง ต่อมาผลจากการส่งเสริมให้ปลูกพืชเศรษฐกิจจำนวนมากทำให้สินค้าล้นตลาด ราคาพืชผลจึงถูกลงไม่คุ้มกับการลงทุน ประกอบกับรัฐจำกัดพื้นที่การปลูกลงเหลือเพียงการปลูกข้าว ที่มีการกระจายในทุกพื้นที่ของกลุ่มแม่น้ำดังกล่าวสามารถพบเห็นได้ในปัจจุบัน

วิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชี

วิถีชีวิตในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา

วิถีการดำเนินชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีตั้งแต่ปี พ.ศ. 2460 - 2495 มีลักษณะเรียบง่ายพึ่งพิงธรรมชาติเป็นหลัก ส่วนใหญ่มีขอบเขตจำกัดภายในหมู่บ้านหรือชุมชนลุ่มแม่น้ำชีเท่านั้น มักขึ้นอยู่กับฤดูกาลเป็นสำคัญส่งผลทำให้ผู้คนในลุ่มแม่น้ำชี มีกิจกรรมที่จะต้องกระทำอย่างเป็นวัฏจักร และหมุนเวียนซ้ำเดิมอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ตั้งชุมชน ทั้งชุมชนที่ปลูกข้าวเป็นหลัก ชุมชนที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ และชุมชนหนองน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งชุมชนต่างๆเหล่านี้ได้แสดงวิถีชีวิตผ่านกระบวนการการทำงาน ประเพณี ความเชื่อ กิจกรรมประจำวัน และเทศกาลงานบุญต่างๆอย่างเป็นวงรอบ

ส่วนใหญ่คนในลุ่มแม่น้ำชีเกี่ยวข้องกับทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ 3 ชนิด คือ ข้าวซึ่งมีการปลูกมากในบริเวณน้ำท่วมไม่ถึงหรือที่เรียกทั่วไปว่า "นาโคก" และที่ลุ่มหรือที่เรียกว่า "นาทาม" แต่มีการปลูกข้าวในนาแบบน้ำไม่มากนักเนื่องจากมักเกิดน้ำท่วม ชนิดที่สองคือปลาซึ่งสามารถหาได้ทั่วไปตลอดปีในบางแหล่งน้ำ เช่น แม่น้ำ ห้วยขนาดใหญ่ หรือ หนองน้ำขนาดใหญ่ เท่านั้น ส่วนในทีนาหรือหนองน้ำขนาดเล็กสามารถจับได้เฉพาะในช่วงฤดูฝน ฤดูทำนา และบ่อปลาในฤดูแล้งเท่านั้น และทรัพยากรชนิดที่สามคือเกลือ ซึ่งมีการผลิตทั้งในระดับครอบครัว หมู่บ้าน และชุมชนที่มีลักษณะทางกายภาพเอื้ออำนวย ส่วนใหญ่จะพบได้ในหมู่บ้านและชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานอยู่ในเขตดินเค็มหรือดินเฝือก นอกจากทรัพยากรข้าวและปลาแล้ว เกลือนับว่าเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งต่อการดำรงชีพ เพราะเป็นทรัพยากรที่สำคัญในการนำมาเป็นส่วนประกอบและการแปรรูปอาหารที่ใช้บริโภคในครัวเรือนเป็นประจำ เกลื่อนั้นสามารถผลิตได้เองในบางชุมชน หากไม่สามารถผลิตได้เองก็จะมีผู้นำเข้ามาจากชุมชนอื่นเพื่อการบริโภค

วิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีในยุคทุนนิยม

หลังจากเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจ จากระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงและการพึ่งพาเป็นระบบทุนนิยมในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2480 - 2500 ส่งผลให้วิถีการดำเนินชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีได้เปลี่ยนแปลงไป พบว่าคนในลุ่มแม่น้ำชีได้ปรับเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิตจากเดิมซึ่งอาศัยทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นเพื่อการยังชีพ รวมถึงการแลกเปลี่ยนบนฐานทรัพยากรที่มีในแต่ละชุมชน มาเป็นการค้าขายที่อาศัยกลไกของตลาดมากขึ้น และหลังจากนั้นเมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมอย่างเต็มรูปแบบตั้งแต่ปี พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา วิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีซึ่งเดิมดำรงชีพด้วยการปลูกข้าว จับปลา ทำสวน ต้มเกลือ เก็บของป่ามาบริโภค ได้เปลี่ยนมาเป็นการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ปอ อ้อย มันสำปะหลังร่วมกับการทำนาเพื่อขายผลผลิตเป็นหลัก ทำให้การยังชีพแบบเดิมค่อยๆลดบทบาทลง กลายสภาพจากการหาอยู่หากิน เป็นหาเงิน

หาทอง คนในลุ่มแม่น้ำสายนี้เริ่มเข้าสู่กลไกของตลาด และใช้เงินเป็นสื่อกลางของการแลกเปลี่ยน ดังนั้นเงินจึงมีบทบาทสำคัญมากขึ้นตามลำดับ จนในปัจจุบันวิถีชีวิตของคนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีตั้งแต่ต้นขึ้นมาจากแม่น้ำจนเข้านอน จำเป็นต้องใช้จ่ายเงินเพื่อซื้อหาหรือแลกเปลี่ยนสิ่งที่ต้องการ ซึ่งแตกต่างจากอดีตที่ทำมาหากินแบบพึ่งพาตนเองภายในครอบครัว หมู่บ้านและชุมชน หรือติดต่อแลกเปลี่ยนกับต่างชุมชนที่อยู่ไม่ไกลนัก นอกจากนี้ยังทำให้มีการประกอบอาชีพที่หลากหลายมากขึ้นแตกต่างไปจากอาชีพดั้งเดิม ปรากฏการณ์ดังกล่าวส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเกิดขึ้น เช่น มีการเคลื่อนย้ายแรงงานออกจากชุมชนไปทำงานในเมืองใหญ่เพิ่มขึ้น อาชีพดั้งเดิมได้ถูกลดบทบาทลงเนื่องจากผลผลิตที่ได้มีราคาต่ำไม่คุ้มกับการลงทุน นอกจากนี้การอพยพแรงงานไปทำงานยังเมืองใหญ่ ส่งผลทำให้เกิดปัญหาทางสังคมด้านอื่นตามมาดังที่พบเห็นได้ในปัจจุบัน

ปลา: มองผ่านประสบการณ์ของชาวประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

การจับปลาเป็นศาสตร์ที่ชาวประมงต้องผ่านการเรียนรู้ ผึกฝน และทดลองทำซ้ำหลายๆ ครั้ง จนได้ข้อมูลในการจับปลาแต่ละชนิด เช่น แหล่งที่อยู่ อาหารที่ปลาแต่ละชนิดกิน ช่วงเวลาที่เหมาะสมในการจับ และฤดูกาลที่สามารถจับปลาได้มากเป็นต้น ทั้งนี้เนื่องจากมีข้อจำกัดว่าปลาที่อาศัยอยู่ในแหล่งน้ำต่างๆ นั้นชาวประมงไม่สามารถที่จะมองทะลุผ่านน้ำลงไป แล้วทราบได้ว่าบริเวณแหล่งน้ำที่จะไปจับปลานั้น มีปลาชนิดใดอาศัยอยู่บ้าง แต่ละชนิดอาศัยอยู่อย่างไร ที่ระดับความลึกเท่าใด ซึ่งข้อมูลเหล่านี้ถือเป็นปัจจัยสำคัญในการช่วยให้ชาวประมงตัดสินใจว่าจะวางอุปกรณ์จับปลา หรือเลือกใช้อุปกรณ์สำหรับจับปลาชนิดใดจึงจะเหมาะสม นอกจากนี้ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับปลาเหล่านี้ ยังทำให้ชาวประมงเกิดองค์ความรู้ที่นำไปสู่การการสร้างเครื่องมือจับปลาขึ้น โดยชาวประมงจะนำองค์ความรู้ที่มีอยู่เหล่านี้ นำมาผสมผสานกันในการออกแบบเครื่องมือจับปลาแต่ละชนิด ซึ่งเครื่องมือจับปลาในแต่ละชนิดนั้นก็จะมีลักษณะพิเศษที่แตกต่างกันออกไป และมีความจำเพาะสำหรับปลาแต่ละชนิดเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น บั้งลันสำหรับปลาไหล ต้มปลาหยอนสำหรับปลาหยอนหลังเขียวหรืออู้อีสำหรับจับปลาไหลเป็นต้น และเมื่อผ่านการทดลองใช้และสามารถจับปลาได้ผลเป็นอย่างดี เครื่องมือจับปลาเหล่านี้ก็จะกลายเป็นภูมิปัญญาในที่สุด

แหล่งน้ำ: ปัจจัยที่กำหนดชนิดพันธุ์ของปลา เครื่องมือจับปลา และวิถีการประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

จากการศึกษาชนิดของปลาในแหล่งน้ำที่แตกต่างกันทั้งในระบบของแม่น้ำ ที่นา หนองน้ำขนาดใหญ่ และเขื่อนในครั้งนี้ พบว่าลักษณะของแหล่งน้ำมีผลต่อชนิดพันธุ์ปลา โดยมองได้จากความแตกต่างของชนิดพันธุ์ปลาในแต่ละแห่ง พบว่าแหล่งน้ำที่เป็นแม่น้ำขนาดใหญ่จะมีจำนวนชนิดพันธุ์ของปลาที่ชาวประมงสามารถจับมาใช้ประโยชน์ได้ และความหลากหลายของชนิดพันธุ์ปลามากกว่าแหล่งน้ำที่เป็นหนอง บึง หรือเขื่อน แหล่งน้ำที่เป็นระบบของแม่น้ำจะมีชนิดพันธุ์ปลาในกลุ่มปลาเนื้ออ่อน ปลากรด ปลาแขยง ปลาสวายมากกว่าแหล่งน้ำที่เป็นหนองบึง เขื่อน และที่นา ทั้งนี้เนื่องจากแม่น้ำชี เป็นแม่น้ำไหลและมีการติดต่อกับแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขงซึ่งเป็นระบบของแม่น้ำที่ใหญ่ขึ้นไป และปลาเหล่านี้สามารถเดินทางขึ้นมาได้ ประกอบกับปลาเหล่านี้อยู่ในนิเวศของแหล่งน้ำที่เป็นกุดหรือวังปลาในระดับของน้ำที่ลึก ซึ่งมีลักษณะเป็นโพรงและแตกต่างจากแหล่งน้ำที่เป็นหนองบึงหรือเขื่อนที่เป็นพื้นราบและพื้นทางด้านล่างมักเป็นโคลนตม ดังนั้นจึงทำ

ให้มีปลาเหล่านี้อยู่ น้อยมาก ในขณะที่แหล่งน้ำที่เป็นหนอง บึง หรือเขื่อน มีลักษณะของแหล่งน้ำที่แยกขาด ออกจากระบบของแม่น้ำ (แต่เดิมอาจเป็นระบบเดียวกับแม่น้ำแต่ถูกแยกออกจากแม่น้ำด้วยฝายหรือเขื่อน) ทำให้มีนิเวศของแหล่งน้ำที่เป็นน้ำนิ่งไม่มีระบบของน้ำที่มีการไหลเวียน ส่งผลทำให้ปลาในแหล่งน้ำเหล่านี้ มีเฉพาะปลาในกลุ่มปลาตะเพียน ชิว สร้อย บางชนิด และปลาในกลุ่มปลาหมอ ปลาช่อน ปลาดุก ที่มีอยู่เป็น จำนวนมากแทน จากการที่มีระบบของนิเวศที่แตกต่างกันนี้ส่งผลทำให้วิถีการประมง การใช้เครื่องมือ และ มีวิธีการในการจับปลาที่แตกต่างกัน กล่าวคือปลาส่วนใหญ่ที่อยู่ในระบบของแม่น้ำ มักจะมีการเดินทางอย่าง เป็นฤดูกาลและมีน้ำไหลอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นชาวประมงจึงจำเป็นต้องใช้เครื่องมือและวิธีการจับปลาที่มีความสัมพันธ์กับลักษณะและความลึกของน้ำ เช่น การล่องเต้า ล่องซ้อน ล่องตาข่าย ล่องนาม หรือวางตุ้มขง สำหรับปลายอนเป็นต้น ในขณะที่ในแหล่งน้ำนิ่งเช่น หนองบึงหรือเขื่อน ก็จะอาศัยเครื่องมือจับปลาที่เหมาะสม กับปลาแต่ละชนิด เช่น แห สวิง เบ็ด เป็นต้น ซึ่งเป็นเครื่องมือที่สามารถจับปลาได้ทั่วไปโดยไม่ได้อาศัย ความชำนาญเฉพาะ และไม่มีวัฒนธรรมการจับปลาที่เป็นฤดูกาล เพราะแหล่งน้ำเหล่านี้เป็นน้ำนิ่งเปรียบ เปรียบเหมือนบ่อปลา ที่กักเก็บปลาไม่ให้เคลื่อนย้ายไปที่อื่น ในขณะที่ระบบของแม่น้ำปลามีการเดินทางเป็นฤดูกาล และปลาส่วนใหญ่สามารถขึ้นลงแหล่งน้ำผ่านชุมชนที่ตั้งอาศัยอยู่ได้ตลอดเวลาในฤดูน้ำแดงและฤดูน้ำลง

องค์ความรู้เกี่ยวกับปลา: ประสบการณ์ที่ผ่านการสั่งสมมาชั่วชีวิตของชาวประมงในชุมชน กลุ่มแม่น้ำชี

จากการออกจับปลาดังแต่ยังเด็ก ทำให้ชาวประมงมีความสัมพันธ์และเกี่ยวข้องกับปลาเกือบทุกชนิด ที่มีในแหล่งน้ำ ดังนั้นชาวประมงทุกคนจึงมีองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับปลาแต่ละชนิดว่าปลาชนิดนั้นๆ มักอาศัยอยู่ใน น้ำที่ใดบ้าง นิเวศของน้ำเป็นอย่างไร ชอบกินอะไรเป็นอาหาร ในแต่ละฤดูกาลปลามีขนาดเท่าไร และสามารถจับได้ด้วยเครื่องมืออะไรได้บ้าง องค์ความรู้เหล่านี้ถือเป็นสิ่งที่ได้มาจากการทำซ้ำๆ ของชาวประมง มาเกือบชั่วชีวิต ยกตัวอย่างเช่น ประสบการณ์การจับปลาลิงของ นายประกอบ ช่อประพันธ์ ซึ่งเล่าให้ฟังว่า “หลังจากเขาแต่งงานแล้วก็ออกหาปลาอย่างจริงจังกับภรรยาเพื่อเลี้ยงดูครอบครัว โดยในช่วงฤดูแล้งก็จะออก ทอดแหกับเพื่อนบ้านตามกุดตามวังปลา ซึ่งจะต้องดำน้ำลงไปเรียงชายแหไม่ให้ยกพื้นพื้นดิน เป็นการป้องกันไม่ให้ปลาออกนอกแห สำหรับการดำน้ำนั้นจะเป็นการดำแบบลึมนิดาได้น้ำ ซึ่งจะทำให้สามารถมองเห็น ปลาชนิดต่างๆ ได้น้ำได้อย่างชัดเจน ว่าอาศัยอยู่ที่ไหน ลักษณะที่อยู่เป็นอย่างไรเป็นต้น ตัวอย่างของปลาที่ เห็นเด่นชัดเมื่อลงไปจับปลาในวังปลาคือ ปลาเค็งซึ่งเป็นปลาที่คนหาปลาโดยทั่วไปเรียกว่าปลาเจ้ากุดเจ้าวัง ปลาชนิดนี้จะอาศัยอยู่ในโพรงหรือถ้ำ โดยจะขุดรูเข้าไปในผืนดินหรือหิน ข้างหน้าที่อยู่ของมันจะมีก้อนดิน หรือกรวดที่มันขุดออกมาจากโพรง เป็นเม็ดเล็กๆวางอยู่อย่างเป็นระเบียบ ปากทางเข้าโพรงจะสะอาด เป็น ระเบียบไม่มีเศษไม้หรือหินวางอยู่ เมื่อลงไปพบโพรงของมันก็จะใช้ไม้ กระทุ้งไล่มันออกมา เมื่อมันออกมา ก็ จะทำการจับหาง เนื่องจากปลาชนิดนี้เป็นปลาคิ่งแข็ง (ลำตัวแข็ง) เมื่อจับหางแล้ว จะไม่สามารถม้วนตัวเอา เองมาปากคนจับได้ หลังจากนั้นก็จะเอาไม้แหลมที่เตรียมไว้แทงตัวปลาแล้วคัตติดกับแหก่อนจะดึงขึ้นบน เรือ” นอกจากการทราบถึงแหล่งที่อยู่ของปลาชนิดนี้ และวิธีการจับโดยวิธีการใช้แหแล้ว นายประกอบ ช่อ ประพันธ์ ยังเล่าให้ฟังอีกต่อไปว่า “เมื่อจับปลาเค็งซึ่งอาศัยอยู่ในโพรงบริเวณวังปลาแล้ว จะมีการแทนที่ของ ปลาชนิดเดียวกันนี้ตัวอื่นในไม่ช้า เมื่อมาจับปลาครั้งต่อไปโดยวิธีทอดแหก็จะพบปลาตัวอื่นที่มาอาศัยแทนที่ เสมอ นอกจากนี้ปลาเค็งยังเป็นปลาที่ฉลาดมาก เพราะจะไม่ค่อยออกมาจากโพรงทำให้จับยาก” จากคำบอก เล่านี้ ถือได้ว่าเป็นตัวอย่างอันดีที่บ่งชี้ถึงประสบการณ์ตรงที่ได้รับจากการออกจับปลาได้เป็นอย่างดี ซึ่งนอก

จากปลาชนิดนี้แล้ว ปลาชนิดอื่นๆชาวประมงเองก็มียอดความรู้เหล่านี้เช่นเดียวกัน จึงทำให้สามารถจับปลาชนิดต่างๆได้เพียงพอกับการยังชีพ นอกจากนี้ยังสามารถเลือกได้ว่าจับปลาแต่ละชนิดที่ต้องการได้ โดยใช้ความรู้เหล่านี้ในการตัดสินใจว่าจะเลือกใช้เครื่องมือชนิดใดในการจับปลาชนิดนั้นๆ

การจำแนกชนิดของปลาโดยอาศัยแหล่งของอาหาร

อาหารเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีพของปลา ดังนั้นเมื่อชาวประมงเรียนรู้เกี่ยวกับการกินของปลา ก็สามารถนำเอาองค์ความรู้เหล่านี้มาประยุกต์ใช้ในการจับปลา โดยอาศัยเครื่องมือชนิดต่างๆ ที่มีอยู่เช่น เบ็ด หรือการออกแบบเครื่องมือสำหรับล่อและการดักซึ่ง เมื่อปลาเข้าไปกินอาหารแล้วไม่สามารถออกได้ เป็นต้น โดยทั่วไปแล้วแหล่งอาหารสำคัญของปลาในลุ่มแม่น้ำชีแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่มหลักๆคือ กลุ่มแรก คืออาหารที่เป็นพืชเป็นสาหร่าย จอก แหน ตะไคร่น้ำ นอกจากนี้ยังรวมถึงลูกไม้ เช่น กระเบา มะเดื่อ และใบของพืชบางชนิดที่เป็นอาหารของปลา เช่น ใบ

หน่อ เป็นต้น ที่ขึ้นตามป่าบุ่ง ป่าทาม ซึ่งเมื่อถึงฤดูที่ลูกไม้เหล่านี้ตกลงสู่แหล่งน้ำ ก็จะมีปลาวายน้ำมากิน สามารถพบได้ทั้งในแม่น้ำ ห้วย หนอง คลองบึง พืชเหล่านี้บางชนิดสามารถพบได้เป็นฤดูกาลและบางชนิดพบได้ตลอดปี กลุ่มที่สอง คืออาหารในกลุ่มของแมลง ตัวอ่อนของแมลงในน้ำ สัตว์หน้าดิน สัตว์ขนาดเล็กเช่น ปู กุ้ง และหอย เป็นต้น สัตว์เหล่านี้จะเป็นอาหารของปลาที่กินเนื้อหรือปลาล่าเหยื่อตั้งแต่ขนาดเล็กจนกระทั่งถึงขนาดกลาง เช่น ปลาสวายหนูกินหอยกาบคู่ ปลายอนหลังเขียว ปลาปึกไก่ และปลาข่าไก่กินตัวอ่อนของแมลงและแมลงที่กำลังบินขึ้นจากน้ำ เป็นต้น และกลุ่มที่สามเป็นกลุ่มที่ล่าเหยื่อจำพวกปลาขนาดเล็กเป็นอาหาร ส่วนใหญ่เป็นปลาที่มีขนาดใหญ่และเป็นปลากินเนื้อ ปลาที่จัดอยู่ในกลุ่มนี้ได้แก่ ปลาเค็ง ปลา กดเหลือง ปลาขบ ปลานาง ปลาปู ปลาตองกราย ปลาชะโดและปลาดุก

การจำแนกชนิดของปลาตามช่วงเวลาของการออกหาอาหาร

ปลาแต่ละชนิดจะมีพฤติกรรมการออกหาอาหารแตกต่างกันออกไป แต่โดยทั่วไปสามารถแบ่งชนิดของปลาที่ออกหาอาหารได้ 2 กลุ่มคือ กลุ่มแรก เป็นปลาที่ออกหาอาหารในช่วงกลางวันได้แก่ปลาที่ถูกจัดอยู่ในวงศ์ตะเพียน ชิว สร้อย และวงศ์ปลาหมอ เป็นต้น และกลุ่มที่สองเป็นปลาที่ออกหาอาหารในช่วงเวลากลางคืน ส่วนใหญ่จะถูกจัดอยู่ในกลุ่มปลาหนังเช่น ปลาขบ ปลานาง ปลาดุก ปลาเค็ง ปลาปิ้ง เป็นต้น ดังนั้นการออกจับปลาหรือช่วงเวลาของการวางอุปกรณ์จับปลาในแต่ละชนิด ก็มีความสอดคล้องกับช่วงที่ปลาจะออกมาจากแหล่งหลบซ่อน เช่น หากต้องการจับปลาดุกชาวประมงก็จะออกปักเบ็ดในช่วงเวลากลางคืน

ทางเดินของปลา : ปัจจัยที่กำหนดแบบแผนการจับปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

เนื่องจากปลาแต่ละชนิดมีพฤติกรรมทางเดินที่แตกต่างกันออกไปโดยชาวประมงสามารถสังเกตปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจากการจับปลาชนิดนั้นๆในแต่ละฤดูกาล เช่น ในช่วงฤดูน้ำลง (ตุลาคม – มกราคม) ของทุกปี ปลาสวายหนู จะเดินทางลงมาจากต้นน้ำผ่านหมู่บ้านชาวประมงบ้านท่าขอนยางลงสู่ปลายแม่น้ำ เมื่อถึงช่วงเวลาที่ปลาเดินทางผ่านมา ชาวประมงทั้งหมู่บ้านจะนำเครื่องมือจับปลาชนิดต่างๆที่สามารถจับปลาเหล่านี้ได้มาวางดักปลาชนิดนี้ และหลังจากที่ปลากลุ่มดังกล่าวเคลื่อนที่ผ่านหมู่บ้านไปซึ่งอาจจะกินเวลาประมาณ 1 – 2 สัปดาห์ ก็จะจับปลาชนิดนี้ได้ตลอดฤดูกาลการจับปลาชนิดนี้ก็จะหมดไป สำหรับการวางเครื่องมือจับปลาอย่างต่อเนื่อง เช่น การวางลอบดักปลาจะทำให้ทราบถึงทางเดินของปลาได้น้ำ (เหมือนกับ

ถนนที่คนเดินหรือรถวิ่ง) ที่ปลาเดินทาง เพราะหากวางลอบได้ถูกต้องกับทางเดินของปลา ก็จะมีปลาเข้าอุปกรณ์จับปลาชนิดนี้จำนวนมาก ในทางตรงข้ามหากวางลอบไม่ถูกตำแหน่งก็จะมีปลาเข้าเครื่องมือจับปลาชนิดนี้ ดังนั้นเมื่อชาวประมงเมื่อทราบว่าเป็นทางเดินของปลา ก็มักจะมีการจับจองที่สำหรับจับปลาต่อไปเรื่อยๆ จนอาจกลายเป็นกรรมสิทธิ์อย่างไม่เป็นทางการสำหรับวางลอบก็มี นอกจากนี้รูปแบบการเดินทางของปลาเพื่อไปวางไข่ในช่วงน้ำแดง ก็เป็นองค์ความรู้อีกด้านหนึ่งที่ทำให้ชาวประมงสามารถวางแผนการออกจับปลาได้ เช่น ในช่วงฝนตกครั้งแรกปลาช่อน ปลาตูกและปลาหมอ จะเดินทางขึ้นจากแม่น้ำชีไปวางไข่ยังหนองน้ำที่อยู่สูงขึ้นไป โดยพบว่าแม้จะมีพื้นที่สูงขนาดไหน หรือบึงจะมีทิศทางใดปลากลุ่มนี้ก็จะเดินทางไปได้ถูกต้องแม้จะไม่เคยเดินทางไปก็ตาม โดยแนวทางการเดินทางของปลาจะมีทิศไปสู่หนองหรือบึงต่างๆ เหล่านี้ ดังนั้นชาวประมงก็จะไปจัดกรอปลาต่างๆ เหล่านี้ เมื่อถึงช่วงเวลาดังกล่าว ก็พบว่าสามารถดักจับปลาเหล่านี้ได้เป็นจำนวนมากเป็นต้น ดังนั้นจะเห็นได้ว่าแบบแผนการเดินทางตามธรรมชาติของปลาก็เป็นปัจจัยในการตัดสินใจ หรือกำหนดพฤติกรรมกรรมการจับปลาของชาวประมงทั้งนี้เพื่อให้สามารถจับปลา ได้เพียงพอกับความต้องการเช่นเดียวกัน

ฤดูกาลกับการเปลี่ยนแปลงขนาดของปลาและเครื่องมือจับปลา

ในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

วัฒนธรรมการจับปลาของคนในลุ่มแม่น้ำชี ที่ได้รับการถ่ายทอดสืบเนื่องกันมาตั้งแต่ตั้งชุมชนนั้นส่วนใหญ่จะมีลักษณะของการจับปลาที่เป็นวงรอบหมุนเวียนอย่างเป็นฤดูกาล ซึ่งปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดให้เกิดกิจกรรมดังกล่าวคือ ชนิดพันธุ์ปลาและขนาดของปลา ซึ่งองค์ความรู้ของการจับปลาตามฤดูกาลนี้เกิดขึ้นจากปัจจัยที่สำคัญ 2 ประการคือ ความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษและประสบการณ์การออกจับปลาของชาวประมงแต่ละคนเอง ทั้งนี้เนื่องจากการออกจับปลาอย่างสม่ำเสมอทำให้ทราบว่า ปลาในแต่ละฤดูกาลเกิดการเปลี่ยนแปลงขนาดอย่างไร เปลี่ยนเร็วแค่ไหน และปัจจัยใดบ้างที่เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ปลาเกิดการเปลี่ยนแปลงของขนาด

การที่ชาวประมงทราบว่าปลาในแหล่งน้ำต่างๆ แต่ละฤดูมีขนาดแตกต่างกันออกไปนั้น เกิดขึ้นจากการนำเครื่องมือจับปลาออกไปวางตามแหล่งน้ำต่างๆ ที่มีปลาที่ต้องการ ซึ่งตามปกติเครื่องมือเหล่านี้จะสามารถจับปลาที่มีขนาดที่พอดีกับเครื่องมือแต่ละชนิด แต่เมื่อขนาดของปลาเปลี่ยนไปนั้นคือมีขนาดเพิ่มขึ้นหรือมีขนาดเล็กกว่าขนาดของเครื่องมือ ก็จะทำให้ไม่สามารถจับปลาชนิดนั้นๆ ได้ นอกจากนี้สิ่งที่บ่งบอกถึงขนาดของปลาได้อีกประการหนึ่งคือ ช่วงของฤดูในรอบปีซึ่งได้แก่ ฤดูน้ำแดง ฤดูน้ำหลาก ฤดูน้ำลง และฤดูแล้ง ซึ่งชาวประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีจะใช้ฤดูกาลเหล่านี้เป็นตัวบ่งชี้ขนาดของปลา (อาจสืบเนื่องมาจากการใช้เครื่องมือจับมาแล้วหลายครั้ง) เพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานในการเลือกขนาดของอุปกรณ์การจับปลา โดยพบว่าในช่วงฤดูน้ำแดง (เดือนพฤษภาคม – มิถุนายน) ปลาส่วนใหญ่จะเป็นปลาที่เจริญเติบโตเต็มที่ โดยจะเริ่มรวมกลุ่มกันเป็นฝูงขนาดใหญ่ เช่น ปลาสวาย ปลาอีไทย ปลายอนหลังเขียว เป็นต้น ซึ่งเดิมปลาเหล่านี้หลังจากฟักออกเป็นตัวจะอยู่กระจัดกระจายทั่วไปในแหล่งน้ำ เมื่อมีขนาดโตขึ้นตามอายุและถึงวัยเจริญพันธุ์ ก็จะมารวมกลุ่มกันเพื่อผสมพันธุ์ในช่วงฝนตกครั้งแรกของฤดู เมื่อถึงช่วงน้ำแดงปลาเหล่านี้ก็จะว่ายน้ำเข้าไปในแหล่งน้ำที่เหมาะสมสำหรับวางไข่ ดังนั้นชาวประมงก็จะเลือกอุปกรณ์สำหรับจับปลาที่มีขนาดใหญ่เต็มที่ที่เหมาะสมสำหรับการจับปลาขนาดโตเต็มวัยชนิดนั้นๆ หลังจากปลาว่ายน้ำเรียบร้อยแล้วก็จะเข้าสู่ช่วงฤดูน้ำหลาก (สิงหาคม – ตุลาคม) ซึ่งระดับน้ำในแหล่งน้ำต่างๆ จะเพิ่มสูงขึ้นกว่าช่วงฤดูน้ำแดง ชาวประมงจะ

เริ่มพบลูกปลาขนาดเล็กชนิดต่าง ๆ ในแหล่งน้ำจำนวนมาก ซึ่งจะเรียกลูกปลาเหล่านี้ว่า “ปลาลูกครอก” ในบางครั้งชาวประมงอาจจะใช้เครื่องมือจับปลาที่มีขนาดของตาข่ายขนาดเล็กมาก ๆ เช่น สวิง ผ้ามุ้งเขียว ลงจับลูกปลาเหล่านี้มาบริโภคบ้างแต่ไม่มาก โดยอาจจะแปรรูปเป็นปลาจ่อม (ส้มปลาน้อย) สำหรับบริโภคเป็นต้น เนื่องจากลูกปลาเหล่านี้เป็นวัตถุดิบหลักที่นำมาแปรรูปอาหารหมักชนิดนี้ได้เพียงครั้งเดียวในรอบปี (ขึ้นอยู่กับขนาดของปลาเพราะอาหารหมักชนิดนี้ใช้กับปลาขนาดเล็ก) ซึ่งแต่เดิมนั้นส่วนใหญ่ชาวประมงจะส่งสอนลูกหลานไม่ให้จับลูกปลาขนาดเล็กเหล่านี้ เพราะลูกปลาเหล่านี้ต่อไปจะกลายเป็นปลานขนาดใหญ่ ที่สามารถบริโภคได้มากกว่าลูกปลาขนาดเล็ก แต่ในปัจจุบันลูกปลาเหล่านี้ส่วนใหญ่จะถูกจับมาขายเป็นหลัก โดยมีได้คำนึงถึงประโยชน์ของปลาเมื่อโตขึ้นซึ่งมีมากกว่า และเมื่อเข้าสู่ช่วงฤดูน้ำลง (พฤศจิกายน – มกราคม) ซึ่งเป็นช่วงที่ปลาเริ่มมีขนาดเพิ่มขึ้น ในขณะเดียวกันปลาบางชนิดที่สามารถเจริญเติบโตได้อย่างรวดเร็วก็จะมีความใหญ่ขึ้นมาก พร้อมทั้งจะเดินทางลงมาจากแหล่งน้ำที่พ่อแม่เคยขึ้นไปวางไข่ลงมายังแม่น้ำชี เช่น ปลาหมอ ปลาสวาย ปลาสร้อย ปลาแรด ปลาช่อน ปลาขาว และปลานาง เป็นต้น ในช่วงนี้ปลาเหล่านี้จะมีขนาดกลาง ซึ่งชาวประมงจะใช้เครื่องมือที่มีความถี่ของตาข่ายปานกลางดักจับหรือเครื่องมือจำเพาะสำหรับปลาแต่ละชนิด หลังจากช่วงนี้ผ่านไปจะเข้าสู่ช่วงฤดูแล้ง (มีนาคม – เมษายน) ช่วงนี้น้ำในแม่น้ำชีจะมีสาหร่ายจอกและแพลงก์ตอนจำนวนมาก เกิดการเน่าตามอายุของพืชเหล่านี้ และจะกลายเป็นแหล่งอาหารสำคัญของปลาที่กินพืชเป็นอาหาร (สาหร่ายเหล่านี้จะมีมากในช่วงหน้าหนาวตรงกับหน้าร้อน) โดยจะไหลตามลำน้ำชีมาจากต้นน้ำ ปลาในช่วงนี้จะมีการเจริญเติบโตเร็วมากดังนั้นชาวประมงจะต้องเปลี่ยนขนาดของอุปกรณ์การจับปลาให้ทันกับขนาดของปลาที่เปลี่ยนไป และหลังจากฤดูร้อนผ่านไปเรียบร้อยแล้วก็จะเริ่มเข้าสู่ฤดูน้ำแดงต่อไป

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าฤดูกาลก็เป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดขนาดของเครื่องมือจับปลา ซึ่งเมื่อถึงฤดูกาลหนึ่ง ๆ ชาวประมงก็จะมีการเปลี่ยนขนาดของเครื่องมือจับปลา หมุนเวียนกันอย่างต่อเนื่องเพื่อให้สามารถจับปลาได้พอเพียงกับการบริโภค ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าฤดูกาลเป็นปัจจัยที่กำหนดขนาดของปลา ปลาเป็นปัจจัยที่กำหนดขนาดของเครื่องมือจับปลา และปลาเป็นตัวกำหนดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของชาวประมงให้มีพฤติกรรมที่สอดคล้องกับปลาในแต่ละฤดูกาล

การจำแนกชนิดของปลาตามชนิดของอุปกรณ์การจับปลา

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี รู้จักและเข้าถึงปลามากที่สุดคือ เครื่องมือจับปลา ทั้งนี้เนื่องจากเครื่องมือจับปลาถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวประมงสามารถจับปลาได้ ซึ่งอุปกรณ์เหล่านี้จะมีความจำเพาะกับปลาแต่ละชนิด เครื่องมือจับปลาของชาวประมงใน ชุมชนลุ่มแม่น้ำชีนั้นสามารถจำแนกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่คือ กลุ่มแรก คือกลุ่มของอุปกรณ์การจับปลาที่สามารถจับปลาได้อย่างจำเพาะเช่น บั้งลันหรืออีจู้เป็นเครื่องมือสำหรับการจับปลาไหล ต้มชงหรือต้มปลาหยอนเป็นเครื่องมือสำหรับล่อปลาหยอนหลังเขียว ต้มปลาชีวสำหรับล่อปลาชีว ต้มปลาแปบสำหรับล่อปลาแปบ หรือต้มปลาหมูเป็นอุปกรณ์ที่ใช้ดักจับปลาหมูเป็นต้น กลุ่มที่สองคือ กลุ่มของอุปกรณ์การจับปลาที่สามารถจับปลาได้หลายชนิด ซึ่งแต่ละชนิดก็มีหลายขนาดแตกต่างกันออกไป เช่น ดาง (มองหรือตาข่าย) แห เบ็ด และลอบ เป็นต้น

เครื่องมือจับปลากลุ่มที่มีความจำเพาะกับปลาแต่ละชนิดนั้น ส่วนใหญ่จะสามารถจับปลาได้เพียงชนิดเดียว ส่วนปลาชนิดอื่นนอกเหนือจากนั้นจะจับไม่ค่อยได้ ทั้งนี้เนื่องจากเครื่องมือเหล่านี้แต่ละชนิด ได้ถูกออกแบบมาเพื่อปลาชนิดนั้นๆโดยเฉพาะ ตามธรรมชาติของปลา โดยชาวประมงจะนำเอาความรู้เกี่ยวกับอาหาร แหล่งที่อยู่ การเดินทาง การหลบภัยหรือพฤติกรรมบางอย่างที่มีลักษณะเฉพาะของปลาแต่ละชนิด

มาสร้างเป็นเครื่องมือสำหรับตัก ล่อ และจับปลาชนิดนั้นๆ เช่น บั้งลันหรืออีจู้ ซึ่งเป็นเครื่องมือสำหรับการจับปลาไหล ชาวประมงจะนำเอาความรู้เรื่องอาหารที่ปลาชนิดนี้กินมาเป็นตัวล่อให้ปลาเข้ากับดักที่เข้าแล้วแต่ ออกไม่ได้ โดยอาหารของปลาชนิดนี้คือ หอย หรือ ชากสัตว์ที่เน่าและมีกลิ่น ดังนั้นชาวประมงก็จะเอาหอย หรือชากสัตว์ที่เน่าเหล่านี้มาใส่ไว้ในอุปกรณ์จับทั้งสองชนิดนี้แล้วนำไปวางไว้ตามแหล่งน้ำต่างๆ เมื่อปลาไหลเข้ามากินหอยหรือชากสัตว์ในเครื่องมือ ก็จะออกไม่ได้และติดอยู่ภายในเครื่องมือเหล่านี้เป็นต้น ส่วนตัวอย่างของเครื่องมือที่เลียนแบบการหลบภัยหรือพฤติกรรมบางอย่าง เช่น บั้งปลาหมู เครื่องมือชนิดนี้เป็นอุปกรณ์ที่เลียนแบบที่อยู่หรือที่หลบภัยตามธรรมชาติของปลาในกลุ่มปลาหมูซึ่งมีหลายชนิด ปลาในกลุ่มนี้จะหลบภัยจากปลาที่ล่าปลาขนาดเล็กเป็นอาหารในช่วงกลางคืนซึ่งได้แก่ปลาขบ ปลานาง ปลา เติง เป็นต้น โดยจะเข้าไปหลบอยู่ตามโพรงไม้ โขดหิน จากองค์ความรู้ดังกล่าว ชาวประมงจึงได้เลียนแบบที่อยู่อาศัยของปลาชนิดนี้โดยการนำเอาไม้ไผ่มาตัดให้เป็นท่อนๆ ละ 4 - 5 ปล้อง จากนั้นเจาะรูในแต่ละปล้องให้เป็นทางเข้าสำหรับปลาชนิดนี้ เมื่อถึงช่วงเย็นซึ่งปลาชนิดนี้จะเข้าหลบภัยหรือช่วงเช้าก่อนที่ปลาจะออกหากิน ชาวประมงก็จะออกไปกู้อุปกรณ์ชนิดนี้เป็นต้น

สำหรับเครื่องมือจับปลาในกลุ่มที่สามารถจับปลาได้หลายชนิดนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นเครื่องมือที่ไม่ค่อยมีความยุ่งยากในการจัดการ รวมถึงไม่มียุทธศาสตร์ความรู้เกี่ยวกับปลาแต่ละชนิดแฝงอยู่ เนื่องจากเป็นเครื่องมือที่อาศัยความสามารถเฉพาะตัวของชาวประมงเองเป็นหลักเช่น แหที่ทอดไปตามแหล่งน้ำได้ทุกบริเวณที่คิดว่ามีปลา แต่ก็บางครั้งที่ชาวประมงทราบว่าแหล่งใดเป็นแหล่งที่อยู่ของปลาบางชนิดที่ต้องการจากนั้นก็ จะทอดแหลงไปคลุมบริเวณนั้นๆ ก่อนที่จะดำน้ำลงไปใช้ความสามารถเฉพาะตัวจับปลาเหล่านั้นขึ้นมาได้ นอกจากแหแล้ว ตาข่ายหรือตาข่ายซึ่งปัจจุบันถือได้ว่าเป็นเครื่องมือจับปลา ที่มีการใช้มากที่สุดในชุมชนประมงในลุ่มแม่น้ำชี อุปกรณ์จับปลาชนิดนี้ไม่ได้มีภูมิปัญญาของชาวประมง ที่เกิดจากการเรียนรู้เรื่องเกี่ยวกับปลา มากนัก แต่สามารถจับปลาได้ในปริมาณมากและหลากหลายชนิดมากที่สุด โดยมีหลักการง่ายๆคือ ปลาว่ายน้ำไป ข้างหน้าเมื่อชนกับตาข่ายที่มีขนาดเท่ากับขนาดของหัวปลาเข้าไปได้พอดี หลังจากหัวเข้าไปแล้วปลาก็จะพยายามว่ายต่อไป แต่เมื่อการว่ายดำเนินต่อไปไม่ได้เนื่องจากส่วนของไหลจะกว้างกว่าส่วนของหัวทำให้ ปลาผ่านไปไม่ได้ ดังนั้นปลาจะมีพฤติกรรมว่ายน้ำถอยหลังกลับ แต่เนื่องจากปลาหายใจโดยการเปิดและปิด ของฝาปิดเหงือกดังนั้นเมื่อปลาหายใจ ฝาปิดเหงือกจะกางออก ส่งผลทำให้ปลาออกจากตาข่ายไม่ได้ เมื่อ ปลาออกไม่ได้ปลาจะดิ้นมากเมื่อปลาดิ้นอวัยวะส่วนอื่นเช่น เจริญ หรือหนามตามร่างกายก็จะติดกับตาข่าย มากขึ้นจนแน่น สุดท้ายปลาก็จะติดตาข่ายจนไม่หลุด ซึ่งจากปัจจัยดังกล่าวทำให้ชาวประมงต้องมีการเปลี่ยน ขนาดของตาข่ายตามขนาดของปลาจึงจะสามารถจับปลาได้หลายชนิดได้

ดังนั้นจึงสามารถสรุปได้ว่าเครื่องมือการจับปลาของชาวประมงลุ่มแม่น้ำชีแต่ละชนิด มีความจำเพาะ ต่อชนิดของปลา ซึ่งเราสามารถใช้เป็นเครื่องจำแนกชนิดปลาที่จับได้ แต่มีบางชนิดที่สามารถจับปลาได้หลาย ชนิด (แต่ไม่จำเพาะ) ซึ่งปลาส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นชนิดที่มีความจำเพาะกับขนาดของเครื่องมืออื่นๆเช่น แห หรือตาข่าย เพราะหากขนาดของปลาไม่พอเหมาะกะกับเครื่องมือแล้วก็ไม่สามารถจับได้ด้วยเครื่องมืออื่นเช่นกัน โดยปลาที่ถูกจับโดยเครื่องมือเหล่านี้แม้จะไม่สามารถจำเพาะชนิดที่จับได้ แต่ส่วนใหญ่จะเป็นปลาในกลุ่ม ที่จับได้ซ้ำๆเดิม และชาวประมงก็สามารถคาดเดาได้ว่าควรจะเป็นปลากลุ่มใด

ความเชื่อและข้อห้ามบางประการที่เกี่ยวข้องกับการจับปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

อาชีพการประมงเป็นอาชีพที่มีความเสี่ยงต่ออันตราย เนื่องจากต้องคลุกคลีอยู่กับน้ำ ตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงน้ำลึก ซึ่งอาจเป็นน้ำในแม่น้ำ หนองบึง เป็นต้น ซึ่งหากเกิดความปลอดภัยอาจถึงแก่ชีวิต และนอกจากนี้การจับปลาจำเป็นต้องได้ปลามาเพื่อการบริโภค ดังนั้นคนในชุมชนจะต้องสร้างจิตสำนึกให้แกตนเอง บางครั้งอาจถูกถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษให้มีความระมัดระวังกับการออกไปผจญอันตราย รวมถึงจะหาอย่างไรให้ได้ปลามากที่สุด หรือเพียงพอกับความต้องการ ในชุมชนประมงลุ่มแม่น้ำชีแต่ละแห่งจะมีความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับปลาในหลายรูปแบบทั้งแบบการกล่าวบนบานขอปลาจากผีที่ดูแลแหล่งน้ำ การถือเคล็ดก่อนจับปลา การทำนายความฝัน และการปฏิบัติสิ่งต้องห้ามก่อนออกจับปลา เป็นต้น รวมถึงความเชื่อบางชนิดที่เกี่ยวข้องกับอุปกรณ์การจับปลาเช่น เรือจับปลา เป็นต้น ตัวอย่างของความเชื่อก่อนออกจับปลา มีดังนี้

1. การบนบานก่อนออกจับปลา

“เจ้าเวินเจ้าวังอยู่แล้วหรือยัง สักจะตาตลกวิทู ข้าน้อยจะลงหาปลาขอปูขอปลา จักหาบสองหาบแนะ ข้าน้อยจะได้ถวายปลาป่าวปลาสาว”

แปลความหมาย

ลักษณะของคำบนบานเป็นการบนบานต่อผีน้ำที่ดูแลแหล่งน้ำลึก เช่น วังปลา และเวินน้ำหมุนบริเวณมุมหักของแม่น้ำ โดยจะบอกกล่าวให้ปกปักรักษาดูแลขณะออกหาปลา ในขณะเดียวกันก็ตัดสินใจว่าหาได้ปลามากจะปล่อยปลาในวัยเจริญพันธุ์ (ปลาหนุ่ม ปลาสาว) เพื่อแลกกับความปลอดภัยในช่วงออกหาปลา และให้ได้ปลามาก

2. การบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก่อนออกจับปลา

“สาธุเจ้าแม่คงคา ผู้รักษาปลาอยู่เวินวัง ผู้ข้าอยู่ฝั่งนี้ อยู่กับเจ้าแม่ธรณีผู้รักษาน้ำให้กิน ผู้รักษาคือให้อยู่ ผู้ข้ามาหาปลาเมื่อนี้ ขอให้มันหมาย อย่าให้ขาดแคลงขาดงาย สาธุ”

แปลความหมาย

คำบอกกล่าวนี้เป็นการบอกกล่าวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ พระแม่ธรณีที่ดูแลดินน้ำและปลาตามความเชื่อ โดยบอกกล่าวว่าขอปลาและขอให้ได้ปลาเพื่อนำไปประกอบอาหารตอนเย็นและเช้าของวันรุ่งขึ้น

3. การถือเคล็ดบางประการก่อนออกจับปลา

การถือเคล็ดลับที่เกี่ยวกับอุปกรณ์จับปลา เช่น การเหลือเกาแหไว้ 1 อัน เมื่อลงเรือก่อนจึงผูกเกาที่เหลือนั้น ซึ่งอาจหมายถึงการตรวจตราหรือเช็คความเรียบร้อยอุปกรณ์ก่อนออกจับปลา

4. การทำนายฝัน

ฝันเป็นความเชื่อร่วมกันเกือบทุกชุมชนในลุ่มแม่น้ำชี ในการทำนายล่วงหน้าก่อนออกจับปลา ซึ่งฝันที่เกี่ยวข้องกับการจับปลาหากพบว่า ฝันก่อนออกจับปลาหากฝันว่าได้ทอดแหพบหอย ร่วมเพศกับเพศหญิง จับอวัยวะเพศหญิง วันรุ่งขึ้นเมื่อออกจับปลาจะได้มาก แต่ในทางตรงข้ามหากฝันเห็นพระจะไม่ค่อยจับปลาได้ในวันรุ่งขึ้น เป็นต้น

5. ข้อห้ามก่อนออกจับปลา

- 5.1 หากเดินทางออกจับปลาเมื่อเห็นพระจะจับปลาไม่ได้ในวันนั้น
- 5.2 วันที่จับปลาหากเป็นวันพระจะจับปลาไม่ค่อยได้
- 5.3 ออกจับปลาไม่ควรห่อปลาร้า หรือปลาบั้งออกไปด้วย จะไม่ค่อยได้ปลา
- 5.4 เมื่อสามีออกไปหาปลาห้ามไม่ให้ภรรยาเตรียมเก็บผักและเตรียมเครื่องปรุงไว้ก่อน
- 5.5 หากก่อนออกจับปลาไม่ให้มัดจำเงินหรือพูดเผื่อไว้ก่อนว่าจะได้ปลาเพราะวันนั้นจะจับปลาไม่ได้เลย

วิวัฒนาการเครื่องมือจับปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

เครื่องมือจับปลาเป็นอุปกรณ์ ที่ชุมชนประมงทุกแห่งได้สร้างขึ้นเพื่อใช้ในการปลา นั้น เป็นภูมิปัญญาที่ถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น เมื่อพิจารณาถึงการสร้างและวิธีการทำงานจะพบว่าเครื่องมือแต่ละชนิดมีความสอดคล้องกับธรรมชาติของปลาแต่ละชนิด ลักษณะของแหล่งน้ำ รวมถึงทรัพยากรที่แต่ละชุมชนมีได้แก่ ดินไม้และเถาวัลย์ เป็นต้น ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพาเครื่องมือที่ใช้จับปลาในชุมชนส่วนใหญ่จะอาศัยทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนเป็นหลัก เช่น ถ้าต้องการอุปกรณ์ที่ต้องใช้เส้นใยในการทอจะอาศัยพืชที่ให้เส้นใย เช่น ป่าน ปอเทืองหรือฝ้ายที่มีการปลูกใช้ในชุมชน ถ้าต้องการใช้อุปกรณ์ที่เป็นกับดักที่ทำจากไม้ ส่วนใหญ่จะใช้ ไม้ไผ่ และเถาวัลย์มาสานจากนั้นจึงนำไปใช้ประโยชน์ อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงเครื่องมือและอุปกรณ์ในการจับปลาก็มีวิวัฒนาการมาโดยลำดับ

เมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมความต้องการจับปลาในตลาดมีมากขึ้น ดังนั้นสิ่งที่จะทำให้สามารถจับปลาได้มากกว่าเดิม คือการใช้เครื่องมือที่ทันสมัยและมีจำนวนมากขึ้น ทำให้มีการแพร่กระจายของเครื่องมือจับปลาสมัยใหม่ เช่น โพงพาง สะตุงขนาดใหญ่ อวน และกลวิธีที่ขัดต่อหลักธรรมชาติเช่น การใช้ยาเบื่อ ระเบิดหรือช็อตด้วยไฟฟ้า เป็นต้น นอกจากนี้ผลจากการพัฒนาประเทศด้านต่างๆ เช่นการสร้างเขื่อน การมีตลาดปลา และการตัดถนนเข้ามายังหมู่บ้านที่ยังชีพด้วยการประมง ยังมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของเครื่องมือจับปลาด้วย เนื่องจากเดิมอุปกรณ์ในการจับปลาในชุมชนที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ส่วนใหญ่จะเป็นเครื่องมือที่สามารถใช้ได้กับน้ำไหล แต่เมื่อมีการปิดกั้นแม่น้ำด้วยระบบเขื่อน ส่งผลทำให้เครื่องมือเหล่านี้ใช้ไม่ได้ผลก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่คนในชุมชนประมงเหล่านี้เป็นอันมาก นอกจากนี้การมีตลาดปลารวมถึงการตัดถนนเข้ามายังชุมชนที่ยังชีพด้วยปลาเป็นทรัพยากรหลัก ยังส่งผลให้มีการจับปลาเพิ่มขึ้นเพื่อนำปลาที่จับได้ไปขาย ดังนั้นชาวประมงจึงจำเป็นต้องหาเครื่องมือจับปลาที่ทันสมัยและมีจำนวนมากขึ้นมาใช้ โดยหวังว่าจะสามารถเพิ่มปริมาณปลาที่จะจับได้เพื่อนำไปจำหน่ายแก่พ่อค้าและแม่ค้าที่มาซื้อปลายังหมู่บ้าน

เครื่องมือจับปลาในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา

ในยุคแรกของการตั้งชุมชนประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี การสร้างเครื่องมือจับปลาภายในชุมชนจะอาศัยการถ่ายทอดกันภายในครอบครัวหรือเครือญาติ ซึ่งองค์ความรู้เหล่านี้จะถ่ายทอดจากปู่หรือตาสู่ลูกหลาน เริ่มจากการสังเกตการณ์ ฝึกทำอุปกรณ์ และการลงมือออกจับปลาจากอุปกรณ์ที่สร้างขึ้น วัสดุที่นำ

มาทำอุปกรณ์จับปลาจะได้จากวัสดุที่มีอยู่ในชุมชน ได้แก่ ไม้ไผ่ เถาวัลย์และพืชที่ปลูกภายในครอบครัวของแต่ละชุมชน เช่น ป่าน ปอเทือง และฝ้ายที่นำมาผ่านกรรมวิธีให้กลายเป็นเส้นใย ก่อนที่จะนำมาสานและประกอบเป็นเครื่องมือจับปลาแต่ละชนิด

อุปกรณ์จับปลาที่ใช้ในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีที่ทำจากเส้นใยในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา เช่น แห สสวิง ตาข่าย นาม เป็นต้น มักทำจากเส้นใยของป่าน ปอเทือง และฝ้ายแต่ไม่นิยมมากนัก เพราะฝ้ายเมื่อแช่ในน้ำนานจะเปื่อยยุ่ย และไม่ทนทาน โดยพืชเหล่านี้จะเริ่มปลูกในชุมชน ช่วงเดือนเมษายน และจะเก็บเกี่ยวในช่วงเดือนสิงหาคม เมื่อป่านหรือปอเทืองโตเต็มที่ก็จะตัดมาแช่น้ำเพื่อให้เปื่อยเพื่อให้สามารถลอกเส้นใยออกจากต้นได้ง่าย จากนั้นนำมาตากแห้งจนเส้นใยอ่อนแล้วทำการทดลองความเหนียว โดยใช้มีดฟันป่านนั้นหากไม่เหนียวพอจะต้องนำป่านไปต้มให้เหนียวจนได้ที่ แล้วจึงนำป่านหรือปอเทืองไปเส้นให้เป็นเส้นใย ก่อนที่จะนำไปสานเป็นตาข่ายของอุปกรณ์จับปลาชนิดต่าง ๆ ในส่วนของวัสดุที่ใช้ประกอบเป็นเครื่องมือ มักเป็นวัสดุที่ทำได้ง่ายในชุมชน เช่น ไม้ไผ่ หรือเถาวัลย์ เช่น เครือชูดซึ่ง มีคุณสมบัติเหนียวและทน เมื่อแช่ในน้ำ หากนำมาตากแดดจะกรอบ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีไม้ที่นำมาใช้เป็นท่อนลอย หรือป้อม สำหรับตาข่าย เป็นต้น โดยอุปกรณ์ที่ใช้วัสดุเหล่านี้ในชุมชนได้แก่อุปกรณ์ประเภทลอบ ชูด ฝา

เผือก ไช ลัน และโกน เป็นต้น

เครื่องมือจับปลาในยุคเศรษฐกิจแบบทุนนิยม

หลังจากที่มีการส่งเสริมให้มีการปลูกพืชเศรษฐกิจตั้งแต่ปี พ.ศ. 2480 เป็นต้นมา ป่าไม้ชนิดต่าง ๆ รอบชุมชน รวมถึงภายในชุมชนได้ถูกทำลายลงเป็นอันมากเพื่อเตรียมเนื้อที่ในการเพาะปลูก ส่งผลทำให้ไม้ที่นำมาทำอุปกรณ์จับปลา ได้แก่ ไม้ไผ่ น้ำเต้า เถาวัลย์ชนิดต่างเช่นชูด ๆ รวมถึงไม้ที่นำมาเป็นท่อนลอยของตาง เป็นต้น นอกจากนี้เรือซึ่งเดิมทำจากไม้ต้นขนาดใหญ่ นำมาขุดเอาไม้ออกเรียกเรือที่ได้นี้ว่าเรือขุด กลายเป็นเรือที่ทำจากนำไม้มาต่อกัน หรือเปลี่ยนเป็นเรือเหล็กในปัจจุบัน ดังนั้นอุปกรณ์การจับปลาซึ่งเดิมนั้นใช้วัสดุที่ทำจากไม้หรือเถาวัลย์ล้วนได้ เปลี่ยนแปลงมาเป็นอุปกรณ์ที่มีโครงเป็นไม้ แต่ด้านข้างเป็นตาข่าย เช่น ลอบ สุ่ม หรือฝาเผือก ส่วนเถาวัลย์เดิมใช้เป็นตัวถักไม้ทำเป็นอุปกรณ์ เมื่อป่าในชุมชนหมดไปจึงเกิดความขาดแคลนและได้เปลี่ยนจากเถาวัลย์เหล่านี้เป็นเชือกแทน ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเครื่องมือจับปลาในยุคนี้แบ่งเป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มแรก เป็นกลุ่มอุปกรณ์ประกอบเครื่องมือจับปลา การเปลี่ยนแปลงเครื่องมือจับปลาในกลุ่มนี้ จะมีลักษณะคล้ายกับเครื่องมือกลุ่มอื่น ๆ กล่าวคือ เป็นการเปลี่ยนแปลงวัสดุที่ใช้ทำอุปกรณ์ แต่ลักษณะการทำงานของเครื่องมือยังคงเช่นเดิมเช่น งามของลัน เดิมทำจากไม้ไผ่ได้เปลี่ยนแปลงเป็นพลาสติกกระป๋องน้ำมันเครื่อง ลูกน้ำเต้าที่เคยใช้ในการล่องเต้าเปลี่ยนเป็นกระบอกไม้ไผ่ หรือกระป๋องนม ท่อนที่เคยใช้ในที่ที่มีน้ำหนักเบาและสามารถลอยน้ำได้เปลี่ยนเป็นโฟม ตุ่มถ่วงนามที่เคยใช้ดินเผาได้เปลี่ยนเป็นตุ้มถ่วงปูนซีเมนต์และลูกแหเคยใช้ลูกกะปอกได้เปลี่ยนเป็นตะกั่วและเหล็กในปัจจุบันตามลำดับ ส่วนกลุ่มที่สองคือ เครื่องสานที่อยู่ในกลุ่มตาข่าย โดยเมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยม ในช่วงปี พ. ศ. 2480 เนื่องจากกลไกของตลาดทำให้ปลาเป็นสินค้าชนิดหนึ่งในตลาดที่มีคนต้องการสูง ดังนั้นชนกลุ่มแรกในลุ่มแม่น้ำชีที่เป็นผู้บุกเบิกการจับปลาด้วยเครื่องมือสมัยใหม่ คือ กลุ่มคนญวนที่อพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งที่เมืองอุบลราชธานี ซึ่งจากการอพยพเข้ามาอาศัยได้นำเอาเครื่องมือใหม่ ๆ ในการจับปลา เช่น ยอยกขนาดใหญ่ อวน และตาข่ายเข้ามาด้วย นอกจากอุปกรณ์เหล่านี้เข้ามาใช้แล้ว ชนกลุ่มนี้ยังมีความสามารถในการสานจำพวกตาข่าย

และประกอบเป็นอุปกรณ์ชนิดต่าง ๆ เพื่อขายในตัวเมืองอุบล ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าวิวัฒนาการประมงในลุ่มแม่น้ำชีเริ่มจากเมืองอุบลราชธานี หลังจากนั้นเมื่อคนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี ในเขตเมืองอุบลราชธานี ได้แบบอย่างการใช้อุปกรณ์การจับปลา เช่น ยอยกขนาดใหญ่ หรือวนแล้ว อุปกรณ์เหล่านี้จึงเริ่มแพร่กระจายอย่างรวดเร็วสู่ชุมชนอื่นๆในลุ่มน้ำ โดยพบว่าในช่วงปี พ.ศ. 2480 - 2485 อุปกรณ์จับปลาที่เป็นตาข่ายส่วนใหญ่จะใช้วัสดุที่เป็นด้าย ต่อมาช่วงปี พ.ศ. 2485 - 2490 ได้เปลี่ยนเป็นด้ายเวสปอยด์ หลังจากนั้นเมื่อถึงปี พ.ศ. 2500 วัสดุจึงเปลี่ยนเป็นไนล่อน และตาข่ายใยบัว ซึ่งมีปลาติดจำนวนมาก และการเปลี่ยนแปลงครั้งสุดท้ายราวปี พ.ศ. 2511 - 2515 วัสดุที่ใช้ทำมาสานเป็นตาข่าย คือ เอ็นตามลำดับ

ปัจจัยที่มีผลต่อการสูญหายไปของเครื่องมือจับปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

1. เครื่องมือจับปลาชนิดใหม่ที่มีประสิทธิภาพกว่า

เมื่อมีการนำเทคโนโลยีใหม่ซึ่งสามารถจับปลาได้ดีกว่ามาใช้แทนเครื่องมือจับปลาเดิมที่เกิดจากภูมิปัญญาของชุมชนซึ่งส่วนใหญ่ เป็นเครื่องมือที่เลียนธรรมชาติ ในลักษณะดัก หรือล่อให้ปลาไปติดเครื่องมือ เช่น ลอบ ลัน จัน อีจู้ โคน เป็นต้น ประกอบกับเทคโนโลยีสมัยใหญ่และการตั้งโรงงานผลิตอุปกรณ์การจับปลาเพิ่มขึ้น ซึ่งอุปกรณ์เหล่านี้มีความสะดวกในการใช้การเก็บรักษาและสามารถจัดซื้อมาใช้ได้ทันที

ดังนั้นเครื่องมือจับปลารูปแบบเดิม จึงได้รับความนิยมในการใช้ลดลง ประกอบกับปลาในแหล่งน้ำต่าง ๆ ได้ลดจำนวนลง บางชนิดได้สูญพันธุ์ไปส่งผลให้อุปกรณ์ที่เหมาะสมสำหรับปลานั้น ๆ ถูกลดการใช้ลงด้วย จะเห็นได้ว่าในยุคทุนนิยม อุปกรณ์การจับปลาไม่เพียงแต่ประสิทธิภาพสูงขึ้นเท่านั้น แต่การใช้นั้นยังบ่งบอกถึงความรุนแรง และอำมหิต ของเครื่องมือและส่งผลเสียต่อปลาในแหล่งน้ำอย่างมาก เช่น การใช้ไฟฟ้าช็อต ระเบิดปลา ไซยาเนีย จึงพบเห็นได้ทั่วไป วิธีการเหล่านี้มีเคยปรากฏให้เห็นในอดีต แต่เมื่อเข้าสู่ยุคพัฒนาประเทศวิธีการที่ขัดต่อหลักธรรมชาติได้ถูกนำมาใช้เสมอ ซึ่งแสดงถึงผลเสียที่เกิดจากการพัฒนาเศรษฐกิจ ระบบเศรษฐกิจ และทิศทางการพัฒนาประเทศที่ขาดจิตสำนึกอย่างชัดเจน

2. การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศของแหล่งน้ำ

เครื่องมือจับปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี ถูกออกแบบในลักษณะเลียนธรรมชาติ และสัมพันธ์กับชีววิทยาของปลา เช่น การเดินทาง แหล่งที่อยู่ ลักษณะนิสัย รวมถึงอาหารของปลา ดังนั้นเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศของแหล่งน้ำ จึงส่งผลต่อการใช้อุปกรณ์ตัวอย่างเช่น ก่อนที่จะมีการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ บริเวณพองหนีบ ในเขตอำเภออุบลรัตน์ในปัจจุบัน เครื่องมือจับปลาในชุมชนที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำพอง จะมีใช้หลากหลายเช่นเดียวกับบ้านท่าขอนยางและบ้านท่าศาลา ซึ่งอุปกรณ์จับปลาเหล่านี้เป็นอุปกรณ์ที่ใช้ได้ดีกับน้ำที่ไหล และปลาที่มีการเดินทางอพยพระหว่างแม่น้ำ แต่หลังจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์แล้วเสร็จในปี พ. ศ. 2509 ลักษณะนิเวศของเขื่อนอุบลรัตน์จะกลายเป็นลักษณะน้ำนิ่ง อุปกรณ์ที่เคยใช้ในระบบน้ำไหล เช่น ล่องเต้า ล่องนาม ล่องซอน ตุ่มธง จ่อหว่อ จีบ ชูด เป็นต้น ไม่สามารถถูกนำมาใช้ได้เพราะถึงแม้จะใช้ก็ไม่ได้ผลและจับปลาไม่ได้ดังนั้นจึงถูกเลิกใช้

หรือกรณีการเลิกใช้จیبของชาวบ้านท่าขอนยางและบ้านท่าศาลา โดยเหตุผลเกิดจากเมื่อมีการกั้นและสร้างเขื่อนอุบลรัตน์จะมีการปล่อยน้ำออกมาหล่อเลี้ยงแม่น้ำชีตลอดเวลา ทั้งฤดูฝนและฤดูแล้ง ซึ่งในฤดู



แต่นั้นเดิมน้ำจะแห้งมาก ซึ่งระดับน้ำขนาดดังกล่าวจึงจะสามารถทำจับได้ แต่เมื่อมีการปล่อยน้ำออกตลอดเวลา และมีระดับสูงจึงไม่สามารถทำเครื่องมือชนิดนี้ได้

3. การสูญพันธุ์ของปลาบางชนิด

เครื่องมือจับปลาที่เกิดจากภูมิปัญญาของคนในชุมชน ซึ่งมักสอดคล้องกับชนิดของปลาที่ชาวประมงต้องการ เมื่อปลาชนิดนั้นหมดไปจากแหล่งน้ำหรือสูญพันธุ์ การใช้อุปกรณ์ชนิดนั้นก็ลดบทบาทลงเช่น เค้าที่ใช้จับ ปลาบั้ง ปลาชวย ปลาสรวย บริเวณบ้านท่าขอนยาง ซึ่งปลาเหล่านี้ในปัจจุบันได้ลดจำนวนลงมากเกือบจะไม่พบในระบบของแม่น้ำชีบริเวณบ้านท่าขอนยางแล้ว ดังนั้นเครื่องมือจับปลาชนิดนี้จึงได้ถูกจำกัดการนำออกมาใช้และปัจจุบันได้หายไปจากหมู่บ้านแล้ว

4. การขาดทุนของวัฒนธรรมการผลิตอุปกรณ์จับปลา

การสร้างเครื่องมือจับปลาในชุมชนในเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพานั้นจะอาศัยแรงงานฝีมือของชาวประมงในชุมชนเป็นหลัก แต่เมื่อการประมงและปลาในชุมชนได้ถูกลดบทบาทความสำคัญลง ประกอบกับปลาเริ่มลดน้อยและเครื่องมือสมัยใหม่จากโรงงานมีมากขึ้น และมีผู้หันเหการประกอบอาชีพจับปลาไปเป็นการประกอบอาชีพอื่นทั้งภายในและนอกชุมชน ดังนั้นการสืบทอดทางวัฒนธรรมการประดิษฐ์เครื่องมือจึงขาดทุนไป กลุ่มที่เคยเป็นกลุ่มแรงงานฝีมือที่สามารถประดิษฐ์เครื่องมือจับปลาในชุมชนก็เริ่มอายุมากและเสียชีวิตไป เหลือกลุ่มที่สร้างอุปกรณ์จับปลาได้ในแต่ละชุมชนไม่มากนัก ดังนั้นความต่อเนื่องของการผลิตจึงหยุดลง ทำให้เกิดการสูญหายของเครื่องมือจับปลาเกิดขึ้นในชุมชน

5. การขาดวัสดุทางธรรมชาติที่นำมาทำเครื่องมือจับปลา

เครื่องมือจับปลาในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา ส่วนใหญ่เป็นเครื่องมือที่ได้จากการนำวัสดุในท้องถิ่นมาใช้เป็นหลัก เช่น ไม้ท่อน ไม้ไผ่ เภาวัลย์ เมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมและการค้าขาย ป่าได้ถูกทำลายลงอย่างมาก ดังนั้นวัสดุที่มีอยู่เดิมจึงลดลง ถึงแม้จะได้ จัดแปลงโครงสร้างอุปกรณ์การจับปลา โดยใช้วัสดุที่ทันสมัยมากขึ้นแทน แต่เมื่อคำนึงถึงราคา และความคุ้มทุนจากปลาที่จับได้แล้วอาจไม่คุ้ม ส่งผลให้การทำอุปกรณ์การจับปลาในชุมชน ลดลง

วัฒนธรรมการบริโภคปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

วัฒนธรรมการบริโภคปลาเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของคนในลุ่มแม่น้ำชี ที่บ่งบอกถึงวิถีการดำรงชีวิตภายใต้การปรับตัวให้สอดคล้องกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การที่คนในลุ่มแม่น้ำสายนี้อาศัยปลาเป็นอาหารเพื่อการยังชีพในสำหรับเกือบทุกมื้อร่วมกับอาหารและผักชนิดต่างๆที่ได้จากท้องถิ่นในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของปลาต่อวิถีชีวิตอย่างขาดเสียมิได้ นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการบูรณาการทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนได้อย่างลงตัว รูปแบบและวิธีการประกอบอาหารที่ทำขึ้น เช่น การประกอบอาหารโดยการทำให้สุกโดยใช้ความร้อน อาหารหมัก และการบริโภคอาหารที่ทำจากปลาโดยวิธีการกินดิบ ยังสามารถบ่งบอกถึงความสัมพันธ์ในมิติทางสังคมของคนในชุมชน เพราะกระบวนการการประกอบอาหารแต่ละชนิด รวมถึงโอกาสในการบริโภคนั้นสะท้อนการมีส่วนร่วมและปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของคนในลุ่มแม่น้ำชีได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้คนในลุ่มแม่น้ำชียังมีการเรียนรู้และมีข้อ

ห้ามในการบริโภคปลา เพื่อให้ตนเองสามารถบริโภคปลาได้อย่างปลอดภัย การรู้จักเลือกชนิดของปลา มาประกอบเป็นอาหารแต่ละชนิดและโอกาสที่จะนำอาหารแต่ละชนิดมาบริโภค ซึ่งสิ่งต่างๆเหล่านี้ล้วนเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สั่งสมมาแต่บรรพบุรุษและถ่ายทอดมาสู่ลูกหลานในปัจจุบัน รูปแบบและวิธีการปรุงอาหารที่ประกอบขึ้นจากปลา ถือเป็นวัฒนธรรมที่บ่งชี้การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญ ในทางตรงข้ามเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ก็จะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมการบริโภคปลาด้วยเช่นกัน ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานจากชุมชนลุ่มแม่น้ำชีไปทำงานในเมืองใหญ่ ส่งผลทำให้มีการนำเอาวัฒนธรรมการบริโภคอาหารจากปลาที่แตกต่างจากชุมชนอื่นเข้ามา และเกิดการผสมผสานกับวัฒนธรรมจากทั้งภายในและภายนอกชุมชนขึ้นเป็นวัฒนธรรมใหม่ นอกจากนี้ผลจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ยังส่งผลต่อการสูญหายของวัฒนธรรมการบริโภคปลาในลุ่มแม่น้ำชีด้วยเช่นกัน

วัฒนธรรมการบริโภคปลาในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา

การประกอบอาหารจากปลาสำหรับบริโภคในครัวเรือนของคนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพานั้นมีลักษณะที่เรียบง่าย สอดคล้องกับการดำเนินชีวิต และสิ่งแวดล้อมทำให้มีความหลากหลายของวิธีการประกอบอาหารซึ่งแบ่งออกได้เป็น 4 กลุ่ม โดยแต่ละกลุ่มสามารถให้ความหมายและคำจำกัดความตามรูปแบบของกระบวนการและวิธีการดังนี้คือ กลุ่มแรก เป็นอาหารจากปลาที่ทำให้สุกโดยการใช้ไฟเพื่อ ปิ้ง เผา ย่าง และการทำให้แห้ง ลักษณะการประกอบอาหารกลุ่มนี้จะเป็นการนำเอาปลาไปสัมผัสกับความร้อนโดยตรงและไม่ผ่านสื่อกลาง และหมายความรวมถึงการทำอาหารให้แห้ง โดยอาจจะใช้ความร้อนหรือการผึ่งให้แห้งโดยอาศัยแสงแดดด้วย กลุ่มที่สอง คือ อาหารที่ทำให้สุกโดยการใช้ความร้อนจากน้ำ และ ใช้น้ำรูปแบบการประกอบอาหารเหล่านี้ ได้แก่ การต้ม แกง และนึ่ง การประกอบอาหารในกลุ่มนี้จะพิจารณาจากการใช้สื่อกลาง โดยไม่ให้ปลาสัมผัสกับไฟโดยตรงและต้องอาศัยภาชนะ เช่น หม้อหรือหวดหนึ่งซ้าในการทำ กลุ่มที่สาม เป็นกลุ่มที่ประกอบขึ้นเป็นอาหารดิบ เช่น ก้อยปลา ลามเหนียว การประกอบอาหารในกลุ่มนี้จะไม่ทำให้สุก และกระบวนการนั้นมีความซับซ้อนก่อนที่จะนำมาบริโภค อาหารในกลุ่มนี้มีลักษณะเฉพาะคือเมื่อทำให้สุกแล้วจะมีรสชาติไม่อร่อยเมื่อเทียบกับการกินดิบ และ กลุ่มที่สี่ คือ อาหารหมัก ได้แก่ ปลาแดก ปลาแดกบอง หม่าปลา ปลาจ่อม (ส้มปลาน้อย) และปลาต้ม เป็นต้น อาหารกลุ่มนี้ถือได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ของทั้งคนในภาคอีสานและลุ่มแม่น้ำชี

การมีรูปแบบหรือวิธีการประกอบอาหารที่หลากหลายเช่นนี้ ทำให้คนในลุ่มแม่น้ำชีสามารถบริโภคอาหารจากปลาและผลิตภัณฑ์ได้ทุกวันและตลอดปี อันเป็นผลมาจากคุณลักษณะเฉพาะที่สำคัญของปลา 2 ประการคือ ประการแรกชนิดพันธุ์ของปลาที่จับได้นั้นมีความหลากหลาย ทำให้คนในชุมชนมีทางเลือกปลาแต่ละชนิดที่ต้องการบริโภคมาประกอบเป็นอาหารในสำรับของแต่ละมื้อได้ และมีการหมุนเวียนไปตามแต่ละฤดูที่จับได้ โดยมีลักษณะคล้ายกับผลไม้ที่มีประจำในแต่ละฤดู ประการที่สองคือความแตกต่างอันเนื่องมาจากปลาแต่ละชนิดมีรสชาติต่างกัน ทำให้ผู้บริโภคไม่รู้สึกเบื่อ ดังมีคำกล่าวถึงความสำคัญ และความหลากหลายของวิธีการประกอบอาหารจากปลาว่า "อยู่บ้านเขา ในเล้าก็มีข้าว ในไหก็มีปลาแดก กินปลาเป็นอาหารมักไม่ค่อยเบื่อ แต่ถ้ากินเนื้อวัว เนื้อหมูครั้งเดียวก็ไม่อยากกินอีก ส่วนปลานั้นสามารถกินได้เรื่อย ๆ เพราะมีหลายชนิด และสามารถประกอบอาหารได้หลายอย่าง เช่น วันนี้แกงแล้วพรุ่งนี้ก็กินหนึ่งก็ได้ แต่ถ้ากินลาบวัวถึง 2 วัน ทำไม่ได้"

ในยุคนี้รูปแบบการประกอบอาหารนอกจากจะบ่งชี้ถึงวิธีการดำเนินชีวิตและภูมิปัญญาของคนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี ในการเก็บ การถนอม และบูรณาการทรัพยากรในท้องถิ่นหลาย ๆ อย่างเข้าด้วยกัน ทำให้เกิดความหลากหลายของการบริโภคปลาได้อย่างลงตัว ดังจะเห็นได้จากความสัมพันธ์ของอาหารที่ประกอบขึ้นจากปลากับผักพื้นบ้านที่เก็บจากป่า การใช้ความเปรี้ยวจากมดแดงในการทำให้อาหารปลามีรสเปรี้ยว และมีรสชาติอร่อย ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษทั้งสิ้น นอกจากนี้วัฒนธรรมการบริโภคและรูปแบบของอาหาร ยังบ่งบอกถึงลักษณะความเป็นท้องถิ่น ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนต่าง ๆ ในสังคมที่มีวัฒนธรรมการบริโภคปลาในรูปแบบเดียวกัน โดยพบว่าในแต่ละชุมชนหรือท้องถิ่นในลุ่มแม่น้ำชีส่วนใหญ่มีรูปแบบการประกอบอาหารและการบริโภคที่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน แต่อาจจะแตกต่างกันเล็กน้อยในรายละเอียดของวิธีการปรุงและการเรียกชื่อเท่านั้น

มิติทางสังคมและวัฒนธรรมที่มองผ่านรูปแบบการประกอบอาหารจากปลา

การประกอบอาหารจากปลาโดยใช้ความร้อน

เมื่อพิจารณาจากรูปแบบการประกอบอาหารเพื่อบริโภคในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี จะพบว่าแต่ละวิธีการนั้นสามารถบ่งชี้ถึงภูมิปัญญาของคนในชุมชน วิธีการดำเนินชีวิตจากวัฒนธรรมการบริโภคดั้งเดิมได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะวัฒนธรรมการทำปลาให้สุกโดยใช้ความร้อน ในยุคนี้ส่วนใหญ่คนในลุ่มแม่น้ำชีจะนิยมบริโภคอาหารจากปลาที่ทำให้สุกแล้ว เช่น แกงอ่อม แกง ต้ม หมก ปิ้งและเนื้ ซึ่งอาหารเหล่านี้จะประกอบขึ้นเพื่อบริโภคในสำหรับอาหารอยู่เป็นประจำวัน ซึ่งการทำอาหารให้สุกโดยใช้ความร้อนนี้จะมีข้อพิจารณาในการบริโภคแตกต่างจาก การบริโภคอาหารหมัก (ยกเว้นปลาร้าและปลาแดกบอง) และอาหารประเภทดิบ คืออาหารหมักและอาหารประเภทดิบ ซึ่งจะมีขั้นตอนซับซ้อนขึ้นและใช้ระยะเวลาในการทำนาน นอกจากนี้อาหารทั้งสองกลุ่มนี้จะพิจารณาทำในบางโอกาสเท่านั้น

การประกอบอาหารที่ทำให้สุกโดยใช้ความร้อนสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก เป็นการทำให้สุกโดยสัมผัสกับไฟโดยตรง ได้แก่ การปิ้ง ย่าง และเผา ซึ่งเป็นวิธีการที่ไม่ยุ่งยาก เมื่อจะประกอบอาหารก็ทำการฆ่าชำแหละ เอาเครื่องในออก ทาด้วยเกลือ แล้วก็นำไปสัมผัสกับความร้อนจากไฟ เมื่อสุกก็นำมารับประทาน ส่วนกลุ่มที่สองเป็นการทำให้สุกโดยวิธีการ แกง ต้ม เนื้ สิ่งที่แตกต่างกันจากกลุ่มแรก คือ การแกง ต้ม เนื้ จะต้องใช้ภาชนะ เช่น หม้อดิน ซึ่งหรือรังถึง โดยใช้ไฟหรือไอน้ำเป็นสื่อนำความร้อนจากไฟโดยไม่ให้ปลาสัมผัสกับไฟโดยตรง เมื่อมองจากความแตกต่างของวิธีการประกอบอาหารทั้ง 2 กลุ่มนี้ จะพบว่ากลุ่มที่ประกอบอาหารโดยวิธีการทำให้สุกแบบ แกง ต้ม เนื้ นั้นใช้องค์ประกอบมากกว่า โดยพิจารณาจากผักที่เติมลงไปขณะประกอบอาหารรวมถึงความร้อนที่ได้จากฟืนหรือถ่านตามลำดับ โดยเมื่อพิจารณาถึงที่มาขององค์ประกอบของการทำอาหารโดยวิธีการเหล่านี้จะพบว่า ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพาภาชนะต่าง ๆ ที่นำมาใช้เป็นอุปกรณ์ประกอบอาหาร เช่น เครื่องปั้นดินเผาที่เป็นภาชนะและใช้กันอยู่ในครัวเรือนจำพวก ไหและหม้อนั้น จะได้มาจากหมู่บ้านหรือชุมชนที่มีอาชีพปั้นภาชนะหรือเครื่องใช้เพื่อการยังชีพเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ผักที่นำมาเป็นส่วนประกอบในอาหารกลุ่มนี้ส่วนใหญ่มาจากพืชผักที่ปลูกในสวน หัวไร่ปลายนาหรือป่าสาธารณะรอบหมู่บ้าน ดังนั้นเมื่อมองผ่านองค์ประกอบ วิธีการ และรูปแบบ การประกอบอาหารทั้ง 2 กลุ่มนี้ ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในลุ่มแม่น้ำสายนี้ภายในชุมชนต่าง ๆ ได้

เป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่น หากชุมชนใดชุมชนหนึ่งไม่สามารถปั้นหรือทำภาชนะเหล่านี้ขึ้นเองได้ ก็จำเป็นจะต้องเดินทางไปหาซื้อ แลกเปลี่ยนมาจากชุมชนอื่นที่มีภาชนะเหล่านี้ นอกจากนี้การออกไปหาพืชผักที่นำมาเป็นส่วนประกอบในอาหาร รวมถึงฟืนหรือถ่านที่นำมาใช้เป็นประจำวัน ก็สามารถบ่งชี้บริบทของความสัมพันธ์ในการบริหารจัดการทรัพยากรจากปสาธาณะ ที่มีการใช้ร่วมกันภายในแต่ละชุมชนได้อีกด้วย

การประกอบอาหารจากปลาโดยวิธีการหมัก

อาหารปลาที่ประกอบขึ้นจากการหมักถือเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญของคนอีสาน และคนในชุมชนในลุ่มแม่น้ำชี โดยเฉพาะปลาแดก ปลาต้ม ส้มปลาน้อย (ปลาจ่อม) และหม่าปลา ซึ่งการประกอบอาหารหมักจากปลานั้นพบว่า ปลาและส่วนประกอบของปลาที่นำมาประกอบขึ้นเป็นอาหารหมักแต่ละชนิดนั้น จะมีความจำเพาะในการเลือกปลาและส่วนประกอบมาเพื่อนำมาทำเป็นอาหารหมักแต่ละชนิด เช่น การทำปลาแดกมักจะใช้ปลานขนาดเล็กจนถึงขนาดปานกลาง ที่ไม่เหมาะจะนำมาทำ คัม แกง เช่น ปลาในวงศ์ ปลาคะเพียน ชิวสร้อย ซึ่งปลาเหล่านี้นอกจากจะมีขนาดเล็กแล้วยังมีก้างมาก เน้าเร็ว ส่วนใหญ่จะถูกคัดเลือกมาทำปลาแดก หรือนำมาสับให้ละเอียดแล้วทำหม่าปลา นอกจากนี้อาหารหมักบางชนิดจะนิยมทำเมื่อถึงฤดูกาล เช่น ส้มปลาน้อย (ปลาจ่อม) จะทำในช่วงเดือน 9 - 11 (สิงหาคม - ตุลาคม) ปลาที่ใช้ทำอาหารหมักชนิดนี้ได้ส่วนใหญ่จะเป็นปลานขนาดเล็ก เช่น ปลาชิว ปลาหมัด ปลาแก้ว เป็นต้น ส่วนการทำหม่าใช้ปลาจะนิยมทำในช่วงเดือน 6 - 7 (พฤษภาคม - มิถุนายน) ซึ่งเป็นฤดูน้ำแดง ที่สามารถจับปลาในระยะที่มีไข่ได้มากจึงนำมาประกอบเป็นอาหารหมักชนิดนี้

วัฒนธรรมปลาแดกในมิติทางสังคม

ปลาแดกเป็นอาหารหมักที่สำคัญของคนอีสานและผู้คนในลุ่มแม่น้ำชีมาตั้งแต่ตั้งชุมชน ในช่วงก่อนปี พ. ศ. 2500 มีการใช้ปลาแดกเป็นส่วนประกอบในอาหารทุกมื้อ โดยอาจจะปลาแดกที่ไม่ผ่านการปรุง ปลาแดกบอง หรือเติมลงไปในการอาหาร จนมีคำกล่าวที่บ่งชี้ถึงความสำคัญของปลาแดกว่า “มือได้บ่ได้กินปลาแดก คือจิงซิกินข้าวบ่แล้วหรือบ่อ่อนท้องนั้นละ” ในส่วนของวัฒนธรรมการหมัก รวมถึงการใช้ประโยชน์จากปลาแดกของคนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีนั้น ส่วนใหญ่ในแต่ละชุมชนจะมีส่วนประกอบ กระบวนการและขั้นตอนการทำไม่แตกต่างกัน กล่าวคือ องค์ประกอบหลักของการทำปลาแดก ได้แก่ ชนิดและขนาดของปลาที่สามารถหาได้ (ยกเว้นปลานขนาดเล็กมาก ๆ เช่น ปลาชิว ปลาหมัด และปลาแก้วที่เหมาะสมสำหรับนำไปทำส้มปลาน้อย) เกลือ และภาชนะบรรจุได้แก่ ไห แต่องค์ประกอบที่มีความแตกต่างกันของการทำปลาร้าในแต่ละชุมชน คือ การเติมน้ำ ข้าวคั่วหรือข้าวสารลงไปปลาแดกนั้นเอง โดยแต่ละชุมชนจะเติมส่วนประกอบนี้แตกต่างกันโดยมีเหตุผลจากความมี/ไม่มี หรือได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ พบว่าปลาร้าที่เติมน้ำข้าวจะทำให้ปลาแดกที่ผ่านการหมักมีลักษณะตัวปลาจะแข็ง เนื้อแน่น และสีของเนื้อปลาเป็นสีแดง การใส่น้ำข้าวจะทำให้ปลาแดกมีกลิ่นหอมที่เฉพาะ และการเติมน้ำข้าวจะทำให้ปลาแดกมีรสเปรี้ยวเล็กน้อย นอกจากนี้เกลือที่นำมาใช้ทำปลาร้า นั้นพบว่าเกลือทะเลหรือที่คนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีเรียกกันทั่วไปว่า “เกลือหามกเม็ก” นั้นจะทำให้ปลาแดกตัวแข็งและไม่เน่า ส่วนเกลือสินเธาว์ถ้าหากใช้ทำปลาแดกส่วนใหญ่จะเน่าเสีย เกลือชนิดนี้ส่วนใหญ่จะนำมาใช้บริโภคในกรณีหุงหาอาหารเท่านั้น

แม้ว่าวัฒนธรรมการบริโภคปลาแดกจะมีได้เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทางสังคมโดยตรง แต่ถ้าพิจารณาโดยละเอียดจะพบว่า ความสัมพันธ์ของปลาแดกที่ทำให้เกิดความเกี่ยวข้องทางสังคมในลุ่มแม่น้ำชีนั้นมิชอบเขตและค่อนข้างซับซ้อน เมื่อพิจารณาจากองค์ประกอบที่ใช้ทำได้แก่ ปลา เกลือ ร้า ข้าวสาร ข้าวคั่ว และภาชนะบรรจุได้แก่ ไห พบว่าในแต่ละชุมชนนั้นอาจมีองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งไม่ครบที่จะทำปลาแดกได้ด้วยทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนโดยลำพัง เช่น ชุมชนปลูกข้าวอาจขาดแคลนปลาในฤดูแล้ง แต่มีเกลือ บางชุมชนอาจมีไหมดแต่ไม่มีเกลือหรือปลา เป็นต้น ดังนั้นยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพาจึงทำให้เกิดมีการแลกเปลี่ยนขึ้นทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น ปลาแลกข้าว ปลาแลกไห ปลาแลกเกลือ เกลือแลกไห ขายเป็นข้าวหรือปลาแล้วจึงนำมาซื้อไห เป็นต้น ดังนั้นจึงทำให้ผู้คนในแต่ละชุมชนมีปฏิสัมพันธ์กันบนพื้นฐานของการขาดแคลนทรัพยากร

การที่ชุมชนต่าง ๆ ในภาคอีสานและลุ่มแม่น้ำชีมีวัฒนธรรมปลาแดกร่วมกันนี้ได้แสดงออกถึงความ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของวัฒนธรรมร่วม ลักษณะเช่นนี้อาจกล่าวได้ว่าวัฒนธรรมปลาแดก เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความเป็นท้องถิ่นของคนอีสานและคนในลุ่มแม่น้ำชี ที่มีคนหลายเชื้อชาติมาอาศัยและมีวัฒนธรรมปลาแดกร่วมกัน ดังนั้นเมื่อมองขอบเขตทางสังคมโดยใช้วัฒนธรรมปลาแดกเป็นฐาน จะพบว่าสามารถมองภาพรวมของความเป็นท้องถิ่นของคนในลุ่มแม่น้ำชีในบริบททางสังคมจากวัฒนธรรมปลาแดกได้ว่า คนในลุ่มแม่น้ำชีนี้เป็นส่วนหนึ่ง (Sub set) ของคนทั้งภาคอีสานได้อย่างชัดเจน

นอกจากความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีที่เกิดขึ้นจากวัฒนธรรมปลาแดกแล้ว การทำปลาแดกยังบ่งชี้ถึงความสัมพันธ์ของคนในลุ่มแม่น้ำชี กับชุมชนอื่นภายนอกลุ่มแม่น้ำและภาคอีสานด้วย เช่น กรณีบ้านท่าศาลา บ้านท่าขอนยาง บ้านหันพัฒนา บ้านท่าศิลา จะนิยมนำเอาเกลือทะเลหรือเกลือหมากเม็กมาทำปลาแดก เพราะต้องการให้ปลาแดกมีคุณภาพดีและสามารถเก็บไว้ได้นาน ซึ่งถ้าหากพิจารณาถึงแหล่งที่มาของเกลือทะเลแล้ว ทำให้ทราบว่าคนในลุ่มแม่น้ำชีได้ติดต่อกับ ชุมชนที่อยู่ใกล้ทะเลซึ่งห่างไกลจากชุมชนแม่น้ำชีมาก ปรากฏการณ์นี้เป็นการยืนยันถึงการติดต่อค้าขายและการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมและทรัพยากร กับชุมชนอื่นนอกภูมิภาคได้เป็นอย่างดี

อาหารที่ทำจากปลากับวันสำคัญและประเพณีในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

ในช่วงก่อนปี พ. ศ. 2480 อาหารที่บริโภคในครัวเรือนจะทำจากปลาเป็นหลัก นอกจากนี้ในช่วงที่มีงานบุญ ประเพณี หรือเทศกาลต่าง ๆ เจ้าภาพก็จะเตรียมอาหารที่ประกอบจากปลาเป็นหลักให้แขกก่อน แต่หากไม่พอก็จะจัดหาไก่ หมู มาเพิ่มเติม ส่วนคนที่มิฐานะดีอาจมีการฆ่าวัวเพื่อนำมาเลี้ยงแขกที่มาร่วมงาน

ก่อนที่จะถึงงานบุญทุกครัวเรือนก็จะออกไปจับปลา เพื่อเตรียมไว้ล่วงหน้าก่อนวันงาน 2 - 3 วัน แต่ถ้าหากเป็นงานเทศกาลที่เกี่ยวข้องกับคนทั้งหมู่บ้าน และต้องเชิญแขกต่างหมู่บ้านหรือชุมชนที่อยู่ห่างไกลมาร่วมงาน ก็จะต้องออกไปจับปลาก่อนวันงานหลายวัน เช่น บุญผะเหวด (บุญข้าวปุ้น) จะต้องออกไปจับปลาประมาณ 7 วัน เพื่อให้ได้ปลามากพอสำหรับประกอบอาหารเลี้ยงแขกที่มาร่วมงาน นำไปทำบุญที่วัด และฝากให้แขกนำกลับไปกินที่บ้าน โดยจะออกไปจับปลาเป็นกลุ่มเพื่อล่อมเยาะ หรือ ผ่าวัง (ทอดแหบริเวณกุดหรือวังปลา) ในส่วนของคนที่มิพอปลาในที่นาก็จะวิดน้ำเพื่อจับปลามาใช้ทำบุญ นอกจากนี้ งานบวช งานศพ งานขึ้นบ้านใหม่ งานแต่งงานก็มีการนำเอาปลาเป็นอาหารหลักเพื่อเลี้ยงแขกเช่นเดียวกัน สำหรับการดักบาตรหรือเอาข้าวไปถวายพระที่วัดส่วนใหญ่จะมีปลาเกือบทุกมื้อ จนบางครั้งพระที่วัดต้องนำปลาที่คนนำไปถวายหรือมิณฑบาตได้ไปตากไว้ที่ลานวัดเพื่อฉันในวันต่อไปก็มี

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการดำเนินชีวิตประจำวัน งานบุญประเพณีต่าง ๆ ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพามักจะมีปลาเป็นอาหารหลัก นอกเหนือจากข้าวซึ่งต้องกินเป็นประจำวัน ดังคำกล่าวที่ว่า “คนในสมัยโบราณจะสอนให้ลูกเคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ 3 ประการ คือ แม่คงคา แม่โพสพ นางมัจฉา ที่ดูแลและเลี้ยงมนุษย์ เพราะเรากินข้าว กินปลา แล้วต้องมากินน้ำ ส่วนเป็นไก่ ปู กุ้ง ผักต่าง ๆ เป็นของเสริมเท่านั้น”

ข้อห้ามเกี่ยวกับการบริโภคปลา

บรรพบุรุษในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีจะมีข้อห้ามเกี่ยวกับการบริโภคปลา 3 ส่วนที่สำคัญ คือ ประการแรกคือความเชื่อเรื่องการผิดศีลของสตรีที่คลอดบุตรใหม่ ประการที่สองห้ามกินปลาที่มีพิษ และประการที่สามห้ามกินสัมปลาน้อย (ปลาจ่อม) ที่มีการปนเปื้อนยาสูบหรือเศษหมากพลูที่เกี่ยวขณะทำอาหารชนิดนี้

ในหญิงที่คลอดบุตรใหม่ปลาที่มีความเชื่อว่าผิดศีลจะแตกต่างกันไปตามความเชื่อของแต่ละชุมชน แต่โดยส่วนใหญ่ชนิดของปลาที่ผิดศีลจะใกล้เคียงกัน ตัวอย่างเช่น ปลาแดง ปลาเค้า ปลาชะโด และปลากัง เป็นต้น อาหารจากปลาที่อนุญาตให้สามารถบริโภคได้ส่วนใหญ่จะเป็นปลาขาวนา และปลาสร้อยขาว อย่างไรก็ตามการละล้าจะมีลักษณะเฉพาะในแต่ละบุคคล บางครั้งคนหนึ่งอาจผิดศีลกับปลาชนิดหนึ่งแต่อีกคนหนึ่งไม่ผิดก็มี ช่วงของการละล้าจะมีเวลา 15 วันหลังคลอดและขณะอยู่ไฟ หากกินปลาผิดศีลแล้วจะแสดงอาการชัก ตัวแข็ง ขากรรไกรแข็ง กระตุก วิงเวียน ไม่มีนมให้บุตรกิน บางครั้งมีไข้และอาจถึงตาย การแก้การผิดศีลทำได้โดยนำยารากไม้มาฝนกับน้ำให้กิน

ปลาที่มีพิษที่ห้ามบริโภคในชุมชนลุ่มน้ำชี มี 2 ชนิด คือ ปลาปักเป้าตาแดง และปลาบ้าหรือปลาโพง ปลาปักเป้าชนิดนี้จะมีพิษตลอดปีส่วนปลาบ้านั้นจะมีความเป็นพิษบางฤดูกาล โดยเฉพาะในช่วงเดือนกันยายน - ตุลาคม เนื่องจากกินผลของพรรณไม้ที่อยู่ใกล้น้ำที่มีพิษเข้าไป โดยพิษจะสะสมที่ส่วนหัว ถ้าหากจะบริโภคจะต้องตัดหัวปลาทิ้งก่อน อาการพิษของปลาบ้านั้นจะทำให้เกิดอาการวิงเวียน อาเจียน ทูรนทูราย แก้ไขโดยการให้กินรางจืด ส่วนปลาปักเป้าไม่มียารักษาต้องนำส่งโรงพยาบาล นอกจากนี้การบริโภคสัมปลาน้อย (ปลาจ่อม) ต้องระวังอย่าให้บุตรหรือส่วนประกอบของหมากพลูของผู้ที่กำลังประกอบอาหารหมักชนิดนี้ตกลงไปในอาหารเพราะจะทำให้ท้องเสีย ดังนั้นการบริโภคสัมปลาน้อยจำเป็นต้องบริโภคอย่างระมัดระวัง และเลือกบริโภคเฉพาะที่ทำแล้วเชื่อถือได้เท่านั้น

วัฒนธรรมการบริโภคอาหารจากปลาในยุคทุนนิยม

ในช่วงหลังปี พ. ศ. 2490 มีการอพยพแรงงานจากหมู่บ้านและชุมชนต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำชีเข้าไปทำงานยังกรุงเทพมหานคร และเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ ผู้หญิงส่วนใหญ่จะไปทำงานร้านอาหาร รับจ้างล้างถ้วยล้างชาม และมีบางส่วนไปทำงานเป็นแม่บ้านในครอบครัวของคนมีฐานะ ส่วนผู้ชายจะไปทำงานเป็นกรรมกรแบกหามและรับจ้างทั่วไป

เมื่อกลุ่มคนที่อพยพไปทำงานเหล่านี้ได้มีโอกาสรู้จักวิถีการประกอบอาหาร โดยเฉพาะกลุ่มอาหารผัด ทอด ที่เป็นวัฒนธรรมการบริโภคของคนในภาคกลาง จึงจดจำนำมาทำในชุมชนของตนเองหลังจากกลับมาจากทำงานแล้ว ซึ่งแตกต่างจากวัฒนธรรมการบริโภคอาหารดั้งเดิมของชุมชนลุ่มน้ำชีดั้งเดิมที่มีวัฒนธรรมการประกอบอาหารบริโภคภายในครัวเรือนเพียง 4 - 5 ประเภท คือ อ่อม แกง ปิ้ง และนึ่ง เท่านั้น ดังนั้นรูปแบบของการประกอบอาหารภายในชุมชนลุ่มน้ำชีจึงเปลี่ยนไปจากเดิม จากที่ไม่มีวัฒนธรรมการ

ทอด การผัดที่ทำจากน้ำมันหมูหรือน้ำมันพืช รวมถึงการใช้กระทิเป็นส่วนประกอบในอาหาร ก็มีปรากฏอาหารรูปแบบใหม่เพิ่มขึ้นตามลำดับ นอกจากนี้ยังรวมไปถึงการทำต้มยำปลา ทอดปลา ผัดเผ็ดปลาดุก ชู่ฉีปลา ลูกชิ้นปลากรายหรือปลาดอง และ น้ำพริกชนิดต่าง ๆ ที่ทำจากปลาเป็นต้น

หลังจากนั้นตั้งแต่ปี พ. ศ. 2500 เป็นต้นมา น้ำปลาเริ่มเข้ามามีบทบาทในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี ซึ่งแต่เดิมนั้นคนในหมู่บ้านต่าง ๆ ในชุมชนลุ่มแม่น้ำสายนี้ จะบริโภคน้ำปลาร้าเพื่อเพิ่มความเค็มและรสชาติให้แก่อาหาร โดยน้ำปลาจะถูกบรรจุใส่ในไหของเข้ามาขาย ในช่วงแรกไม่ค่อยมีคนนิยมบริโภคนักเนื่องจากส่วนใหญ่ยังชินกับการบริโภคน้ำปลาร้าซึ่งมีการบริโภคมาก่อนหน้านี้ แต่หลังจากที่มีการโฆษณาและทดลองบริโภค ประกอบกับความสะดวกที่ไม่ต้องเสียเวลาในการทำน้ำปลาแตกต่างจากปลาแดกมาปรุงอาหาร จึงทำให้น้ำปลาเป็นที่รู้จักขึ้นมาเรื่อย ๆ จนกลายเป็นส่วนประกอบหลักในการปรุงอาหารที่สำคัญในปัจจุบัน

การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการบริโภคดั้งเดิมนี้ เกิดจากการติดต่อกับคนภายนอกกลุ่มแม่น้ำที่สะดวก รวดเร็วขึ้น เนื่องจากมีถนนเข้ามายังหมู่บ้านอย่างทั่วถึง การมีตลาดที่มีสินค้าจากภายนอกชุมชนเข้ามาขาย นอกจากนี้เมื่อไปซื้อของที่ตลาด และพบเห็นสินค้าหรืออาหารรูปแบบใหม่ก็ซื้อเข้ามาบริโภคในหมู่บ้าน การโฆษณาผ่านสื่อต่าง ๆ เช่น วิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ ส่งผลทำให้ผู้คนเกิดความต้องการที่จะบริโภคอาหารรูปแบบใหม่มากขึ้น แตกต่างจากเดิมที่อาหารที่ปรุงขึ้นจากปลาเป็นอาหารหลักในสำรับของทุกครอบครัว และหลังจากได้รับวัฒนธรรมภายนอกใหม่ ๆ เข้ามา ได้เปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการบริโภคปลาไปเป็นการบริโภคอาหารที่ทำจากเนื้อ นม ไข่ และพบว่าในปัจจุบันสำหรับอาหารได้เปลี่ยนจากปลาเป็นอาหารที่ปรุงจากวัตถุดิบเหล่านี้จนเกือบไม่มีปลาอีกแล้ว ผลจากการลดการบริโภคปลาลดลงทำให้งานบุญ และประเพณีต่าง ๆ เปลี่ยนจากการใช้อาหารจากปลา มาเป็นการ ฆ่าหมู วัว สำหรับเลี้ยงแขก ซึ่งถ้าหากไม่ทำก็จะไม่ค่อยมีคนมางานเพราะถือว่าไม่คุ้มกับเงินที่ใส่ของทำบุญ

การบริหารจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

ในอดีตแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาถือเป็นสิทธิและอำนาจของแต่ละหมู่บ้าน ชุมชน หรือท้องถิ่นมีการใช้ร่วมกันอย่างมีระบบ ภายใต้การเกื้อหนุนทางสังคมของการอยู่ร่วมกัน อย่างไรก็ตามในแต่ละหมู่บ้านหรือชุมชนท้องถิ่นก็จะมีรูปแบบหรือวิธีการจัดการที่แตกต่างกันออกไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของอาณาเขตรวมถึงความสำคัญของปลาคือวิถีชีวิต และหมายความว่ารวมถึงความเป็นสมมติฐานฐานะของชุมชนท้องถิ่นนั้นๆในการใช้ประโยชน์ร่วมกัน โดยภาพรวมนั้นจะเห็นได้ว่าทั้งแหล่งน้ำและทรัพยากรปลามีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีมาตั้งแต่ตั้งชุมชน พบว่าส่วนใหญ่หมู่บ้านต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำชีจะตั้งไม่ไกลจากแหล่งน้ำ เช่นแม่น้ำชี แม่น้ำสาขา และลำห้วย ส่วนในกรณีที่ตั้งหมู่บ้านหรือชุมชนอยู่ระหว่างแม่น้ำหรือลำน้ำสาขา หากขาดแคลนน้ำก็จะขุดคู คลอง หรือบ่อน้ำไว้ใช้ประโยชน์เมื่อแหล่งน้ำมีความสำคัญและความหมายต่อการดำรงชีพ ทุกหมู่บ้านหรือทุกชุมชนก็จะมีการบริหารจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาภายในหมู่บ้านหรือชุมชนท้องถิ่นของตนเอง ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความเป็นธรรม ความพอเพียงแก่การยังชีพ รวมถึงสิทธิในการดูแลเพื่อให้เกิดความชอบธรรมในการใช้ทรัพยากรน้ำและปลาของตนเอง ในการจัดการทรัพยากรทั้ง 2 ประการข้างต้น เมื่อพิจารณาตั้งแต่ระดับครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยที่เล็กที่สุดของสังคมขึ้นไป จะพบว่ามีจัดการทรัพยากรใน 3 ระดับคือ การจัดการในเขตที่ดินทำกินของตนเองซึ่งได้แก่ที่นา และในระดับหมู่บ้านรวม

กับครอบครัวอื่นส่วนใหญ่จะเป็นหนองน้ำ ห้วย แม่น้ำ หรือกุดต่างๆที่หมู่บ้านแต่ละแห่งมีสิทธิในการดูแล ส่วนแหล่งน้ำสาธารณะนั้น ทุกคนในชุมชนท้องถิ่นต้องร่วมกันดูแลและใช้ประโยชน์ร่วมกัน

การบริหารจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาในชุมชนท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ

การดูแลและจัดการแหล่งน้ำในรูปแบบของแม่น้ำนั้น หมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมน้ำและหมู่บ้านใกล้เคียงสามารถเดินทางมาจับปลาได้ตลอดเวลา แต่ส่วนใหญ่จะมีเฉพาะคนในหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำใช้ประโยชน์ในการจับปลา เพราะเป็นเจ้าของพื้นที่ ทำให้ทราบว่ามีบริเวณใดที่เหมาะสมสำหรับการจับปลา ชนิดไหน อย่างไร และส่วนใหญ่คนในหมู่บ้านที่อยู่ติดแม่น้ำเหล่านี้มักจะอนุญาตให้คนจากหมู่บ้านอื่นจับปลาได้เฉพาะในส่วนของบริษัทที่มีน้ำลึกเท่านั้น ส่วนบริเวณริมฝั่งหรือมีน้ำตื้นคนในหมู่บ้าน มักจะจับจองและวางเครื่องมืออยู่ก่อนแล้ว เช่น ลอบ ดาข่ายหรือ

เบ็ดราว นอกจากนี้ตลอดสายของแม่น้ำชีที่ไหลผ่านหมู่บ้านต่าง ๆ นั้น คราวเรือนที่ตั้งอยู่ริมน้ำจะมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินริมตลิ่งในอาณาเขตพื้นที่ครอบครองของตนเอง เมื่อถึงฤดูหนาวจนกระทั่งเข้าสู่ฤดูแล้งชาวบ้านเหล่านี้ก็จะทำการปลูกผัก โดยตักน้ำจากแม่น้ำชีขึ้นมารดผักที่ปลูกไว้

ในบางชุมชนที่มีการใช้ประโยชน์จากการจับปลาร่วมกันหลายหมู่บ้าน ส่วนใหญ่หมู่บ้านที่อยู่ริมน้ำจะเป็นกลุ่มที่คอยดูแล และออกกฎหรือกติกาที่หมู่บ้านอื่นจะต้องปฏิบัติตามเช่น เมื่อถึงช่วงก่อนจะถึงเทศกาลจับปลาก็จะมีการบอกกล่าวให้คนในหมู่บ้านอื่นที่เคยมาลงจับปลาร่วมกัน มาร่วมกันทำความสะอาดแม่น้ำชีบริเวณทำน้ำหรือหาทรายกัน ซึ่งถือเป็นการร่วมกันจัดการแหล่งน้ำของคนในท้องถิ่นเดียวกัน นอกจากนี้บางชุมชนอาจมีประเพณีการเลี้ยงผีเจ้ากุดหรือเจ้าวังซึ่งคอยดูแลปลาดูแลน้ำ โดยวิธีการดังกล่าวถือเป็นการใช้วิถีทางความเชื่อในการดูแลน้ำและปลาในทางอ้อมอีกด้วย

การบริหารจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาในชุมชนท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ปลูกข้าว

ส่วนใหญ่ในชุมชนที่ปลูกข้าวเป็นหลักมักอาศัยน้ำฝนเป็นแหล่งของน้ำในการเพาะปลูก ดังนั้นจึงมีการจัดการน้ำในที่นาโดยการสร้างคันนา (ในภาษาอีสานเรียก “คันแทนนา”) เพื่อตีแปลงกักเก็บน้ำฝนที่ตกลงมาในช่วงฤดูฝน ในยุคต้นๆของการตั้งหมู่บ้าน หมู่บ้านที่ขาดแคลนน้ำในช่วงฤดูแล้งทุกครัวเรือนจะมีการขุดบ่อในที่นาของตนเอง โดยอาจจะขุดเพื่อเพิ่มขนาดของบ่อขึ้นทุกปี ซึ่งขนาดเริ่มต้นจะขุดแค่เพียง 3 X 4 เมตร ความลึก 1 – 1.5 เมตร จากนั้นจึงทำการขุดเพิ่มในปีที่ 2 และ 3 ตามลำดับ การขุดบ่อในลักษณะนี้จะอาศัยแรงงานในครอบครัวเป็นหลัก เมื่อเข้าสู่ยุคที่มีการพัฒนาแหล่งน้ำรัฐจึงเข้ามาส่งเสริมให้มีการขุดบ่อน้ำและเลี้ยงปลาขึ้นครั้งแรกในช่วงปี พ.ศ. 2500 จึงเริ่มมีการเลี้ยงปลาขึ้นในบ่อของตนเองที่ขุดอย่างเป็นกิจลักษณะ ในยุคนั้น ปลาที่อยู่ในที่นาของแต่ละครอบครัว ช่วงหลังจากปักดำเสร็จสิ้นปลาที่อยู่ในที่นาของแต่ละครอบครัวและของทุกคนในหมู่บ้านและรวมถึงคนจากหมู่บ้านอื่นที่อยู่ในชุมชนท้องถิ่นเดียวกันสามารถจับมาบริโภคได้ ทั้งนี้เนื่องจากในช่วงดังกล่าวในที่นามีน้ำมากและปลาสามารถเดินทางระหว่างแปลงนาได้โดยทั่วไป แต่เมื่อเข้าสู่ช่วงเดือนสิบสอง – เดือนยี่ (พฤศจิกายน – มกราคม) ซึ่งเป็นช่วงที่น้ำในที่นาได้ลดลง จนเกือบแห้งแล้ว โดยทั่วไปเจ้าของที่นามักจะเป็นคนจัดการเอง เรียกว่า “การเอาปลาค่อน” ซึ่งเป็นการไปเอาปลาซึ่งอาศัยอยู่บริเวณใดบริเวณหนึ่งของที่นาซึ่งเป็นจุดต่ำที่สุดและมีน้ำขังอยู่เพียงเล็กน้อย เว้นเสียแต่เจ้าของที่นาจะอนุญาตให้คนอื่นมาจับเอาไปบริโภค

ในช่วงหลังปี พ.ศ. 2500 ซึ่งถือว่าเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญที่ส่งผลทำให้การจัดการเกี่ยวกับปลาในชุมชนที่ปลูกข้าว ทั้งนี้เนื่องจากเดิมปลาในที่นาของครอบครัวใดครอบครัวหนึ่งของคนในหมู่บ้าน ซึ่งทุกคนในหมู่บ้านหรือหมู่บ้านอื่นสามารถมาจับเอาไปบริโภคได้ในบางช่วง เริ่มมีการจำกัดเขตหวงห้ามตามเขตในที่นาของตนเอง เนื่องจากแต่ละครอบครัวนอกจากจะใช้น้ำในการปลูกข้าวแล้ว ยังเริ่มมีการซื้อพันธุ์ปลาจากสถานีประมงมาปล่อยในที่นาและบ่อปลาในที่นา ซึ่งชุดไว้ตามโครงการที่รัฐเข้ามาส่งเสริม ดังนั้นปลาในที่นาซึ่งเคยเก็บไว้สำหรับทำบุญ แจกจ่ายญาติๆ พี่น้องและเพื่อนบ้าน ได้ถูกเปลี่ยนเป็นสินค้าที่ถูกนำเข้าไปขายยังตลาดแทน ส่งผลทำให้วัฒนธรรมการรวมญาติจากปลาสดลงด้วย

การบริหารจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาในชุมชนท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ริมเขื่อน:

กรณีศึกษาเขื่อนอุบลรัตน์

เนื่องจากเขื่อนอุบลรัตน์เริ่มสร้างและดำเนินการเปิดใช้มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2507 เป็นกรรมสิทธิ์ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ดังนั้นคนจากหมู่บ้านต่างๆ ที่มาทำการจับปลาจึงไม่สามารถเข้าไปดูแลจัดการได้ ในช่วงแรกได้มีการจัดเจ้าหน้าที่จากกรมประมงเข้ามาดูแลและห้ามจับปลาโดยใช้เครื่องมือผิดประเภท เช่น การใช้ระเบิด ช็อตด้วยไฟฟ้า หรือจับปลาในช่วงฤดูวางไข่ต่อมาจนถึงปัจจุบันได้มีการลั่นเลิกไป ดังนั้นการจับปลาในเขื่อนอุบลรัตน์จึงสามารถจับได้โดยเสรี ใครจะจับบริเวณใดก็ได้ไม่มีการแบ่งเขตการจับปลา

การบริหารจัดการแหล่งน้ำและทรัพยากรปลาในชุมชนท้องถิ่นที่ตั้งอยู่ริมหนองน้ำขนาดใหญ่:

กรณีศึกษาหนองหาน อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

คนที่อาศัยอยู่รอบหนองหาน อำเภอกุมภวาปี ส่วนใหญ่มีอาชีพจับปลาเป็นหลัก ดังนั้นจึงมีการจัดการน้ำตั้งแต่ระดับครอบครัวขึ้นไป โดยแต่ละครอบครัวจะถือกรรมสิทธิ์ในที่ดินได้น้ำบริเวณริมหนองน้ำ ซึ่งมีการจับจองมาตั้งแต่บรรพบุรุษยุคก่อตั้งหมู่บ้านเริ่มแรก ซึ่งที่ดินได้น้ำนี้จะมีลักษณะลาดเทลงไปยังหนองหาน บริเวณที่ดินดังกล่าวในช่วงฤดูฝนและบางช่วงของฤดูหนาวจะมีน้ำท่วม และเมื่อเข้าสู่ช่วงฤดูแล้งเมื่อน้ำในหนองหานลดลง ที่ดินได้น้ำเหล่านี้ก็จะกลายเป็นแผ่นดินเหมือนที่ดินอื่นโดยทั่วไป ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ริมหนองหานจะมีการขุดบ่อปล่อยปลาไว้ในที่ดินของตนเองที่จับจองไว้ และจะเอาไม้ไผ่ที่ตัดแล้วนำมาเป็นแหล่งให้ปลา มาอาศัยเมื่อระดับน้ำลดลงและแห้งจะเหลือแต่บ่อที่มีน้ำขังซึ่งจะมีปลาอยู่เป็นจำนวนมาก จากนั้นชาวบ้านจะทำการวิดน้ำออกจากบ่อปลาของตนแล้วนำมาใช้ประโยชน์ อย่างไรก็ตามเนื่องจากหนองหานเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่และเป็นแหล่งน้ำสาธารณะที่ทุกคนในชุมชนท้องถิ่นเดียวกันสามารถมาใช้ประโยชน์ได้ ซึ่งคนในชุมชนมีข้อตกลงว่าคนจากหมู่บ้านอื่นสามารถมาใช้ประโยชน์ในการจับปลาได้ในช่วงที่น้ำท่วมบ่อปลา

ต่อมาในปี พ.ศ. 2533 ได้มีการปรับปรุงหนองหานในโครงการโขง ชี มูล พบว่าระดับน้ำได้ท่วมที่นาซึ่งอยู่บริเวณฝั่งทำให้ทุกครอบครัวทำนาไม่ได้ ดังนั้นทุกครอบครัวจึงมีการปรับตัวโดยหันมาประกอบอาชีพจับปลาเป็นหลัก รวมทั้งปรับปรุงที่ดินได้น้ำที่มีกรรมสิทธิ์อยู่ให้สามารถจับปลาได้มากขึ้น โดยการขุดคูรอบที่ดินได้น้ำเดิมเพื่อให้มีลักษณะเหมือนนา ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปกันโดยทั่วไปว่า นาปลา เพื่อให้สามารถจัดการพื้นที่ถือครองเดิมให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น

เครือข่ายและตลาดปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

ทรัพยากรปลานอกจากจะเป็นอาหารหลักของคนในลุ่มแม่น้ำชี ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพาแล้ว ยังเป็นทรัพยากรที่สามารถนำไปใช้ในการแลกเปลี่ยนกับทรัพยากรอื่น เพื่อการยังชีพมาตั้งแต่ตั้งชุมชน เพราะในแต่ละชุมชนนั้นจะมีข้อจำกัดของฐานทรัพยากรที่แตกต่างกัน นอกจากความสำคัญของปลาในการนำมาประกอบเป็นอาหารเพื่อการบริโภคแล้ว ในทางสังคมนั้นปลามีส่วนสำคัญในการทำให้เกิดการเกี้ยวรอยคนในลุ่มแม่น้ำสายนี้เข้าด้วยกัน โดยทำหน้าที่เป็นสื่อกลางของความสัมพันธ์ทางสังคมจนเกิดเป็นเครือข่ายขึ้นมา ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดจากปลาเป็นตัวเชื่อมนั้น เริ่มตั้งแต่หน่วยของครอบครัว เพื่อนบ้าน คนในหมู่บ้าน ชุมชน และลุ่มแม่น้ำตามลำดับ ในยุคนี้เครือข่ายทางสังคมที่เกิดจากปลาจะอยู่บนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนและตอบแทนเป็นหลัก ปลาที่จับได้จากแหล่งน้ำส่วนหนึ่งจะใช้บริโภคในครัวเรือน ส่วนที่เหลือจะถูกแบ่งปันไปยังญาติ เพื่อนบ้านที่อยู่ใกล้เคียง หรือคนที่มีความสนิทสนมและเคยแบ่งปันปลามาให้ในวันก่อนหน้า นอกจากนี้ปลาที่มีอยู่มากในยุคนี้ก็จะไหลออกจากแหล่งน้ำโดยชาวประมงไปยังชุมชนต่าง ๆ ในฐานะสิ่งแลกเปลี่ยนกับสิ่งของหรืออาหารอย่างอื่นที่เจ้าของปลาขาดแคลน เช่น ข้าว เกลือ และพืชผัก เป็นต้น โดยไม่ผ่านกระบวนการซื้อขายในกลไกของตลาด

เมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมและการค้าขาย ปลาได้เปลี่ยนบทบาทจากการเป็นอาหารที่ใช้บริโภคในครัวเรือน และถูกนำมาเป็นสิ่งแลกเปลี่ยนกับทรัพยากรอื่น กลายเป็นสินค้าที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ตลาดและหากต้องการคนส่วนใหญ่จะไปหาซื้อทรัพยากรชนิดนี้แทนการออกไปจับตามแหล่งน้ำ เนื่องจากไม่มีเวลาออกไปจับปลาเอง หรือจำนวนปลาลดลงทำให้การจับลำบากขึ้น ปลาจากแหล่งต่าง ๆ ที่ถูกจับได้จะไหลเข้ามาสู่กลไกของตลาด โดยผ่านกระบวนการและขั้นตอนที่มีความซับซ้อน การขายปลาที่เกิดขึ้นโดยระบบตลาดจะเกิดขึ้นราวปี พ.ศ. 2480 – 2500 ลักษณะการขายปลาในยุคนี้จะเป็นการขายปลาโดยชาวประมงที่จับปลาได้แล้วนำไปขายที่ตลาด ปลาเหล่านี้จะถูกขายส่งให้แก่แม่ค้าขายปลาในตลาด เนื่องจากไม่นิยมที่จะนั่งขายปลาเอง ต่อมาเมื่อมีการสร้างถนนทำให้การคมนาคมสะดวกขึ้น ผนวกเข้ากับจำนวนประชากรเพิ่มสูงขึ้น ทำให้แม่ค้าปลาในตลาดเดินทางมายังหมู่บ้านเพื่อซื้อปลาไปขายเอง ต่อมาปริมาณปลาในชุมชนเริ่มลดจำนวนลงเนื่องจากการจับปลาเพื่อขายมากขึ้นและระบบนิเวศของแหล่งน้ำที่เปลี่ยนแปลงไป ส่งผลทำให้คนส่วนใหญ่ที่เคยจับปลาขายเป็นอาชีพเสริมจากการทำนา หันไปประกอบอาชีพอื่น เช่น รับจ้าง และเมื่อได้เงินก็จะนำมาซื้อปลาจากตลาดไปบริโภคแทน เมื่อมองความสัมพันธ์ทางสังคมในยุคนี้ผ่านวัฒนธรรมปลาจะพบว่าแตกต่างจากในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพามาก ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติ เพื่อนบ้าน และคนในหมู่บ้าน ลดลง ไม่มีการไปมาหาสู่แลกเปลี่ยนทรัพยากร รวมถึงช่วยเหลือซึ่งกันก็ลดน้อยลงและเมื่อพิจารณาถึงขอบเขตของเครือข่ายปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีแล้วจะพบว่า ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพานั้น เครือข่ายจะมีลักษณะแคบและมีขอบเขตอยู่ภายในแต่ละชุมชนหรือระดับท้องถิ่นเท่านั้น แต่เมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมร่วมกับการมีตลาดพบว่า เครือข่ายของปลาได้ขยายวงกว้างออกไปจนเกือบครอบคลุมทั้งลุ่มแม่น้ำ ทั้งระดับหมู่บ้าน ชุมชน รวมไปถึงลุ่มแม่น้ำอื่น เช่น ลุ่มแม่น้ำมูลและลุ่มแม่น้ำโขง เพื่อนำปลาจากแหล่งต่าง ๆ มาขายให้เพียงพอต่อความต้องการของผู้ซื้อในตลาด โดยผ่านกลไกของระบบ แม่ค้าปลาที่เป็นเครือข่าย ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงของเครือข่ายและตลาดปลานั้นเป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงทั้งเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ของคนในลุ่มแม่น้ำชีได้เป็นอย่างดี

เครือข่ายปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

เครือข่ายปลาในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา

ทรัพยากรปลาเป็นอาหารที่ใช้บริโภคในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ตั้งชุมชน ทั้งนี้เนื่องจากสามารถหาได้จากแหล่งน้ำธรรมชาติเช่น ห้วย หนอง คลองบึง หรือแม่น้ำ ต่าง ๆ ทั่วไป ซึ่งแต่เดิมถือได้ว่าปลาเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตประจำวันอย่างแนบแน่น ดังมีคำกล่าวที่บ่งบอกถึงความสำคัญของปลาว่า “ทุกวันนี้ตั้งแต่เช้าจนถึงค่ำชีวิตของคนในหมู่บ้านเกี่ยวข้องกับปลา อย่างน้อยก็มีปลาแดกในอาหารทุกมื้อล่ะ” นั้นแสดงว่าวิถีชีวิตของคนในลุ่ม แม่น้ำสายนี้ที่เกี่ยวข้องกับปลาอย่างแยกออกจากกันไม่ได้ ดังนั้นทุกครอบครัวจึงจำเป็นต้องออกไปจับปลาเพื่อนำกลับมาประกอบอาหารบริโภค อีกทั้งถนอมเก็บไว้เมื่อยามขาดแคลน รวมถึงเพื่อการนำไปแลกเปลี่ยนกับทรัพยากรหรือสิ่งของที่ต้องการแต่ไม่สามารถผลิตได้เองในครัวเรือน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าทรัพยากรปลามีความสำคัญยิ่งต่อการดำรงชีพในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา

เครือข่ายปลาในระดับครอบครัว

ในยุคเริ่มต้นของการตั้งชุมชนหมู่บ้านที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำ จะออกจับปลากันเป็นฤดูกาลซึ่ง ส่วนใหญ่ มักจะเป็นช่วงว่างเว้นจากฤดูทำนา ปลูกพืชไร่หรือทำพืชสวน โดยการออกจับปลาแต่ละครั้งจะจับอย่างมีกำหนดคือ จับเพียงพอเฉพาะสำหรับการกินเท่านั้น เมื่อหมดแล้วจึงออกไปจับใหม่ เมื่อจับปลาได้นอกเหนือจากบริโภคภายในครัวเรือนตนเองแล้ว ก็จะมีการแจกจ่ายให้แก่ เครือข่ายครอบครัว ซึ่งอาจเป็นพ่อ แม่ พี่ น้อง หรือญาติ ทั้งอยู่ในหมู่บ้านเดียวกันหรืออยู่ต่างหมู่บ้านที่ไกลออกไป สำหรับการแจกจ่ายในเบื้องต้นนั้นจะให้แก่สมาชิกในครอบครัว หรือเครือญาติในลำดับต้นๆ ก่อน ทั้งนี้เนื่องจากความสัมพันธ์ทางสายเลือดซึ่งมีความผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้น ส่วนญาติที่อยู่ไกลออกไปบางครั้งก็อาจมีการนำปลาที่จับได้แบ่งไปให้บ้าง ถ้ามีการติดต่อไปมาหาสู่กันเป็นประจำดังที่

ส่วนใหญ่การแบ่งปันกันในลักษณะนี้ของเครือญาติในหมู่บ้านเดียวกัน มักมิได้คำนึงถึงการตอบแทน จากการให้หรือการได้รับแต่มักเป็นการให้เนื่องจากความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน หากฝ่ายที่ได้รับออกไปหาปลาหรือมี ผัก ไข่ ปลา ก็มักนำมาให้ตอบแทนกันอย่างสม่ำเสมอเพราะเดินทางไปมาหาสู่กันได้ง่าย² ส่วนญาติมิตรที่อยู่หมู่บ้านที่ไกลออกไปการแบ่งปันปลาให้ส่วนใหญ่มักเป็นการให้ ในเชิงการแลกเปลี่ยนบวกกับความสัมพันธ์ทางสายเลือดหรือเครือญาติ กล่าวคือเมื่อญาติที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำ จับปลาได้มากก็จะนำปลาซึ่งอาจเป็นปลาสดหรือปลาแปรรูป เดินทางไปส่งญาติยังหมู่บ้านที่อยู่ห่างออกไป ซึ่งจะใกล้หรือไกลขึ้นอยู่กับระยะทางเมื่อนำปลาไปส่งถึงบ้าน ญาตินั้นก็แสดงน้ำใจตามสิ่งของที่มิอยู่หรือหากทราบว่าญาติที่นำปลา มาส่งนั้นขาดแคลนอะไรก็จะจัดเตรียมให้ แต่ถ้ามิวัตถุประสงค์เพื่อการไปขอจริง ๆ ก็มักจะบอกกล่าวให้ทราบแล้วญาติฝ่ายที่ได้รับปลานั้นก็จะจัดเตรียมให้ในอัตรากำลังที่จะสามารถนำกลับได้ เพราะส่วนใหญ่การเดินทางแบบนี้มักจะเป็นแบบ เดินเท้าแล้วใช้วิธีขนส่งแบบหาบคอนเป็นส่วนใหญ่ ส่วนการเดินทางโดยทางเกวียนมักเป็นการ เดินทางระยะไกลและบรรทุกของหนัก ลักษณะการแลกเปลี่ยนปลากับข้าวในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีคือ เมื่อเอาปลาไปแลกข้าวยังหมู่บ้านญาติ ฝ่ายญาติที่ถูกไปหาจะเอาปลาไปกระจายยังบ้านอื่นที่อยู่โดยรอบให้เอง จากนั้นคนที่รับปลาไปก็จะเอาข้าวมารวมไว้ให้ที่บ้านญาติ โดยเจ้าของปลาไม่ต้องไปกระจายปลาเอง ส่วนญาติเองก็เอาข้าวให้และจะได้รับปลาในส่วนหนึ่งซึ่งอาจจะมากกว่าบ้านอื่นเพื่อเป็นการตอบแทน

เครือข่ายปลาในระดับหมู่บ้าน

เนื่องจากหมู่บ้านที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำมักจะมีการออกจับปลาเพื่อการยังชีพอยู่เสมอ ดังนั้นการได้ออกร่วมจับปลาร่วมกัน จึงทำให้เกิดความสัมพันธ์กันระหว่างครอบครัวของคนในหมู่บ้าน ซึ่งอาจมีใช้เครือญาติกันในที่นี้เรียกว่า “เพื่อนบ้าน” ส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกันไม่ทางใดก็ทางหนึ่งเช่น เพื่อนรุ่นเดียวกัน เพื่อนของพ่อแม่ เพื่อนของปู่ย่า ตาหรือยาย เป็นต้น และมีบ้านเรือนรวมตัวเป็นกระจุก อยู่ใกล้กันซึ่งในภาษาอีสานเรียกว่า “คุ้ม” ซึ่งในหมู่บ้านหนึ่งอาจมีหลายคุ้มก็ได้ แต่ละคุ้มก็จะมีบ้านเรือนอยู่ใกล้ชิดกันจำนวนหนึ่งซึ่งอาจจะอยู่ระหว่าง 10 – 20 หลังคาเรือน โดยกลุ่มคนเหล่านี้จะรู้จักกันเป็นอย่างดี เนื่องจากได้มีการร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ภายในคุ้มของตน ดังนั้นจึงทำให้มีความรู้รักมักคุ้นกันเป็นอย่างดี เมื่อออกหาปลาก็จะออกไปเป็นกลุ่มโดยมีการรวบรวมสมัครพรรคพวกกันภายในคุ้มเพื่อออกจับปลา นอกจากนี้ครอบครัวได้ออกจับปลาและได้ปลามากก็จะมีการแบ่งปันให้คนร่วมคุ้ม หรืออาจจะมาขอเอาปลาไปกินได้และเมื่อตนเองออกจับปลาบ้างและได้ปลามากก็จะนำมาแบ่งในลักษณะเดียวกัน คนที่เคยถูกขอกก็จะมาแบ่งเอาไปกินได้ อยากรู้ก็ตามเครือข่ายปลาในลักษณะนี้ มักจะจำกัดอยู่ในกลุ่มที่มีความสนิทสนมกัน และเกี่ยวข้องกันอยู่ประจำเท่านั้นแต่จะเกิดขึ้นน้อยหรือไม่มีเลย ในกลุ่มที่มีความขัดแย้งกันภายในหมู่บ้านหรือกับคุ้มอื่นนอกจากเป็นญาติกัน

เครือข่ายปลาในระดับชุมชน

เครือข่ายปลาในระดับชุมชนเป็นเครือข่ายที่มีความสลับซับซ้อน และมีลักษณะของความสัมพันธ์ในลักษณะแนวตั้งจากแหล่งน้ำ ซึ่งสามารถพบได้ทั้งระบบของแม่น้ำ ได้แก่ แม่น้ำ ห้วย หนองน้ำขนาดใหญ่ บึง หรืออ่างเก็บน้ำ ทั้งนี้เนื่องจากหากมองภาพรวมของชุมชนอย่างเป็นพลวัต จะพบว่าหมู่บ้านในชุมชนลุ่มแม่น้ำซึ่งจะมีการตั้งและกระจุกตัวอยู่ใกล้แหล่งน้ำ และจะเบาบางลงเมื่อ อยู่ไกลจากแหล่งน้ำออกไป การที่หมู่บ้านเหล่านี้มีความหนาแน่นอยู่ใกล้แหล่งน้ำก็เพื่อใช้น้ำในการอุปโภคและบริโภค นอกจากนี้ยังใช้เพื่อการเกษตรและเป็นแหล่งของปลาในการยังชีพ อยากรู้ก็ตามถ้าพิจารณาถึงปัจจัยพื้นฐาน อันนี้แล้วสันนิษฐานได้ว่า กลุ่มคนที่มาตั้งหมู่บ้านที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำมักจะเป็นกลุ่มคนกลุ่มแรก ๆ ส่วนหมู่บ้านที่อยู่ห่างจากแหล่งน้ำออกไปอาจสันนิษฐานได้ว่ามาตั้งหมู่บ้านในลำดับต่อมา ดังนั้นคนที่อยู่ไกลจากแหล่งน้ำมักเป็นที่สูงกว่าที่ลุ่มใกล้แหล่งน้ำ จึงสามารถปลูกข้าวได้เป็นอย่างดี แต่ส่วนใหญ่จะอาศัยน้ำฝนหรือขุดคูคลองเข้ามาจากแหล่งน้ำที่สามารถจะจัดการน้ำได้ ส่วนกลุ่มคนที่อยู่ห่างไกลออกไปอีกมักจะอยู่ชายขอบของชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่จะติดกับป่าเพราะกำลังเริ่มบุกเบิก ดังนั้นหากมองภาพนี้เป็นระบบจะพบว่า เครือข่ายปลาจะมีลักษณะเป็นแนวตั้งจากแหล่งน้ำในทุก ๆ แหล่ง ซึ่งสามารถจัดแบ่งกลุ่มลักษณะของชุมชนตามฐานทรัพยากรได้เป็น 3 กลุ่มคือ หมู่บ้านที่หาปลาเป็นหลัก หมู่บ้านที่ทำนาเป็นหลัก และหมู่บ้านอยู่ใกล้ป่าและบุกเบิกป่าเพื่อเพาะปลูกอาจเป็นข้าวหรือพืชชนิดอื่นตามลำดับ

อย่างไรก็ตามในทุกหมู่บ้านก็อาจมีทรัพยากรพื้นฐานมากน้อยแตกต่างกันไป ไม่มีหมู่บ้านใดผลิตทรัพยากรเพียงอย่างเดียว เพราะโดยทั่วไปมักไม่มีผู้ใดอยากพึ่งผู้อื่นทั้งหมดหากไม่ขาดแคลนจริง ๆ เพียงแต่อาจจะไม่สามารถผลิตได้เพียงพอแก่ความต้องการเท่านั้น ดังนั้นจึงจำเป็นต้องนำเอาทรัพยากรที่ตนเองมีอยู่มากนี้ไปแลกเปลี่ยนที่ตนเองต้องการมาใช้ในการดำรงชีวิตดังที่ นาย ทองสุข ภูธา^๑ เล่าให้ฟังว่า “ความสัมพันธ์ในลักษณะที่เป็นเครือข่ายแบบนี้ พบเห็นได้มาตั้งแต่ตั้งชุมชนแต่ค่อย ๆ หายไปเมื่อราว 40 ปีที่ผ่านมาเอง ซึ่งแต่เดิมนั้นเครือข่ายปลาของบ้านท่าศาลานั้น นอกจากจะมีเครือข่ายกับหมู่บ้านที่ปลูกข้าวได้มาก

ภายในตำบลชีทวนและอำเภอลำทะเมนชัยไปแล้ว ยังไปไกลถึงอำเภอ ม่วงสามสิบ อำเภอเดชอุดมซึ่งห่างออกไปกว่า 40 – 50 กิโลเมตร โดยเครือข่ายในลักษณะเช่นนี้จะมีลักษณะการพึ่งพิงกันระหว่างข้าวกับปลาเป็นหลัก ซึ่งนอกจากจะเป็นเครือญาติกันแล้ว อาจเกิดขึ้นจากการเป็นเสี่ยวกันโดยเฉพาะเสี่ยวส่วยฟากชี ซึ่งชาวส่วยเหล่านี้อยู่ในเขตจังหวัดศรีสะเกษ แต่มี หมู่บ้านไม่ไกลจากบ้านท่าศาลามากนักและอยู่คนละฟากของแม่น้ำชี เมื่อถึงฤดูแล้งชาวส่วยเหล่านี้ก็จะหาบเอาพริก หอม กระเทียม เดินทางมาแลกข้าว แลกปลาแลกยังบ้านท่าศาลาไปกิน” นอกจากนี้การเกิดขึ้นของความสัมพันธ์ในลักษณะนี้เห็นได้ชัดเจนที่บ้านท่าขอนยาง ซึ่งนายดำเนิน เนื่องวรรณ² ได้เล่าให้ฟังว่า “ความสัมพันธ์ของเครือข่ายปลา ในลักษณะที่เป็นเครือข่ายออกไปจากแม่น้ำชีในลักษณะดังกล่าวนี้ จะมีให้เห็นได้เมื่อนานมาแล้วกล่าวคือ เมื่อถึงฤดูกินปลาโดยเฉพาะช่วงน้ำลง ในหมู่บ้านท่าขอนยางจะมีการไหว้หรือมีตามวังปลาต่างๆของบ้านท่าขอนยาง ซึ่งการไหว้เหล่านี้นอกจากจะมีการเรียกหรือเชิญคนในหมู่บ้านมาทำพิธีแล้วยังเชิญชวน คนจากหมู่บ้านอื่นโดยเฉพาะพวกนาโคกบริเวณไม่ไกลจากบ้านท่าขอนยางที่เคยมาหากินจับปู จับปลา อยู่บริเวณวังปลาน้ำท่าขอนยางมาร่วมไหว้ด้วยกัน ภายหลังจากจะมีการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์แล้วก็จะมีการลงจับปลาแล้วนำมาประกอบอาหารกินร่วมกันในวันนั้นด้วย โดยส่วนใหญ่คนที่เคยจับปลาทั้งในบ้านท่าขอนยางและ หมู่บ้านอื่นจะให้ความสำคัญกับกิจกรรมนี้มาก และจะมากันเกือบทุกคนแต่ในปัจจุบันกิจกรรมนี้ไม่มีอีกแล้ว” จากคำบอกเล่าข้างต้นจะเห็นได้ว่าเครือข่ายปลาของคนในลุ่มแม่น้ำชีนั้น มิได้แตกต่างจากคนในลุ่มแม่น้ำอื่นเช่น แม่น้ำมูลหรือแม่น้ำสงครามซึ่งเรียกเครือข่ายแบบนี้โดยทั่วไปว่า “ลวง” แต่คนในลุ่มแม่น้ำชี มิได้ใช้คำเรียกเครือข่ายของตนเองเหมือนในชุมชนลุ่มแม่น้ำอื่น แต่จะแสดงออกมาในด้านเครือข่ายของการแลกเปลี่ยน และกิจกรรมทางสังคมที่เป็นวัฒนธรรมเช่นการไหว้ร่วมกันดังที่กล่าวมาข้างต้น นอกจากนี้เครือข่ายในลักษณะดังกล่าวยังคงมีทั้งในชุมชนหนองน้ำขนาดใหญ่ ชุมชน ปลุกข้าว หรือแม้กระทั่งชุมชนที่ตั้งอยู่ริมเขื่อน แต่ปัจจุบันนี้ก็ได้อ่อนหายไปแล้วเช่นกัน

เครือข่ายปลาในยุคทุนนิยมของคนในลุ่มแม่น้ำชี

หลังจากการเปลี่ยนแปลงของรัฐที่มีต่อมลพิษมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 โดยเฉพาะการคมนาคม การสร้างถนน เขื่อนฝาย และถึงยุคต่อมาคือการสร้างอ่างเก็บน้ำรวมถึงการส่งเสริมให้มีการปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดต่าง ๆ ปัจจัยเหล่านี้ยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของอย่างมากต่อความสัมพันธ์ของคนในลุ่มแม่น้ำชี ซึ่งเดิมนั้นเคยมีความสัมพันธ์กันในลักษณะเครือข่ายญาติพี่น้อง เพื่อนหรือเสี่ยว และอยู่ร่วมกันแบบเกื้อกูลโดยใช้ระบบแลกเปลี่ยนเป็นตัวจักรในการขับเคลื่อนทางสังคม การเกิดขึ้นของตลาดมีผลกระทบโดยตรงต่อฐานทรัพยากรของชุมชน เนื่องจากเดิมทรัพยากรที่มีอยู่อย่างมากมายในชุมชน ส่วนหนึ่งซึ่งมีปริมาณเพียงเล็กน้อยเท่านั้นที่ใช้ในการดำรงชีพ เนื่องจากยังไม่ทราบว่าเอาทรัพยากรเหล่านั้นไปทำอะไรหรือขายที่ไหน หลังจากที่มีตลาดเกิดขึ้นทุกคนจะมีความเข้าใจตรงกันว่าหากต้องการอะไรก็สามารถหาได้ที่ตลาด ดังนั้นทุกคนจึงมุ่งสู่ตลาดเพื่อหาสิ่งของที่ตนเองต้องการ ทั้งเครื่องอุปโภคและบริโภค นอกจากนี้หากต้องการเงินก็สามารถเอาสิ่งของที่มือหรือทรัพยากรที่ปลูกและสามารถจัดหาเองได้ไปขายก็จะได้เงินมา ดังนั้นในยุคทุนนิยมจึงเริ่มมีการนำปลาจากชุมชนของตนไปขายที่ตลาด ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้สามารถแบ่งเครือข่ายปลาออกในยุคนี้ออกเป็น 3 ยุคย่อยคือ

ยุคเดินทางไปขายปลาที่ตลาด

โดยจุดเริ่มต้นของยุคนี้เกิดขึ้นราวปี พ.ศ. 2480 - 2500 โดยเริ่มจากจับปลาเพื่อการบริโภคในครัวเรือน หมู่บ้านหรือชุมชนแล้วจึงเพิ่มการจับปลาเพื่อนำปลาไปขายที่ตลาด ลักษณะการเปลี่ยนแปลงนี้มีได้เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วทัน ทั้งนี้เนื่องจากมีข้อจำกัดในเรื่องของการคมนาคมที่เป็นไปด้วยความยากลำบาก เพราะโดยส่วนใหญ่ถนนจากหมู่บ้านมายังตลาดยังไม่มีการพัฒนา มีแต่ทางเดินระหว่างหมู่บ้าน ทางเกวียน อีกทั้งรถยนต์ยังเป็นสิ่งห่างไกลเกินไปสำหรับสังคมในยุคนั้น สิ่งของคนในหมู่บ้านประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีสามารถติดต่อกับโลกภายนอกได้ มีเพียงการเดินทางเท้า ทางเรือหรือเกวียนเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนั้นคนในหมู่บ้านนอกเมืองจึงเดินทางมายังตลาด มากกว่าที่คนในชุมชนเมืองจะเดินทางออกมาไปยังหมู่บ้าน หากไม่จำเป็นอย่างยิ่งคนในเมืองจะไม่เดินทางมายังหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลออกไป

ดังนั้นเมื่อจับปลาได้มากแล้ว ชาวประมงจะนำปลาที่จับได้ใส่ภาชนะเช่น ตะกร้าหรือกระสอบจากนั้นจึงหาบด้วยไม้คานไปขายที่ตลาด ส่วนใหญ่จะเป็นการเดินทางลัดเลาะไปตามทางเท้า หรือทางสาธารณะผ่านหมู่บ้านต่าง ๆ จนถึงตลาด ปลาที่นำไปขายจะมีพ่อค้าคนกลางที่ตลาดมารับซื้อเมื่อเดินทางไปถึง โดยมีได้วางขายด้วยตนเองเพราะตลาดส่วนใหญ่จะมีการจับจองที่ขาย คนภายนอกที่เข้าไปจัดหาที่ขายไม่ได้หรือถ้าจะขายก็ต้องเสียเงินค่าเช่าที่ ดังนั้นจึงไม่นิยมขายปลาเอง หลังจากขายปลาแล้วก็อาจซื้อของที่ตนเองต้องการกลับมาด้วย อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่ายุคดังกล่าวจะเป็นยุคที่มีการจับปลาเพื่อขายที่ตลาดแต่ความสัมพันธ์ทางสังคม ในรูปแบบสังคมประมงก็ยังมีได้เปลี่ยนแปลงไปมากนัก ทั้งนี้เนื่องจากคนส่วนใหญ่ยังรู้จักตลาดไม่มากและนานครั้งจึงจะรวมตัวเป็นกลุ่มเดินทางเข้าไปในเมือง เพื่อซื้อเครื่องมือจับปลาและข้าวของเครื่องใช้ที่จำเป็น ดังนั้นปริมาณปลาที่นำไปขายจึงยังไม่มากเท่าใดนัก

ยุคขายปลาอยู่กับบ้าน

เมื่อระบบการคมนาคมได้มีการพัฒนาให้สะดวกขึ้น โดยเฉพาะการสร้างถนนที่เป็นเครือข่ายและสามารถติดต่อกันได้โดยสะดวกระหว่างเมืองและหมู่บ้าน ดังนั้นพ่อค้าแม่ค้าคนกลางที่ค้าขายปลาที่อยู่ในตลาดจึงเริ่มมองหาปลาจากแหล่งน้ำเพื่อนำมาขายยังตลาด ดังนั้นจึงได้เดินทางออกไปรับซื้อปลาจากชาวประมงยังหมู่บ้านที่จับปลาได้มาก โดยจะเดินทางออกไปซื้อยังหมู่บ้านเป็นจุด ๆ อาจเป็นตอนเช้าหรือตอนเย็นซึ่งเป็นช่วงที่ชาวประมงขึ้นจากแหล่งน้ำ ชาวประมงก็จะนำปลาที่จับปลาได้ไปขายแก่พ่อค้าแม่ค้าที่มารับซื้อปลา นอกจากนี้ในหมู่บ้านของชาวประมงเองอาจจะมีแม่ค้าคนกลางมารับซื้อปลาจากชาวประมงในหมู่บ้าน แล้วค่อยขายส่งให้แก่พ่อค้าและแม่ค้าที่มารับซื้อปลาจากในเมืองอีกทอดหนึ่ง หรืออาจจะนำไปขายเองที่ตลาดซึ่งอาจจะเป็นการไปขายส่งหรือนำไปขายปลีกเอง ในยุคนี้เป็นยุคที่มีการจับปลามากเนื่องจากชาวประมงไม่ต้องกังวลเรื่องการเดินทาง อีกทั้งมีผู้รับซื้อแบบไม่จำกัดจำนวนซึ่งเมื่อว่างเว้นจากการทำนา ทำสวนหรือทำไร่ก็จะลงจับปลา มีการใช้เครื่องมือที่มีความทันสมัยมากขึ้น กว่าเครื่องมือที่มีการสร้างจากภูมิปัญญาเดิมของคนในชุมชน ซึ่งสามารถหาซื้อได้จากร้านค้าในตลาด ดังนั้นปลาในยุคนี้จึงไหลออกจากชุมชนไปยังตลาดเป็นจำนวนมาก

ยุคซื้อปลากิน

ยุคนี้เป็นยุคที่มีการล่มสลายลงของวัฒนธรรมปลาในชุมชนประมงเดิม เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่ผ่านมาเช่น การจับปลาที่มาก น้ำเน่าเสีย การปิดกั้นทางเดินของปลา ส่งผลให้ปลาในแหล่งน้ำต่าง ๆ

ได้ลดจำนวนลง อีกทั้งคนในชุมชนประมงได้เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตแบบเดิมของตนเองลงอย่างสิ้นเชิง ซึ่งสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เกิดขึ้นหลังจากการเปลี่ยนแปลงการพัฒนาประเทศโดยรัฐ ทำให้การจับปลาในแหล่งน้ำถูกลดความสำคัญลง และหันไปประกอบอาชีพอื่นเช่นปลูกข้าวแทน นอกจากนี้ยังมีการรับเอาวัฒนธรรมของสังคมเมืองเข้ามาในหมู่บ้านและชุมชน ดังนั้นคนในชุมชนที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำจึงหันไปประกอบอาชีพอื่นแทน เช่น รับจ้าง ค้าขาย รับราชการ เป็นต้น ส่วนการจับปลาในแหล่งน้ำเป็นเพียงการจับ เพื่อการดำรงชีพในแต่ละวันซึ่งว่างเว้นจากงานอื่น และมีน้อยมากที่จับปลาเป็นอาชีพหลักดังเช่นเดิม ดังนั้นคนในยุคนี้หากต้องการบริโภคปลาจะต้องไปซื้อหาที่ตลาด หรือร้านอาหารต่าง ๆ เนื่องจากปลาที่จับบริโภคในปัจจุบันต้องผ่านกลไกของตลาด โดยมีพ่อค้าหรือแม่ค้านำปลาที่จับมาขายที่ตลาด นอกจากนี้คนในหมู่บ้านต่าง ๆ หากไม่ได้ออกไปจับปลา ถ้าต้องการจะได้ปลามาบริโภคอาจไปซื้อหาปลาที่ตลาดสดประจำอำเภอ ตำบล ร้านค้าในหมู่บ้าน หรืออาจจะมีพ่อค้าแม่ค้าที่นำปลาบรรทุกใส่รถมาเร่ขายพร้อมกับอาหารอย่างอื่นตามหมู่บ้านอยู่เป็นประจำ

ปัจจัยที่มีผลกระทบต่อปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

การจับปลาในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีของแต่ละหมู่บ้านนั้น จะอาศัยแหล่งน้ำที่แตกต่างกันออกไป ทั้งการจับจากจากลำห้วยสาขา หนอง คลอง บึง หรือแม่น้ำขนาดใหญ่ ผลจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดระยะที่ผ่านมา ทำให้หมู่บ้านเหล่านี้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่เกี่ยวข้องกับปลาทั้งด้านบวกและด้านลบ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีมากบ้างน้อยบ้าง ตามความสำคัญของการใช้ปลาในการยังชีพ การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับปลานั้นส่วนใหญ่นั้นเกิดขึ้นอันเป็นผลมาจากการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร ผลกระทบที่เกิดขึ้นจากโครงการสำคัญ ๆ ของรัฐ และการเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจในลุ่มแม่น้ำสายนี้ เช่น การสร้างเขื่อน ฝาย โรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ และการเกิดระบบตลาดต่าง ๆ ตามลำดับ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

การเพิ่มขึ้นของประชากร

จากแนวโน้มการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในลุ่มแม่น้ำชี จากอดีตจนถึงปัจจุบัน ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงจากการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ ส่งผลทำให้ผู้คนในลุ่มแม่น้ำสายนี้ต้องต่อสู้ดิ้นรนเพื่อเอาชีวิตรอด โดยเพิ่มการนำทรัพยากรซึ่งเดิมเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีพเข้าสู่กลไกของตลาดเป็นจำนวนมากทำให้ทรัพยากรเหล่านี้ลดลง ปลาก็เป็นทรัพยากรชนิดหนึ่งที่เข้าสู่กลไกนี้เช่นเดียวกับทรัพยากรอื่นที่ถูกนำเข้าสู่กลไกของตลาดมากขึ้น ดังตัวอย่างที่เกิดขึ้นกับชุมชนประมงบ้านท่าศิลา ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่จับปลาเป็นอาชีพหลักในเขื่อนอุบลรัตน์ ดังที่นาย ทนง ลำพานาง⁵ เล่าให้ฟังว่า “แต่เดิมนั้นปลาในเขื่อนนั้นมีมากวันหนึ่งจับได้หลายสิบกิโลกรัมแต่ราคาไม่แพง วันหนึ่งขายได้ 50-100 บาท ไม่ค่อยเป็นราคา แต่ต่อมาเมื่อคนรู้จักว่ามีปลามากก็เดินทางมาตั้งถิ่นฐานมากขึ้นและจับปลากันทุกคน จับได้ก็เอาไปขายที่ท่าปลาเอาเงินมาใช้จ่าย นับวันจำนวนปลาก็ลดลงเรื่อย ๆ คนไหนถ้าอยากได้ปลามากก็ต้องใช้เครื่องมือมากขึ้นและทันสมัยขึ้นมากกว่าแต่ก่อน ทุกวันนี้ขอหาปลาบางวันแทบไม่ได้ปลามากินมาขายปลาหายไปกว่าแต่ก่อนมาก บางคนต้องออกไปรับจ้างตัดอ้อยบ้าง รับจ้างคานา เกี่ยวข้าว หรือเป็นช่างก่อสร้างในเมืองก็มี ”

การใช้ปุ๋ยและยาปราบศัตรูพืชในภาคการเกษตร

การเพิ่มผลผลิตพืชเศรษฐกิจของประเทศเช่น ข้าว พืชไร่ ไม้ผล ไม้ยืนต้น ผักและไม้ดอกไม้ประดับให้มีปริมาณเพียงพอกับความต้องการ และมีความจำเป็นเร่งด่วนในการผลิตอาหารเพื่อเลี้ยงประชากรที่เพิ่มขึ้น นอกจากนี้ยังเป็นการเพิ่มวัตถุดิบสำหรับป้อนโรงงานอุตสาหกรรมทางการเกษตร ทั้งภายในและนอกประเทศ ซึ่งการเพิ่มผลผลิตแต่เดิมนั้นทำโดยการขยายพื้นที่เพาะปลูกด้วยวิธีธรรมชาติ หรือการบุกรุกที่ป่า แต่การทำการเกษตรในสมัยต่อมาไม่สามารถกระทำได้อีกต่อไป เนื่องจากไม่คุ้มทุนเนื่องจากมีพื้นที่จำกัด และมีแนวโน้มว่าพื้นที่ทางการเกษตรจะลดลงอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นทางเลือกที่ถูกนำมาใช้คือการใช้ปุ๋ยและยาปราบศัตรูพืชในการช่วยเพิ่มผลผลิต

ผลจากการใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลงต่อปลานั้น มีความสอดคล้องกับคำบอกเล่าของชาวประมงบ้านหันพัฒนาและหมู่บ้านอื่นๆ เช่น บ้านท่าศาลา และบ้านท่าขอนยางเป็นต้น ซึ่งชาวบ้านเหล่านี้ได้พูดถึงจุดเริ่มต้นของการใช้ปุ๋ย และสารเคมีในการกำจัดศัตรูพืชในท้องถิ่นของตนเองว่า “ในหมู่บ้านของเราเริ่มมีการใช้ปุ๋ยและยาฆ่าปูใส่ลงไปในนาข้าวในช่วงปี พ.ศ. 2505 – 2506 โดยยาฆ่าปูที่ซื้อมาใส่ในช่วงแรกคือ ยาโฟลิดอน ซึ่งก็มีการใช้ต่อมาเรื่อยๆ จนถึงปี พ.ศ. 2525 จึงได้เปลี่ยนมาใช้ยาฆ่าปูชนิดฟูราดานและพาเดิน และในปีนี้อเองที่มีการระบาดของโรคปลาไปทั่วปลาตายเน่าเหม็นไปทั่ว การเกิดโรคของปลาจะเริ่มจากปลาในนา ก่อนแล้วกระจายลงไปยังห้วยและหนองน้ำต่างๆ โดยในรอบปีปลาจะเป็นโรคอยู่ 2 ครั้งครั้งแรกจะเป็นช่วงปักดำเสร็จเรียบร้อยแล้ว (หลังจากใส่ยาฆ่าปู 1/2 - 1 เดือน ปลาที่ตายส่วนใหญ่จะเป็นปลาพวกปลากุเลา ปลาช่อน ปลาดุก เป็นส่วนใหญ่ และปลาจะเริ่มตายครั้งที่สองในช่วงฤดูหนาวซึ่งเป็นช่วงที่ระดับน้ำลดลงแล้วปลาจะไปรวมกันที่บ่อแล้ว ปลาที่ตายนั้นจะมีกลิ่นเหม็นมาก เมื่อโยนให้สุนัขก็ไม่กินหรือแม้แต่แมลงวันก็ไม่ตอม” ซึ่งจากคำบอกเล่าของชาวบ้านนั้น พบว่ามีความสอดคล้องกับข้อมูลทางทฤษฎีข้างต้น และผลกระทบดังกล่าวนี้มีผลค่อนข้างมากกับปลาในลุ่มแม่น้ำชี ซึ่งการระบาดของโรคใหญ่เริ่มมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525 และการระบาดของโรคปลาก็ยังปรากฏอยู่จนถึงทุกวันนี้ ถึงแม้ว่าในปัจจุบันนักวิชาการจะยังไม่สามารถยืนยันสาเหตุการเกิดโรคปลาที่แน่นอนได้ (หรือไม่พยายามจะยืนยันก็ตาม)

น้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม

หลังแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เป็นต้นมา ศูนย์กลางความเจริญของภาคอีสานและลุ่มแม่น้ำชี จะกระจุกตัวอยู่ในเขตศูนย์กลางของภูมิภาคนี้เป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะในเขตจังหวัดขอนแก่น ตลอดช่วงเวลาที่สืบเนื่องจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 ต่อเนื่องกันมาจนถึงปัจจุบันพบว่า ในพื้นที่ริมแม่น้ำสาขาสำคัญของระบบแม่น้ำชี เริ่มมีโรงงานอุตสาหกรรมขนาดใหญ่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ทั้งนี้เนื่องจากโรงงานเหล่านี้ตั้งอาศัยน้ำจากแม่น้ำในการใช้ผลิตสินค้า โดยโรงงานอุตสาหกรรมจะไปกระจุกตัวในเขตแม่น้ำพอง ซึ่งถือเป็นแม่น้ำสาขาสำคัญของแม่น้ำชีในเขตจังหวัดขอนแก่น

หลังจากที่มีการตั้งโรงงานอุตสาหกรรมต่างๆ เหล่านี้ขึ้น ก็ทำให้เกิดผลกระทบต่อปลาและชาวประมงในพื้นที่แม่น้ำพอง ชี และมูล ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่อยู่ต่ำกว่าโรงงานเหล่านี้มาโดยลำดับ นายวิจิต บุญท่ามา³ ชาวประมงบ้านท่าขอนยาง ซึ่งเป็นหมู่บ้านทางตอนกลางของแม่น้ำชีเล่าให้ฟังว่า “ในช่วงเวลา 10 กว่าปีที่ผ่านมามีคนจะมือน้ำเสียถูกปล่อยและปะปนมากับน้ำในแม่น้ำชีเสมอ มากบ้างน้อยบ้างถ้าช่วงไหนมีน้ำเสียปลาก็จะหลบหายไปทำให้จับปลาไม่ค่อยจะได้ และหากทิ้งไปสักระยะปลาก็จะกลับคืนมา น้ำเสียเหล่านี้จะมีลักษณะเหมือนคราบดำๆ เป็นแผ่นลอยมา บางครั้งเมื่อลงไปวางเครื่องมือจับปลาและสัมผัสกับน้ำเสียเหล่านี้

ผิวหนังก็จะเปื่อยเป็นแผล บริเวณนิ้วมือหรือนิ้วเท้าต้องรักษาตัวเป็นเวลาหลายวัน น้ำเหล่านี้ส่วนใหญ่จะถูกปล่อยออกมาในช่วงน้ำหลากหรือช่วงที่มีฝนตกใหม่ที่มีน้ำมากและน้ำเน่าเสียรุนแรงที่สุดเกิดในปี พ.ศ. 2535 "จากคำบอกเล่าดังกล่าวของชาวประมงที่จับปลาอยู่ทุกวันจะเห็นได้ว่า ผลกระทบดังกล่าวนั้นแม้จะไม่รุนแรง แต่ก็เกิดขึ้นอยู่เสมอ ไม่เพียงแต่เหตุการณ์นี้จะพบเฉพาะในหมู่บ้านทางตอนกลางของแม่น้ำชีเท่านั้น แต่ในหมู่บ้านท่าศาลา ซึ่งเป็นหมู่บ้านชาวประมงที่จับปลาเป็นหลักทางตอนปลายของแม่น้ำชี ก็พบปรากฏการณ์นี้เช่นเดียวกัน ซึ่งนาย ทองสุข ภูธา^๑ เล่าให้ฟังว่า "ช่วงไหนที่น้ำเสียมาปลาจะหนีลงไปทางด้านล่างเช่น ปลาหมอจะหายไปเลยกว่าจะจับได้ก็นานถึงจะกลับมา ส่วนปลาชนิดไหนทนน้ำเสียได้ดี เช่น ปลาดุก ซึ่งอยู่ในน้ำระดับลึก ก็ยังอยู่ตามกุดตามวังเช่นเดิม และตัวที่บ่งชี้ถึงการมีน้ำเสียผ่านหมู่บ้านที่สำคัญคือ หอยที่อาศัยอยู่ตามชายหาดของหมู่บ้านจะตายเป็นแพ จากนั้นจะเกยตื้นขึ้นไปตายอยู่ตามริมหาดเป็นจำนวนมาก" ดังนั้นจะเห็นได้ว่าถึงแม้ว่าในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชีจะมีโรงงานอุตสาหกรรมเพียงไม่กี่แห่ง แต่ก็ได้ส่งผลกระทบต่อนิเวศของปลาและความเป็นอยู่ของชาวประมงในลุ่มแม่น้ำชีเป็นอย่างมาก และในอนาคตหากการขยายตัวภาคอุตสาหกรรมมีเพิ่มมากขึ้น ก็เป็นที่เชื่อได้อย่างแน่นอนว่า จะส่งผลกระทบอย่างรุนแรงต่อปลาและชาวประมงในลุ่มแม่น้ำชีที่อาศัยปลาในการดำรงชีพเป็นหลักอย่างแน่นอน

ผลกระทบต่อปลาที่เกิดขึ้นจากเขื่อนและฝายที่สร้างขึ้นโดยองค์กรของรัฐ

ผลจากการพัฒนาโครงการระบบชลประทานต่างๆ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้ส่งผลทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อชนิดและประชากรปลา โดยทำให้ปลาซึ่งเดิมมีอยู่อย่างชุกชุมได้ลดจำนวนลงตามลำดับ มีหลายๆ ตัวอย่างที่สามารถเป็นเครื่องบ่งชี้เหล่านี้ได้ดี เช่น บ้านหันพัฒนาตำบลเขาว อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ปลูกข้าวเป็นหลัก คนในหมู่บ้านนั้นเดิมอาศัยการจับปลาเพื่อนำมาบริโภคจากลำห้วยที่เป็นสาขาเล็กๆ ของแม่น้ำชี หนองน้ำขนาดใหญ่ของตำบลและบ่อปลาในที่นา หมู่บ้านนี้มีปลาที่สามารถจับได้และนำมาบริโภคประจำคือปลาดุก ปลาช่อน และปลาหมอ ซึ่งสามารถจับได้ทั่วไป ส่วนปลาชนิดอื่นๆ เช่น ปลาซบ ปลานาง ปลาแค้ ปลาปิ้ง ปลาอุยหลังเขียว ปลาเกา ปลาแขยงธง เป็นต้น จะสามารถจับได้จากลำห้วย ซึ่งปลาเหล่านี้จะเดินทางมาจากแม่น้ำชีในช่วงฤดูวางไข่ (แต่ไม่ขึ้นมาถึงที่นา) และเมื่อถึงฤดูน้ำลงปลาเหล่านี้ก็จะเดินทางลงไปยังแม่น้ำชี ชาวประมงก็จะสร้างเครื่องมือดักทางปลาไว้เช่น ต้อน (เป็นการกั้นทางเดินของปลาโดยใช้ไม้ไผ่สานเป็นแผ่นแล้วกั้นลำห้วยทั้งสายเพื่อไม่ให้ปลาเดินทางผ่านไปได้) หรือการกักปลาโดยใช้ฝายฝกั้นลำห้วยไม่ให้ปลาผ่านลำห้วยลงสู่แม่น้ำชี ซึ่งเมื่อถึงฤดูน้ำลงนี้ชาวประมงก็จะลงจับปลาเหล่านี้แล้วนำมาบริโภค แต่ในราวปี พ.ศ. 2498 กรมชลประทานได้ทำการสร้างประตูปิดกั้นลำห้วยเพื่อกักเก็บน้ำไว้ทำนาปรัง สำหรับช่วงฤดูหนาวต่อกับฤดูแล้ง ส่งผลทำให้ปลาเหล่านี้ซึ่งแต่เดิมสามารถเดินทางขึ้นมาวางไข่ได้ตามธรรมชาติ ได้ลดจำนวนลงเหลือน้อยมากหรือแทบจะไม่สามารถจับได้เลย เช่นเดียวกับในชุมชนบ้านท่าขอนยาง ตำบลท่าขอนยาง อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำชีทางตอนกลาง ซึ่งแต่เดิมนั้นจับปลาเพื่อการยังชีพเป็นหลักพบว่า ปัจจุบันชนิดและปริมาณของปลาได้ลดลงกว่าเดิมมาก โดยปลาที่ลดลงมากได้แก่ ปลาซบ ปลาปิ้ง ปลาเผาะ ปลาชีว้าว ปลาหางพรา และปลาแขยงธง เป็นต้น พบว่าปลาที่กล่าวมาเหล่านี้มีการเดินทางขึ้นลงแม่น้ำผ่านหมู่บ้านตามฤดูกาลอยู่ทุกปี และหลังจากการสร้างฝายกั้นแม่น้ำชีทางตอนล่างของหมู่บ้าน (ฝายวังยางในเขตอำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์) ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2539 เป็นต้นมา พบว่าทำให้ปลาเหล่านี้ลดจำนวนลงมาก ซึ่งตัวบ่งชี้คือชาวประมงสามารถจับปลาเหล่านี้ได้น้อยมากหรือจับได้ 2 - 3 ปี ต่อครั้ง และในปัจจุบันปลาที่กำลัง

ลดลงมากคือ ปลารากกล้วย ซึ่งแต่เดิมหมู่บ้านท่าขอนยางแห่งนี้สามารถจับปลาชนิดนี้ได้เป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เนื่องจากระดับของน้ำที่สูงขึ้น จากการปีดฝายในช่วงฤดูแล้งทำให้จับปลาเหล่านี้ไม่ได้ นอกจากนี้จากการบอกเล่าของนาย วิจิต บุญท่ามา³ ยังเล่าให้ฟังอีกว่า “เมื่อถึงฤดูวางไข่ปลาจากแม่น้ำชีเกือบทุกชนิดจะเดินทางเข้าไปวางไข่ในชีหลง (ทะเลสาบรูปแอกหรือกุด) ในช่วงน้ำแดง แต่หลังจากที่มีการทำฝายกั้นน้ำระหว่างชีหลงและแม่น้ำชีเพื่อกันไม่ให้น้ำแห้งในฤดูแล้ง แล้วพบว่าถ้าหากปีใดฝนตกไม่มากนักน้ำในแม่น้ำชีขึ้นไม่สูงมากจนท่วมฝาย ปลาก็ไม่สามารถว่ายน้ำเข้าไปวางไข่ในชีหลงได้ หรือหากเข้าไปได้แต่น้ำเกิดแห้งอย่างรวดเร็วปลาที่อยู่ในชีหลงก็ออกมาจากชีหลงไม่ได้ ซึ่งอาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ปลาที่จับได้ลดลง”

นอกจากนี้ที่หมู่บ้านดอนแก้ว ตำบลกุ่มกวางปี อำเภอกุมกวางปี จังหวัดอุดรธานี ซึ่งตั้งหมู่บ้านอยู่บนเนินเกาะกลางหนองหาน พบว่าหลังจากมีการสร้างฝายกั้นลำน้ำปาวบริเวณบ้านปอ อำเภอกุมกวางปี จังหวัดอุดรธานี ในโครงการโขง ชี มูล ซึ่งห่างออกไปจากหมู่บ้านดอนแก้วประมาณ 2 – 3 กิโลเมตร พบว่าปลาหลายชนิดที่เคยขึ้นมาวางไข่ในช่วงน้ำแดงยังหนองหานได้หายไป ได้แก่ ปลาเพี้ย ปลาโพงหรือปลาบ้า ปลานกเขา ปลาคุณ ปลากุ่ม ปลาหมู ปลาปลานาง ปลาปิ้ง ปลาปึกไก่ ปลาชีเหี้ย และปลายอนหลังเขียวตามลำดับ อย่างไรก็ตามพบว่าเมื่อมีการกั้นฝายกลับพบว่าปลาจำพวกปลาขาว และปลาในกลุ่มปลาตะเพียนได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นกว่าเดิมมาก เช่นเดียวกับที่เขื่อนอุบลรัตน์ซึ่งเป็นเขื่อนแห่งแรกในภาคอีสานนั้น จากการบอกเล่าของ นาย หนูคล้าย หนองผือ⁶ ซึ่งเคยอาศัยอยู่ในหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำพองช่วงก่อนการสร้างเขื่อน ได้เล่าให้ฟังว่า “ก่อนมีการปิดเขื่อนในปี พ. ศ. 2509 นั้น ปลาในแม่น้ำพองนั้นมีมากมายและหลังจากปิดเขื่อนแล้วจำนวนปลาในเขื่อนอุบลรัตน์มีเพิ่มมากขึ้นโดยเฉพาะปลาในกลุ่มปลาเกล็ดเช่น ปลาสวาย ปลาอโหไทย ปลากะมัง แต่มีปลาบางชนิดลดลง เช่น ปลายอนหลังเขียว ปลาขบ ปลาปิ้ง ปลาเผาะ ปลาแขยงธง เป็นต้น นอกจากนี้กรมประมงได้นำปลาหลายชนิดมาปล่อย เช่น ปลายี่สก นวลจันทร์เทศ ปลาสวาย ปลาตะเพียน ปลากะโห้ ปลานิล และปลาไน เป็นต้น เมื่อปลามีมากจึงเป็นสิ่งดึงดูดให้ผู้คนที่ต่างเข้ามาตั้งรกราก และยังชีพด้วยการจับปลาขายเป็นจำนวนมากและเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และหลังจากที่กรมประมงออกจากเขื่อนไปปริมาณปลาที่จับได้เริ่มลดลงมาก” โดยปลาที่เริ่มเหลือน้อยลงคือ ปลาชะโด ปลาเค้า ปลานวลจันทร์ ปลาตุ๊กตุย ปลาสลิด และปลาก่า เป็นต้น

การจัดการประมงโดยรัฐต่อชนิดพันธุ์ปลาและชาวประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

เมื่อรัฐเข้ามามีบทบาทในการจัดการประมงในภาคอีสานและชุมชนลุ่มแม่น้ำชี ยังผลให้วิถีชีวิตของชาวบ้านโดยเฉพาะชุมชนที่ปลูกข้าวเป็นหลักได้เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งแต่เดิมนั้นมักขาดแคลนปลาในช่วงฤดูแล้ง แต่หลังจากที่มีการส่งเสริมให้มีการขุดบ่อเลี้ยงปลาในที่นา การเลี้ยงปลาในนาข้าวแล้วก็ทำให้ชาวบ้านเหล่านี้มีปลาในครัวเรือนของตนเอง และลดการออกไปจับปลาในแหล่งน้ำสาธารณะเช่น ลำห้วย หนอง คลอง หรือ บึงลง เพราะเมื่อถึงช่วงฤดูแล้งแล้วก็จะไปจับปลาในบ่อปลาที่ปล่อยเลี้ยงแทน นอกจากนี้ในแหล่งน้ำสาธารณะก็มีการปล่อยปลามาโดยลำดับ ทำให้ชาวบ้านสามารถมาจับปลาเอาไปบริโภคได้ นายบุญมี รัชชากักดี⁴ เล่าให้ฟังว่า “ประมงเริ่มนำปลามาปล่อยในแหล่งน้ำสาธารณะเช่น หนองท่ม หนองขอนแก่น มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 โดยปลาที่นำมาปล่อยครั้งแรกเป็นปลาหมอเทศ จากนั้นจึงเริ่มนำปลาปล่อยจริงจึงในปี พ.ศ. 2505 – 2506 และช่วงนี้เป็นช่วงที่ทุกคนในหมู่บ้านเริ่มขุดบ่อเลี้ยงปลาและปลาชนิดแรกที่นำมาปล่อยคือปลาไน และในปี พ.ศ. 2517 – 2518 เริ่มมีการปล่อยปลาเลี้ยงในนาข้าว โดยครั้งแรกประมงจะนำเอาพันธุ์ปลามาแจก พันธุ์ปลาที่ได้รับและเอามาปล่อยในนาข้าวคือ ปลาตะเพียน ปลานิล ปลาไน ต่อมาในปี พ.ศ.

2530 มีการสนับสนุนให้ชุดบ่อเลี้ยงปลาในหมู่บ้าน โดยจะเสียค่าชุดบ่อๆละ 4,500 บาท โดยการสนับสนุนของ ธกส. (แต่เดิมใช้วิธีลงแขก ชุดเองหรือจ้างแรงงานชุด) จนทำให้แทบทุกครัวเรือนในหมู่บ้านมีบ่อปลาของตนเองแล้วในปัจจุบัน” อย่างไรก็ตามจากผลที่เกิดขึ้นดังกล่าวนี้ ส่งผลกระทบไปถึงชาวประมงในชุมชนที่อาศัยการจับปลาเป็นหลัก โดยเฉพาะชาวประมงที่จับปลาเป็นอาชีพเนื่องจากเดิมเคยออกไปจับปลา จากนั้นก็จะนำปลาไปขายหรือแลกข้าวยังหมู่บ้านที่ปลูกข้าวและขาดแคลนปลา แต่ปรากฏว่าเมื่อชาวบ้านในท้องถิ่นที่ปลูกข้าวมีปลาสำหรับบริโภคเองแล้ว ก็ลดการซื้อหรือแลกข้าวกับชาวประมงลง ดังที่ นายบุญ ผาหลายทอง⁷ ซึ่งเคยเป็นพ่อค้าทางเรือของบ้านท่าศาลาเล่าให้ฟังว่า “แต่ก่อนได้มีการนำเอาปลาแดง ลงเรือไปขายไปแลกข้าวยังพื้นที่นาโคกแถวเขบก เขบาย ปรากฏว่าชาวบ้านมาซื้อปลาแดงกินดี แต่พอมีการเลี้ยงปลาของตนเองแล้วปรากฏว่าไม่มีคนซื้อปลาแดงที่นำไปขายจึงเลิกทำการค้าแบบนี้” ซึ่งจากเหตุการณ์ดังกล่าวถือเป็นปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีที่เกี่ยวข้องกับปลาในอีกมิติหนึ่ง

การลดลงของป่าบุง ป่าทามในพื้นที่ชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

นอกจากปัจจัยที่ทำให้มีการจับปลาเพิ่มขึ้น อันเนื่องมาจากการเพิ่มขึ้นตามจำนวนประชากร ผลจากการใช้ปุ๋ยเคมี การเน่าเสียของแม่น้ำ การสร้างเขื่อนหรือฝายกั้นแหล่งน้ำต่างๆแล้ว ปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้จำนวนของปลาลดลงคือ อาหาร และแหล่งหลบซ่อนตามธรรมชาติของปลาได้ลดลงเป็นอย่างมาก การลดลงของป่าที่อยู่ริมแม่น้ำชีและแม่น้ำสาขาเนื่องมาจากการจับจองพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจหรือการตัดไม้เผาถ่าน ซึ่งแต่เดิมนั้นมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ ป่าไม้เหล่านี้เป็นการทำลายแหล่งที่พ่อแม่ปลาจะเดินทางมาวางไข่ เนื่องจากมีปลาบางชนิดที่ต้องอาศัยต้นไม้อายุน้อยที่น้ำท่วมถึงเกาะไข่ไว้ไม่ให้ลอยไปตามกระแสน้ำ หลังจากผสมพันธุ์ในช่วงฤดูน้ำแดง และเมื่อไข่ที่ได้รับการผสมฟักออกเป็นตัวแล้ว ลูกปลาที่ฟักเรียบร้อยแล้วก็จะเจริญเป็นลูกปลาที่มีขนาดเล็กในช่วงฤดูน้ำขึ้นราวเดือนตุลาคม – พฤศจิกายน ก็จะอาศัยพงไม้ที่มีหนาม หรือไม้ที่หนาแน่นเป็นแหล่งหลบซ่อนจากการถูกล่าโดยปลาขนาดใหญ่ นอกจากนี้ใบของพืชบางชนิดเช่น ใบนอต จะเป็นอาหารของปลาที่กำลังเจริญเหล่านี้ โดยจะสังเกตได้จากป่าทามในช่วงฤดูน้ำลงนั้นต้นไม้อายุน้อยที่ปลาสามารถกินใบเป็นอาหารได้นั้น จะไม่มีใบเหลืออยู่เลยทั้งที่พืชเหล่านี้ทนต่อการถูกน้ำท่วมได้ดี นอกจากใบของพืชเหล่านี้แล้ว ผลของไม้ในป่าทามบางชนิดยังเป็นอาหารตามธรรมชาติของปลาหลายชนิด ซึ่งชาวประมงเองหลังจากผ่านการสังเกตและบอกเล่าของผู้รู้ ก็ได้มีการประยุกต์นำเอาผลไม้สุกของพืชเหล่านี้ ซึ่งจะสุกเต็มที่ในช่วงเดือนตุลาคม – พฤศจิกายน พร้อมกันทั้งป่า และร่วงหล่นลงสู่ลำน้ำกลายเป็นอาหารของปลานั้นมาเป็นเหยื่อสำหรับการปักเบ็ด ซึ่งก็สามารถจับปลาที่ต้องการเหล่านี้ได้เป็นอย่างดี นายทองสุข ภูธา⁸ เล่าให้ฟังว่า “มีพืชหลายชนิดที่เป็นอาหารของปลาซึ่งเดิมมีมากในป่าทามริมแม่น้ำและกุดต่างๆ เมื่อถึงฤดูน้ำขึ้นราวเดือนตุลาคม – พฤศจิกายน น้ำก็จะท่วมป่าทามเหล่านี้ และช่วงเวลาดังกล่าวจะมีลูกไม้ของต้นต่างๆเหล่านี้สุกและหล่นลงมาจากต้นและลอยไปตามน้ำ ก็จะมีปลานิตต่างๆเช่น ปลาสร้อย ปลาปิ้ง ปลาเผาะ ปลาออน จะมารอกินลูกไม้เหล่านี้จนอยู่ได้ต้นไม้อายุเหล่านี้จะมีลักษณะพิเศษคือจะจำเพาะเลือกกินเฉพาะต้น แม้ว่าจะมีลูกไม้หลายๆชนิดอยู่บริเวณเดียวกันก็ตาม ปัจจุบันป่าทามลดลงมากเนื่องจากการจับจองและถางป่าออกไป เพื่อเตรียมเป็นที่เพาะปลูกปอ ทำให้อาหารของปลาเหล่านี้ลดลง ซึ่งการที่ต้นไม้อายุไม่มีลูกเป็นอาหารปลาลดลงก็พบว่าปลากลุ่มที่มากินหมากไม้เหล่านี้ลดลงด้วย”

การเปลี่ยนแปลงของปลากับการปรับตัวของชาวประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี

ในยุคเศรษฐกิจพอเพียงและการพึ่งพา (ก่อนปี พ.ศ. 2480) ปลาถือได้ว่าเป็นทรัพยากรที่มีความสำคัญ และมีบทบาทต่อวิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีควบคู่มากับข้าว แต่เมื่อก้าวเข้าสู่ยุคทุนนิยม (พ.ศ. 2504) บทบาทของข้าวได้เปลี่ยนไปกลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ และมีการปลูกกันอย่างแพร่หลายเกือบทุกพื้นที่ในลุ่มแม่น้ำชี เพื่อประโยชน์ทั้งการนำมาใช้ในการบริโภคและเป็นสินค้าทางการเกษตรของคนในชุมชน ในทางตรงข้ามทรัพยากรปลากลับมีบทบาทลดลงเป็นอย่างมาก เมื่อระบบตลาดเทศบาลในชุมชนเมืองเกิดขึ้นราวปี พ.ศ. 2480 - 2500 ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงความหมายของปลาจากเดิมที่คนในชุมชนชนบทเคยให้ความหมายในเชิงทรัพยากรที่มีความสำคัญในการเป็นสิ่งสำหรับการแลกเปลี่ยนในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2480 กลับกลายเป็นสินค้าที่สามารถซื้อขายได้ด้วยระบบของเงิน ส่งผลให้เกิดอาชีพประมงในชุมชนต่างๆ ที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำอย่างกว้างขวาง หลังจากปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา เมื่อมีการจับปลาอย่างแพร่หลายจึงทำให้จำนวนปลาในแหล่งน้ำธรรมชาติเริ่มลดลง ส่งผลทำให้ปลาจากแหล่งน้ำธรรมชาติถูกป้อนเข้าสู่ระบบตลาดก็ลดลงตามไปด้วย การที่จำนวนปลาในแหล่งน้ำธรรมชาติลดลงนั้น ส่งผลทำให้อาชีพการจับปลาขายก็เริ่มลดลงเช่นเดียวกัน ซึ่งในปัจจุบันปลาได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของอาหารทางเลือกเท่านั้น เนื่องจากระบบปศุสัตว์ภายในประเทศก้าวหน้าขึ้นโดยลำดับ มีการผลิตอาหารในระบบฟาร์มมากขึ้น เช่น ไก่ ไข่ไก่ เป็ด หมู และวัว เป็นต้น ซึ่งมีราคาถูกกว่าปลาที่จับได้ในธรรมชาติ

ในอีกด้านหนึ่งเมื่อมองถึงวิถีชีวิตของชาวประมงที่ดำเนินชีวิตอยู่ในชุมชนลุ่มแม่น้ำชี จะพบว่ามีการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมาโดยลำดับ การเปลี่ยนแปลงและปรับตัวดังกล่าวนี้ขึ้นอยู่กับกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมเมืองเป็นหลัก ซึ่งค่อยๆ ลื่นกินสังคมชนบทรอบนอกออกไปเรื่อยๆ โดยมีปัจจัยที่สำคัญในการเปลี่ยนแปลงคือ ความสะดวกสบายในการคมนาคมระหว่างเมืองกับชนบท การโฆษณาทางสื่อทั้งวิทยุโทรทัศน์เพื่อกระตุ้นให้คนในชนบทอยากมีอยากเป็น และกลไกของตลาดที่มีเงินเป็นศูนย์กลางของการแลกเปลี่ยน ประกอบกับการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสาธารณูปโภคที่จัดสรรโดยรัฐ เช่น ไฟฟ้า หรือน้ำประปา ระบบการศึกษาที่ทำให้แต่ละครอบครัวมีรายจ่ายเพิ่มขึ้น ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ส่งผลทำให้ชาวบ้านซึ่งเดิมเคยประกอบอาชีพประมง หันไปประกอบอาชีพอื่นที่สามารถสร้างรายได้และมีความมั่นคงมากกว่าการจับปลาขาย ทำให้การจับปลาเพื่อการจำหน่าย ถูกลดบทบาทลงเป็นเพียงแค่อาชีพเสริมในช่วงที่ไม่มีงานอื่นทำเท่านั้น อย่างไรก็ตามก็มีบางชุมชนที่ถูกกระทำโดยรัฐในโครงการต่างๆ แล้วต้องหันมาประกอบอาชีพประมงเพิ่มขึ้นทั้งนี้เนื่องจากไม่มีอาชีพอื่นที่ดีกว่า เพราะมีข้อจำกัดในเรื่องของพื้นที่และชุมชนตั้งอยู่ในนิเวศที่ไม่เหมาะสมกับการเพาะปลูก

บุคลากรกรม

- ¹นาย ประกอบ ช่อประพันธ์ บ้านท่าขอนยาง ตำบลท่าขอนยาง อำเภอกันทรวิชัย
จังหวัดมหาสารคาม วันที่ 4 มิถุนายน 2545
- ²นาย ดำเนิน เนื่องวรรณะ บ้านท่าขอนยาง ตำบลท่าขอนยาง อำเภอกันทรวิชัย จังหวัด
มหาสารคาม วันที่ 4 มิถุนายน 2545 (สัมภาษณ์)
- ³นาย วิชิต บุญท่ามา บ้านดินด้าตำบลเกิ้ง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม
วันที่ 4 มิถุนายน 2545 (สัมภาษณ์)
- ⁴นาย บุญมี รักษาภักดี บ้านหันพัฒนา ตำบลเขา อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม
วันที่ 9 มิถุนายน 2545 (สัมภาษณ์)
- ⁵นายทอง ลำพานาง บ้านท่าศิลา ตำบลบ้านค้อ อำเภอโนนสัง จังหวัดหนองบัวลำภู
วันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2546 (สัมภาษณ์)
- ⁶นาย หนูคล้าย หนองผือ บ้านท่าศิลา ตำบลบ้านค้อ อำเภอโนนสัง จังหวัดหนองบัวลำภู
วันที่ 7 ตุลาคม 2545 (สัมภาษณ์)
- ⁷นายบุญ ผ่าลายทอง บ้านท่าศาลา ตำบลชีทวน อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี
วันที่ 19 กุมภาพันธ์ 2546 (สัมภาษณ์)
- ⁸นายทองสุข ภูธา บ้านท่าศาลา ตำบลชีทวน อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี
วันที่ 14 มิถุนายน 2545 (สัมภาษณ์)

ความหลากหลายทางชีวภาพกับชุมชนท้องถิ่นลุ่มแม่น้ำชี

ดร.ศุภชัย สมบัติโต และคณะ *

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง "ความหลากหลายทางชีวภาพกับชุมชนท้องถิ่นลุ่มน้ำชี" มีวัตถุประสงค์เพื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนในลุ่มแม่น้ำชีที่สัมพันธ์กับการใช้ทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพในท้องถิ่น โดยเลือกพื้นที่ศึกษาในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลาย และใช้ระเบียบวิธีวิจัยแบบสังเกตอย่างมีส่วนร่วมเป็นหลักในการรวบรวมข้อมูล ผลจากการศึกษาพบว่าปัจจัยที่ทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพเปลี่ยนแปลงคือ ความต้องการขั้นพื้นฐานของปัจจัย 4 คือ ความต้องการอาหาร ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค และเครื่องนุ่งห่ม ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงองค์ความรู้และเทคโนโลยีสมัยที่มีมากขึ้น ทำให้มนุษย์ต้องปรับตัวต่อสู้เพื่อความอยู่รอด อีกทั้งต้องมีการแข่งขันกับคนทั้งภายในและภายนอกในสังคม ตลอดจนสังคมโลกภายนอก ทำให้คนใน ท้องถิ่นเริ่มมีพฤติกรรมที่เห็นห่างจากการอยู่แบบพึ่งพาอาศัยกันของสังคมเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม ไปสู่การอยู่แบบสังคมเมืองชนบท มีการใช้ทรัพยากรจำนวนมากเพื่อตอบสนองให้คนในสังคมอยู่รอด และเพียงพอต่อความต้องการของตลอด และในที่สุดเมื่อทรัพยากรต่าง ๆ ได้ถูกแย่งชิงออกไปจากแหล่งกำเนิดเป็นจำนวนมาก ทำให้ผู้ที่อยู่อาศัยในสังคมที่เป็นผู้สร้างเริ่มวิตกกังวลและหาแนวทางการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืน และเกิดเป็นปรากฏการณ์ที่หวนกลับคืนมาสู่การฟื้นฟูสภาพวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมความคู่ไปกับการดำเนินชีวิตแบบสมัยใหม่ อย่างไรก็ตามวิธีการปรับตัวของคนในสังคมยังต้องมีการเรียนรู้และปรับตัวอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้วิถีชีวิตของคนในสังคมเกษตรกรรมของชาวชนบทอยู่อย่างมีความสุขและปราศจากความขัดแย้ง

* คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

1. อาจารย์ ดร.ศุภชัย สมบัติโต ภาควิชาเทคโนโลยีชีวภาพ คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
2. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ปิยะพันธ์ แสนทวีสุข ภาควิชาดุริยางคศิลป์ คณะศิลปกรรม มหาวิทยาลัย

มหาสารคาม

3. อาจารย์วรณี สมบัติโต ภาควิชาเทคโนโลยีการอาหารและโภชนาศาสตร์ คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

4. นายอดิศักดิ์ อาจหาญ สถาบันวิจัยวลัยรุกขเวช มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

บทนำ

เป็นที่ทราบกันดีว่าทรัพยากรธรรมชาติของประเทศไทยถูกทำลายลงมากและเริ่มขาดแคลน โดยพื้นที่ป่าไม้ของประเทศลดลงกว่าครึ่งหนึ่งภายในช่วง 4 ทศวรรษที่ผ่านมา โดยสาเหตุสำคัญมาจากการบุกรุกเพื่อนำพื้นที่ป่ามาใช้ประโยชน์ในการเพาะปลูก ซึ่งส่งผลกระทบทำให้เกิดความเสียหายต่อความสมดุลของระบบนิเวศ (ecological system) และความหลากหลายทางชีวภาพ (biodiversity) และก่อให้เกิดความร่อยหรอของทรัพยากรธรรมชาตินำไปสู่ความขัดแย้งในสังคมที่รุนแรงมากขึ้น ซึ่งเป็นผลมาจากการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสิ้นเปลืองและขาดการบริหารจัดการที่ดี จึงเป็นที่มาให้มีการวางรากฐานการปฏิรูปการเมืองและสังคมไทยโดยให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาประเทศ ทั้งในเรื่องการพัฒนาท้องถิ่นและการกระจายอำนาจ การดูแลทรัพยากรธรรมชาติและจัดการสิ่งแวดล้อม การอนุรักษ์ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมท้องถิ่น รวมทั้งมีข้อผูกพันที่จะต้องปฏิรูปการศึกษาและการสาธารณสุข เพื่อนำไปสู่การคุ้มครองคนไทยทุกคนอย่างเสมอภาคและเป็นธรรม ภายใต้การบริหารจัดการที่มีคุณภาพ ประสิทธิภาพ และการมีส่วนร่วมของทุกฝ่ายในสังคม

ความหลากหลายทางชีวภาพมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการเป็นอยู่และความอยู่รอดของมนุษย์ เพราะความหลากหลายทางชีวภาพเป็นทรัพยากรธรรมชาติอย่างหนึ่งซึ่งเป็นที่พึ่งพาอาศัยของมนุษย์โดยเป็นปัจจัยสี่ (อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค) สำหรับการดำรงชีวิตของมนุษย์ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ในอดีตกาลที่ผ่านมามนุษย์ได้เรียนรู้การใช้ทรัพยากรชีวภาพเพื่อการดำรงชีวิตอย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ และมนุษย์ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของสมดุลธรรมชาติตามกระบวนการวิวัฒนาการของมนุษย์ตั้งแต่เริ่มอุบัติมาบนโลก นอกจากนั้นมนุษย์ยังได้เรียนรู้สิ่งต่าง ๆ จาก ธรรมชาติและใช้ประโยชน์จาก ความหลากหลายทางชีวภาพ มีการพัฒนาและสั่งสมสืบสานเป็น องค์ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น เกิดเป็นกระบวนการที่ก่อให้เกิดความหลากหลายทางวัฒนธรรมประจำถิ่นของสังคมพื้นบ้านในกลุ่มชนต่าง ๆ และกลายเป็นเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ที่หลากหลายในโลก ความหลากหลายทางชีวภาพยังเป็นผลผลิตของกระบวนการวิวัฒนาการสิ่งมีชีวิตที่เกิดขึ้นควบคู่กับการเปลี่ยนแปลงของสภาวะแวดล้อม ในทางชีววิทยาดิว่าความหลากหลายทางชีวภาพซึ่งมีความสำคัญยิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ของสิ่งมีชีวิตและกลไกการเกิดสิ่งมีชีวิตชนิดใหม่ ๆ ที่หลากหลายในแต่ละถิ่น ขณะที่ในด้านเศรษฐกิจและสังคมทั่วไปแล้วยังมีข้อสงสัยและความไม่แน่ใจเกี่ยวกับคุณค่าของความหลากหลายทางชีวภาพ เนื่องจากการค้นหาคุณค่าของสิ่งมีชีวิตชนิดใดชนิดหนึ่งนั้นเราต้องมีความรู้และเข้าใจในสิ่งมีชีวิตนั้นเสียก่อน ถ้าหากเราไม่เคยรู้จักมันเลยและไม่เคยรู้ว่ามันมีสิ่งนั้นอยู่ในโลกนี้แล้ว เราจะรู้ถึงคุณค่าของมันได้อย่างไร หากเราจะคิดอย่างนักธรรมชาติวิทยาผู้มีความเชื่อมั่นว่าสิ่งมีชีวิตทุกชนิดที่อุบัติขึ้นมาและมีชีวิตอยู่ได้ในสภาพธรรมชาติย่อมมีคุณค่าในตัวเองเสมอ เพียงแต่ว่าเราจะมึวิธีการค้นคว้าหาความรู้และนำคุณค่าในตัวของมันมาใช้ได้อย่างเหมาะสมหรือไม่เท่านั้น

ดังนั้น ด้วยความตระหนักถึงคุณค่าของความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชี โครงการวิจัยนี้จึงมุ่งสำรวจร่วมกับคนในชุมชนท้องถิ่นที่จะจัดทำแผนพื้นที่ และวินิจฉัยพืชที่มีอยู่ในพื้นที่ตัวแทนศึกษาบริเวณลุ่มแม่น้ำชี โดยเน้นพรรณพืชที่มีความสำคัญและสัมพันธ์กับวัฒนธรรมการดำรงชีวิตของคนและชุมชนท้องถิ่น ตลอดจนการใช้ประโยชน์จากพืชตามภูมิปัญญาท้องถิ่น จากนั้นจะพัฒนาการขยายพันธุ์พืชที่หายากหรือพืชใกล้สูญพันธุ์ด้วยเทคนิคต่าง ๆ และจัดการอนุรักษ์พันธุ์ในพื้นที่เหมาะสม ตลอดจนส่งกลับพันธุ์พืชที่ได้จากการขยายพันธุ์สู่ชุมชน เพื่อปลูกและรักษาพันธุ์กรรมของพืชให้คงอยู่ และไม่สูญหาย

ไปตามกาลเวลาหรือสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไป นอกจากนี้จะได้จัดการสัมมนา อบรม และส่งเสริมให้คนในชุมชนมีความรู้ และชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของความหลากหลายทางชีวภาพที่จะเป็นชุมทรัพย์ที่มีอยู่ในท้องถิ่น และเป็นพลังของแผ่นดินที่เราจะนำมาใช้ได้อย่างไม่หมดสิ้น และเห็นว่าการศึกษาศภาพความหลากหลายทางชีวภาพกับชุมชนท้องถิ่นจึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญยิ่ง และเป็นพื้นฐานสำหรับการอนุรักษ์และการใช้ทรัพยากรชีวภาพที่ทรงคุณค่าเหล่านั้นอย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน (sustainable development) โดยไม่ฝืนธรรมชาติและไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม จากแนวคิดดังกล่าวกลุ่มงานวิจัยนี้คาดหวังที่จะได้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยใช้มิติทางประวัติศาสตร์เพื่อวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงในด้านความหลากหลายทางชีวภาพของทรัพยากรพันธุ์ไม้ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อวิถีชีวิตของคนในลุ่มน้ำชี อันจะเป็นข้อมูลพื้นฐานที่สามารถนำมาหาแนวทางที่เหมาะสมในการพัฒนาภูมิภาคนี้ให้ยั่งยืนต่อไป

ระเบียบวิธีการวิจัย

1. วิธีการศึกษาทั่วไป

การศึกษครั้งนี้เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โดยใช้มิติทางประวัติศาสตร์เพื่อวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงในด้านความหลากหลายทางชีวภาพของทรัพยากรพันธุ์ไม้ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อวิถีชีวิตของคนในลุ่มน้ำชี สำหรับวิธีการศึกษาได้ดำเนินการดังนี้

1. ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
2. การสำรวจพื้นที่ โดยดำเนินการร่วมกันระหว่างนักวิจัย ผู้ช่วยวิจัย และผู้รู้ในชุมชน เพื่อสร้างกรอบแนวคิดและสำรวจข้อมูลเบื้องต้นของแต่ละพื้นที่ศึกษา
3. การวางแผนการศึกษาระดับพื้นที่ อันเป็นกระบวนการทำงานร่วมกันระหว่างนักวิจัย ผู้ช่วยวิจัย ผู้นำชุมชน ผู้รู้และชาวบ้านในพื้นที่ศึกษา
4. การเก็บรวบรวมข้อมูล เป็นการปฏิบัติงานของทีมวิจัยในพื้นที่ โดยการส่งผู้ช่วยวิจัยเข้าไปอาศัยในชุมชนที่ศึกษา และจะได้มีการสังเกตพฤติกรรมของชาวบ้านในด้านต่าง ๆ และเก็บรวบรวม ข้อมูล ดังต่อไปนี้

4.1 ข้อมูลเชิงคุณภาพ ใช้วิธีการศึกษาหลายวิธีประกอบกัน คือ

- 4.1.1 การศึกษาประวัติศาสตร์จากคำบอกเล่า (Oral History)
- 4.1.2 การศึกษาข้อมูลจากเอกสาร (Documentary Study)
- 4.1.3 การสัมภาษณ์ แบ่งออกเป็น
 - 4.1.3.1 การสัมภาษณ์กลุ่ม (Group Interview)
 - 4.1.3.2 การสัมภาษณ์ผู้ให้ข่าวสำคัญ (Key-Informal Interview)
 - 4.1.3.3 การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-Depth Interview)
 - 4.1.3.4 การสัมภาษณ์ทั่วไป (General Interview)
- 4.1.4 การสังเกต แบ่งออกเป็น
 - 4.1.4.1 การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation)
 - 4.1.4.2 การสังเกตทั่วไป (General Observation)

5. การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ ใช้วิธีการวิเคราะห์ผูกโยงความสัมพันธ์ในเชิงเหตุผล และเชิงประจักษ์ของเหตุการณ์ในเชิงมิติทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นใน แต่ละช่วงเวลาของแต่ละชุมชน

6.การจัดกิจกรรมแบบมีส่วนร่วมระหว่างทีมวิจัยกับผู้รู้ ตลอดจนชาวบ้านในชุมชน เพื่อเล่าถึงเรื่องราวในประวัติศาสตร์และเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อชุมชน อีกทั้งการแสดงความคิดเห็นเพื่อหาแนวทางอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืน

2. พื้นที่ทำการศึกษาวิจัย

การศึกษานี้ได้แบ่งพื้นที่ศึกษา โดยแบ่งชุมชนที่อยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำชีเป็น 3 ส่วนคือ

2.1 พื้นที่ศึกษาลุ่มแม่น้ำชีตอนบน จำนวน 3 พื้นที่ คือ

2.1.1 พื้นที่บ้านหลังสัน ต.วังตะเฆ่ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ

2.1.2 พื้นที่บ้านวังกำแพง ต.ชีบน อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ

2.1.3 พื้นที่บ้านสำนักตุมกา ต.วังตะเฆ่ อ.หนองบัวระเหว จ.ชัยภูมิ

2.2 พื้นที่ศึกษาลุ่มแม่น้ำชีตอนกลาง จำนวน 2 พื้นที่ คือ

2.2.1 พื้นที่บ้านโนนคำ ต.เมืองไพร อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด และ บ้านน้ำจั้นใหญ่

ต.บึงเกลือ อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด

2.2.2 พื้นที่บ้านหนองหมื่นถ่าน ต.หนองหมื่นถ่าน อ.อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด

2.3 พื้นที่ศึกษาลุ่มแม่น้ำชีตอนล่าง จำนวน 1 พื้นที่ คือ

2.3.1 พื้นที่บ้านหัวเมือง ต.หัวเมือง อ.มหาชนะชัย จ.ยโสธร

ผลการศึกษา

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสาน เป็นภาคที่มีขนาดของพื้นที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ในอดีตภูมิภาคนี้ได้รับอิทธิพลจากการเคลื่อนตัวของเปลือกโลกสัมพันธ์กับการยกตัวสูงขึ้นของเทือกเขา เป็นผลให้เปลือกโลกในเขตนียกตัวโค้งสูงขึ้น ก่อให้เกิดภูมิฐานเป็นที่ราบสูงและในบางบริเวณมีพื้นที่ต่ำทำให้น้ำทะเลแทรกเข้ามาท่วมถึงเป็นบางครั้งบางคราว ก่อให้เกิดการสะสมของชั้นเกลือในภูมิภาคนี้ด้วย โดยที่ภูมิภาคนี้ได้ยกตัวสูงเป็นขอบชั้นแยกตัวจากภาคกลางชัดเจนด้วยเทือกเขาเพชรบูรณ์ และเทือกเขาแดงพระยาเย็น ตามแนวทิศเหนือผาดผ่านเฉียงลงมาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ จากเขตจังหวัดสกลนคร ผ่านภาพสินธุ์ ลงมาสู่อุบลราชธานี ซึ่งมีเทือกเขาภูพานทอดตัวเป็นสันแบ่งภาคอีสานออกเป็น 2 แอ่ง คือ แอ่งสกลนคร และ แอ่งโคราช

แม่น้ำชี

เกิดจากลำน้ำสายย่อยหลายสายไหลมารวมกัน ต้นกำเนิดของแม่น้ำชีอยู่ที่เขาค้อม้าง กับเขายอดชี ในทิวเขาด้านทิศตะวันตกบริเวณเทือกเขาเพชรบูรณ์ และเทือกเขาแดงพระยาเย็น จากนั้นไหลมารวมกันเป็นแม่น้ำชีที่จังหวัดชัยภูมิ ต่อจากนั้นสายน้ำก็ไหลคดเคี้ยวลงไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ผ่านพื้นที่เขตจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ภาพสินธุ์ ร้อยเอ็ด ยโสธร และอุบลราชธานี แม่น้ำชีประกอบไปด้วยลำน้ำสาขาหลายสาย โดยแบ่งออกเป็นลำน้ำชีตอนบน มีลำสะพุง ลำกระเจวน ลำคันฉู น้ำพรม น้ำพาง น้ำพองโก น้ำวังมน (อยู่ในเขตจังหวัดชัยภูมิเป็นส่วนใหญ่) ลำน้ำชีส่วนที่สองมีห้วยสามหมอก ลำน้ำชีส่วนที่สาม มีลำน้ำพองตอนบน ห้วยพวย ลำพะเนียง ลำน้ำพรม ลำน้ำเชิญ ลำน้ำพองตอนล่าง ห้วยสายบาตร ลำห้วยคะคาง และลำน้ำชีส่วนที่สี่ ประกอบด้วยลำปาวตอนบน ลำพันชาด ลำปาวตอนล่าง ห้วยแอ่ง ลำน้ำยั้ง และลำน้ำชี

ตอนล่าง แล้วลำน้ำทั้งหมดนี้จึงไหลไปรวมกับแม่น้ำมูล อันเป็นแม่น้ำอีกสายหนึ่งที่อยู่ทางตอนล่างของแอ่งโคราช ซึ่งบรรจบกันที่อำเภอเมืองอุบลราชธานี ก่อนจะไหลลงสู่แม่น้ำโขง ที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานีต่อไป รวมแม่น้ำชีมีความยาวทั้งหมดประมาณ 765 กิโลเมตร ซึ่งนับว่าเป็นแม่น้ำที่มีความยาวมากที่สุดในภาคอีสาน และในพื้นที่อาณาบริเวณนี้ยังเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำชี ถือเป็นอู่ข้าวอู่น้ำที่สำคัญของชาวอีสานอีกด้วย

ถึงแม้ว่าพื้นที่โดยรอบแม่น้ำชี มีลักษณะของภูมิฐานเป็นที่ลุ่มริมแม่น้ำแต่ก็ไม่ได้มีความราบแบบกว้างใหญ่เฉกเช่นพื้นที่ราบลุ่มในภาคกลาง แต่มีความสูงต่ำของพื้นที่แตกต่างกันไป โดยเฉพาะลำน้ำชีตอนบนในบางช่วงจะมีตลิ่งสูงชันมาก บางช่วงก็มีความลาดเท นอกจากนี้แม่น้ำชียังมีปริมาณน้ำมากและไหลแรงเชี่ยวกรากในฤดูฝน ส่งผลให้ในหลายท้องที่น้ำก็จะเอ่อล้นจากร่องน้ำในแม่น้ำขึ้นมาท่วมพื้นที่เป็นบริเวณกว้าง ในขณะที่ในฤดูแล้งปริมาณน้ำจะมีน้อย และในบางปีบางตอนบางช่วงของแม่น้ำแทบเหือดแห้ง จะเห็นตลิ่งสูงชันมากได้ อันมีสาเหตุมาจากพื้นดินส่วนใหญ่ของพื้นที่ลุ่มน้ำชีจะเป็นดินทราย ซึ่งมีคุณสมบัติในการอุ้มน้ำและกักเก็บน้ำได้น้อยมาก อีกทั้งบางส่วนของดินมีหินแลงร่วน หรือ หินลูกรัง สลับอยู่ด้วย ซึ่งก็มีคุณสมบัติในการอุ้มน้ำอยู่บ้างแต่ไม่ดี อย่างไรก็ตามลำน้ำชีตอนปลายจะมีลักษณะเป็นที่ราบต่ำ ตลอดจนลักษณะของเส้นทางน้ำและแหล่งน้ำที่เกิดขึ้น จะมีลักษณะทางน้ำโค้งตัว (Meander) มีทะเลสาบรูปแอกหรือกุด (Ox-bow lake) ก่อให้เกิดสภาพพื้นที่เป็นบึงตามจำนวนมาก ซึ่งจะทำให้เกิดป่าชนิดหนึ่งซึ่งจะพบเป็นเฉพาะในถิ่นภาคอีสานนั่นคือป่าทาม ซึ่งถือว่ามีความสำคัญต่อวิถีการดำเนินชีวิตคนอีสานเป็นอย่างมาก

การเปลี่ยนแปลงความหลากหลายทางชีวภาพในเขตลุ่มน้ำชี

1. ยุคดั้งถิ่นฐาน

สภาพการอยู่ดีกินดีของชาวนบพในลุ่มน้ำชีตั้งอยู่บนพื้นฐานของสังคมการเกษตรกรรมที่มีความมั่งคั่งและมั่นคงทางระบบนิเวศที่สมบูรณ์ ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวของทั่วไปว่า “ในน้ำมีปลาในนามีข้าว” หรือ “ทรัพย์สินในดินสินในน้ำ” ซึ่งสะท้อนให้มองเห็นภาพในอดีตว่าวิถีชีวิตของคนอีสานที่อาศัยอยู่กินกับทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ บรรพชนได้นำเอาทรัพยากรชีวภาพที่มีอยู่ประจำถิ่นมาใช้อย่างทะนุถนอมยั่งยืนและยาวนานจนกลายเป็น “เทคโนโลยีพื้นบ้าน” ที่สืบสานถ่ายทอดกันมาจนถือว่าเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นการทำเกษตรกรรม การเพาะปลูกพืชพรรณธัญญาหาร การประมง การเลี้ยงสัตว์ การหาอาหารและยาสมุนไพรรักษาโรคจากป่า สิ่งเหล่านี้ล้วนมีคุณค่าต่อสังคมพื้นบ้านที่เป็นเอกลักษณ์ประจำแต่ละถิ่น นอกจากนี้ยังคงอยู่ในลักษณะของเศรษฐกิจแบบพอเพียงทั้งภายในครอบครัวและภายในชุมชนที่มีความเอื้ออาทรต่อกันแบบฉันทันพี่น้อง

ความหลากหลายทางชีวภาพของพรรณพืชในเขตลุ่มน้ำชีนับได้ว่ามีความอุดมสมบูรณ์มากเต็มไปด้วยพืชพันธุ์ชนิดต่าง ๆ พืชที่มีขนาดใหญ่และมีความแข็งแรงมักถูกนำมาใช้เพื่อการสร้างบ้านเรือน พืชสมุนไพรท้องถิ่นมักถูกเลือกใช้เพื่อการเรียนรู้ การลองผิดลองถูกในการใช้ประโยชน์เพื่อนำมาเป็นยารักษาโรค พืชผักท้องถิ่นถูกนำมาใช้เพื่อเป็นอาหารในชีวิตประจำวัน นอกจากนี้วงจรการใช้ประโยชน์จากพืชผักและสมุนไพรชนิดต่าง ๆ มักหมุนเวียนไปตามฤดูกาล จึงทำให้คนท้องถิ่นเหล่านี้สามารถเลือกใช้สอยได้อย่างต่อเนื่อง

2. ยุคการพัฒนาด้วยกระแสทุนนิยม

ปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลต่อการทำลายความหลากหลายทางชีวภาพในลุ่มน้ำชี มีผลสืบเนื่องมาจากผลกระทบของสงครามโลกครั้งที่ 1 และ 2 ที่กลายมาเป็นแรงกดดันต่อระบบเศรษฐกิจของโลก และแน่นอนย่อมเข้ามามีผลกระทบอย่างรุนแรงต่อประเทศไทย ซึ่งต่อมาผู้บริหารประเทศจึงพยายามดิ้นรนพัฒนาประเทศไปตามกระแสโลก จึงเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 พ.ศ. 2504 เป็นต้น และกลายมาเป็นปัจจัยที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตคนไทยทุกหมู่เหล่า ซึ่งยังไม่มีความพร้อมทั้งความรู้และประสบการณ์ โดยผลกระทบที่อาจมองเห็นด้วยหลักฐานและการกระทำของแผนพัฒนาดังกล่าว พอสรุปได้ดังนี้

1. การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรก่อให้เกิดการขยายพื้นที่ทำการเกษตร
2. รัฐบาลใช้นโยบายพัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้า ด้วยการส่งเสริมการลงทุนภายในประเทศ โดยใช้วิธีให้แรงจูงใจต่าง ๆ เช่น การลดภาษีให้แก่นักลงทุน การควบคุมอัตราค่าแรงให้อยู่ในระดับต่ำ นโยบายการส่งเสริมอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าได้ส่งผลให้การผลิตภาคอุตสาหกรรมของไทยขยายตัวเพิ่มขึ้นเป็นอันมากเมื่อเทียบกับก่อนใช้แผนพัฒนา ฯ ฉบับที่ 1

3. รัฐบาลได้ลงทุนก่อสร้างกิจการสาธารณูปโภคต่าง ๆ (infrastructure) เช่น การตัดถนน การไฟฟ้า การประปา การรถไฟ การสาธารณสุข ฯลฯ เป็นอันมาก ซึ่งนอกจากช่วยกระตุ้นให้เกิดการลงทุนในการก่อสร้างกิจการเหล่านี้ และยังเป็นรากฐานที่สำคัญในการช่วยเพิ่มการขยายตัวของการลงทุนด้านอุตสาหกรรม

4. มีการขยายตัวของการผลิตพืชเงินสด (cash crops) ต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลัง ปอ ข้าวฟ่าง ฯลฯ โดยวิธีการผลิตแบบใช้ที่ดินมาก (extensive farming) ส่งผลให้เกษตรกรมีการกระจายการผลิตจากข้าวไปสู่พืชผลอื่น ๆ มากขึ้น โดยที่พืชเงินสด ๆ ที่ผลิตได้นี้ส่วนใหญ่จะส่งออกและเป็นแหล่งสำคัญของเงินตราต่างประเทศ เพื่อนำไปใช้พัฒนาภาคการผลิตอื่น วิธีการใช้ที่ดินมากนี้ได้ส่งผลให้มีการนำพื้นที่ป่าไม้และบุกรุกพื้นที่ป่าจำนวนมากมาใช้ในการเพาะปลูก ทำให้ต้องสูญเสียพื้นที่ป่าไม้เป็นอันมาก

5. วิธีการหาผลประโยชน์จากป่าบางวิธี มีส่วนสนับสนุนให้มีการทำลายป่ามากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่มีการให้สัมปทานได้แก่บริษัทป่าไม้จังหวัด องค์การทหารผ่านศึก สหประชาชาติโลกครั้งที่ 1 สหประชาชาติ องค์การเหล่านี้มิได้ทำการตัดไม้เอง แต่ขอสัมปทานกินเปล่าเป็นจำนวนมาก ทำให้ผู้รับสัมปทานช่วงต้องหาช่องทางทำไม้ให้ได้จำนวนมากขึ้นและมีกำไรมากที่สุด นำไปสู่การใช้สิทธิพลทางการเมืองและการละเมิดกฎหมาย

6. การลักลอบตัดไม้อย่างผิดกฎหมาย เช่น โดยนายทุนหรือพ่อค้า โดยนายทุนหรือพ่อค้าจ้างชาวบ้าน โดยนายทุนกว้านซื้อที่ดินต่อจากชาวบ้าน โรงเรี่ยอิทธิพล ฯลฯ

ผลกระทบจากปัจจัยข้างต้นส่งผลให้วิถีการดำเนินชีวิตของคนอีสานได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ก่อให้เกิดพัฒนาการของการบุกเบิกป่าและใช้ประโยชน์จากที่ดิน โดยในระยะแรกของการบุกเบิกพื้นที่ป่าเกษตรกรจะเสาะหา พิจารณาและเลือกพื้นที่ป่าทั้งป่าโคกและป่าดิบแล้ง ซึ่งเป็นที่ราบและลุ่มอยู่ติดกับลำห้วยหรือมีสภาพเป็นแอ่งหรือร่องอยู่ระหว่างกลางพื้นที่ป่า ต่อมาจึงเร่งลงมือบุกเบิกแผ้วถางสุ่มเผ่า เพื่อปรับสภาพพื้นที่ให้มีความเหมาะสมต่อการปลูกพืชเกษตร ในอดีตเกษตรกรจะปลูกพืชอาหาร (ข้าว ถั่ว งา แดง พริก มะเขือ) พืชเส้นใย (ฝ้าย ปอ) ปลูกลงในพื้นที่ โดยที่ข้าวจะเป็นพืชหลัก ต่อมาทางราชการส่งเสริมการปลูกพืชเงินสดเพื่อการส่งออกไปขายยังต่างประเทศ พื้นที่ไร่จึงถูกใช้ประโยชน์เพื่อการเพาะปลูกปอแก้ว มัน

สำปะหลัง อ้อย ไม่โตเร็ว เช่น ยูคาลิปตัส ซึ่งมีผลต่อการทำลายพื้นที่ป่าธรรมชาติอย่างหนัก และก่อให้เกิดการทำลายทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพในท้องถิ่นลงอย่างย่อยยับ และเมื่อทรัพยากรซึ่งถือว่าเป็นทุนทั้งทางสังคมและวัฒนธรรมได้หมดลงและส่งผลให้ชาวบ้านในแต่ละถิ่นจำเป็นต้องดิ้นรนเพื่อการอยู่รอดเพื่อการมีเงินทองใช้สอยในชีวิตประจำวัน และเป็นที่มาของการเคลื่อนย้ายและอพยพไปทำมาหากินในเขตเมืองขนาดใหญ่และเมืองหลวง โดยไปประกอบอาชีพรับจ้างทุกชนิดที่สามารถจะทำได้ วิถีชีวิตของคนชนบทได้ถูกปรับเปลี่ยนไปตามกระแสของเศรษฐกิจทุนนิยม และก่อให้เกิดการเพิกเฉย ละเลย หลงลืม และทำลายภูมิปัญญาดั้งเดิม ตลอดจนวัฒนธรรมการดำรงชีวิตแบบเรียบง่ายไป

3. ยุคฟื้นฟู อนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืน

ในที่สุด เมื่อผลการกระทำทั้งจากปัจจัยภายในชุมชนและปัจจัยภายนอกที่ทำให้ชุมชนมีความอ่อนแอเป็นอย่างมาก ได้กลับมาเป็นแรงผลักดันให้มีการปลุกกระแสการหวนกลับมาสนใจเพื่อศึกษา รวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อที่จะนำไปเป็นความรู้พื้นฐานเพื่อศึกษาและวางแผนการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างมีคุณค่าและยั่งยืน โดยได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนจากทุกองค์แห่งรัฐและเอกชน ทำให้ท้องถิ่นแต่ละแห่งได้พยายามค้นหาและเลือกฟื้นฟูทางสังคมและวัฒนธรรมเดิม ๆ กลับมาปรับเปลี่ยนและประยุกต์ให้เข้ากับสถานการณ์ของประเทศและโลก และยังคงต้องใช้ระยะเวลาอีกยาวนานกว่าที่สำนึกของคนจะได้ตระหนักถึงความหายนะต่อชีวิตและสังคมรอบข้างที่อาจบังเกิดขึ้น หากทุกคนในสังคมยังมีได้กลับมาสำรวจตนเองและสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบข้าง

ปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตคนในลุ่มแม่น้ำชี

จากผลการศึกษาภาคสนามในพื้นที่ต่าง ๆ ของชุมชนลุ่มน้ำชีตอนต้น ตอนกลางและตอนปลาย ทำให้ทราบว่าคนอีสานในแถบนี้ได้พยายามปรับตัวเพื่อต่อสู้กับการเปลี่ยนแปลงของสังคมทั้งภายในและภายนอก โดยอาศัยภูมิปัญญาดั้งเดิมที่มีอยู่ในกรอบของสังคมประเพณีท้องถิ่น ที่ได้ใช้เวลาสร้างสรรค์และสั่งสมมาเป็นเวลาช้านาน เพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ แบบค่อยเป็นค่อยไป คนอีสานโดยทั่วไปยังได้เรียนรู้เพื่อจะปรับภูมิปัญญาเหล่านั้น ท่ามกลางมูลเหตุและปัจจัยแวดล้อมต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว เช่น อำนาจและบทบาทของรัฐบาลที่มีตามระบบราชการและการเมืองการปกครอง ระบบการปฏิรูปการศึกษา การขยายตัวของระบบทุนนิยมและบริโภคนิยม รวมถึงเทคโนโลยีสารสนเทศสมัยใหม่ ล้วนแล้วแต่ขยายอิทธิพลเข้าไปแทรกแซงวิถีชีวิตคนอีสานเป็นอย่างมาก

ถึงอย่างไรก็ตาม จากการศึกษามูลภาคสนามทำให้เกิดข้อสังเกตที่น่าสนใจประการหนึ่ง คือ เหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงสำคัญ ๆ ระดับชาติหรือส่วนกลาง เช่น การเซ็นสัญญาบาวริงระหว่างอังกฤษกับสยาม เมื่อ พ.ศ.2398 ที่ส่งผลให้การผลิตข้าวของไทยเกิดการเปลี่ยนจากระบบการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการค้าขายและส่งออกต่างประเทศ หรือการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 5 หรือการที่ประเทศไทยเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1 และ 2 ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อ พ.ศ. 2475 เหตุการณ์สำคัญ ๆ เหล่านี้มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในแถบภาคอีสานน้อยมาก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพื้นที่ภาคอีสานไม่ได้อยู่ชั่ววูบนำของประเทศไทยในเวลานั้น อีกทั้งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ของภาคอีสานอยู่ส่วนในหรือใจกลางของประเทศ ทำให้การรุกรานของข้าศึกและอริราชศัตรูไม่ค่อยให้สนใจมากนัก หรืออาจกล่าวได้ว่าพื้นที่ภาคอีสานมิใช่จุดยุทธศาสตร์ของประเทศไทยที่ประเทศในยุโรปซึ่งกำลังล่าอาณานิคมมีความต้องการ

ดังนั้นจะเห็นว่าชาวชนบทของภาคอีสานส่วนใหญ่ยังสามารถใช้ชีวิตไปตามวิถีจารีตประเพณี ท่ามกลางความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติแวดล้อมที่สมดุลและอุดมสมบูรณ์ ตลอดจนจำนวนประชากรในเวลานั้นมีจำนวนน้อย อย่างไรก็ตามในขณะที่เหตุการณ์สำคัญของประเทศและของโลกมีผลกระทบต่อชาวบ้านน้อยมาก แต่กลับมีการเปลี่ยนแปลงหลายประการที่เข้ามามีผลกระทบต่อวิถีชีวิตคนอีสานทั่วไปเป็นอย่างมาก ซึ่งสามารถสรุปได้เป็นมูลเหตุปัจจัย คือ

ปัจจัยภายนอก

เป็นเหตุปัจจัยที่มีผลกระทบมาจากการกระทำของสังคมทั้งภายในและภายนอกประเทศที่ทำให้วิถีชีวิตแบบดั้งเดิมของชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนไป ประกอบด้วย

1. การเก็บภาษีรัชูปการ หรือการเสียค่าหัว คนละ 2-4 บาทต่อปีและเงิน “เงินศึกษาพลี” คนละ 2 บาทต่อปี นับแต่ปี 2464 เพราะที่ในสังคมเกษตรกรรมหรือสังคมประเพณีในเวลานั้น ไม่ต้องใช้เงินตราในการดำเนินชีวิต เงินจำนวนที่เรียกเก็บจากชาวบ้านที่มีฐานะยากจน กลายเป็นภาระอันใหญ่หลวงของชาวบ้านที่จะหาเงินมาเสียค่าภาษีดังกล่าว ก่อให้เกิดความยากลำบาก ต้องเก็บหอมรอมริบอยู่เนาน และหากไม่สามารถหาเงินมาใช้ได้ก็就会被เกณฑ์มาใช้แรงงานในสภาพที่ “อนาถา” และให้ความรู้สึกว่าย่ำแย่ เสียศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์เป็นอย่างมาก ทำให้เกิดความเดือดร้อนไปทั่วอีสาน

2. นโยบายการพัฒนาประเทศของสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ สืบต่อเนื่องมาถึงสมัย จอมพลถนอม กิตติขจรและจอมพลประภาส จารุเสถียร และรัฐบาลต่อ ๆ มากกว่าสามทศวรรษเป็นอย่างน้อย นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 ส่งผลให้มีการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก เช่น ปอและมันสำปะหลัง ต่อมาข้าวโพดและอ้อย โดยมีเหล่าพ่อค้าคนกลางและตลาดต่างประเทศเป็นกำหนดราคา ส่งผลให้ชาวชนบทของอีสานหันมาปลูกพืชเหล่านี้เป็นจำนวนมาก ผลกระทบต่อความหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่นและสภาพแวดล้อมในภาคอีสานอย่างใหญ่หลวง คือ ชาวบ้านมีความจำเป็นที่จะต้องบุกเบิกและบุกรุกพื้นที่ป่าที่อุดมสมบูรณ์ ด้วยการตัดโค่นไม้ที่มีขนาดใหญ่ในพื้นป่าต่าง ๆ ทำให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็ว จากนั้นชาวบ้านจะอาศัยวิธีการเผาทำลาย ในระยะต่อมาเริ่มมีการนำเข้าเครื่องจักรกลขนาดใหญ่และใช้เพื่อการพัฒนาพื้นที่ ทำให้พื้นที่ป่าในภาคอีสานลดและหายไปจากความอุดมสมบูรณ์ โดยหวังเพื่อให้ได้มาซึ่งพื้นที่สำหรับทำกินนั่นเอง

อย่างไรก็ตามจากผลการศึกษาภาคสนามพบว่า การบุกเบิกและการบุกรุกป่านั้น มิใช่เกิดจากคนในภาคอีสานเท่านั้น หากแต่มีคนอพยพมาจากตอนล่างของภาคอีสาน เช่น จังหวัดนครราชสีมา และคนในภาคกลางแถบจังหวัดลพบุรี และสระบุรี เป็นต้น อาจเกี่ยวเนื่องมาจากการคมนาคมทางรถยนต์และรถไฟที่สะดวกมากขึ้น ทำให้ผู้คนเหล่านั้นที่พ่ายแพ้ต่อระบบเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์ในระยะแรก (ซึ่งเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วในแถบภาคกลางของประเทศ หลังจากนั้นบางคนได้ขายที่ดินและทรัพย์สินอื่น ๆ ทั้ง และเดินทางมุ่งหน้าไปหาพื้นที่อุดมสมบูรณ์ใหม่ในแถบภาคอีสานนั่นเอง) จะสังเกตได้จากการมีคนที่มีภูมิสำเนาจากนครราชสีมา ลพบุรี เข้ามาบุกเบิกพื้นที่และทำลายป่าต่าง ๆ ในเทือกเขาเพชรบูรณ์ เทือกเขาภูพาน เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีการลดพื้นที่ปลูกข้าวสำหรับทำกินลง หากชาวนาต้องการปลูกข้าวขาย จำเป็นต้องมีการใช้ปัจจัยเพิ่มขึ้น เช่น ค่าปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ยาฆ่าวัชพืช ต่อมาเกิดสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมลง เช่น ดินเสียสภาพ เพราะใส่ปุ๋ยเคมีมาก เกิดสารเคมีตกค้าง น้ำเน่า สิ่งมีชีวิตในน้ำ เช่น ปลา ปู หอย มีจำนวนลดลง อีกทั้งเกิดภาวะแห้งแล้ง น้ำไม่พอใช้ เกิดความทุกข์ยาก หนี้สินเพิ่มพูน ทำให้วิถีการดำเนินชีวิตตกต่ำลง

บางครั้งต้องอพยพเดินทางไปหาที่อยู่ใหม่หรือเดินทางเข้าไปหางานทำในเมืองหลวงเป็นจำนวนมากและเกิดต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันนี้

3. การขยายตัวของระบบทุนนิยมและบริโภคนิยมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน ทำให้ชาวอีสานถูกดึงจากสังคมชนทำอยู่ทำกิน (สังคมเกษตรกรรม) มาสู่สังคมบริโภค (สังคมเมือง) มากขึ้น จนเสียสมดุลของวิถีชีวิต ก่อให้เกิดความเสียเปรียบในการดำเนินชีวิตอย่างมาก เช่น การเป็นหนี้สินต่อนายทุนท้องถิ่น เป็นหนี้ต่อธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ เป็นต้น ก่อให้ความเดือดร้อนอย่างทั่วถึง เมื่อชาวชนบทเหล่านั้นได้รับความสะดวกสบายจากสังคมบริโภคนิยมส่งผลให้มีการสูญหายของภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีคุณค่าไป

ผลจากการเปลี่ยนแปลงหลักทั้ง 3 ประการที่ผ่านมา ส่งผลให้เกิดความเสียหายอย่างใหญ่หลวงต่อระบบนิเวศของท้องถิ่น มีการทำลายความหลากหลายของสิ่งมีชีวิตในท้องถิ่นอย่างย่อยยับ มีการเปลี่ยนระบบการปลูกข้าวและพืชผักที่ปลูกไว้เพื่อกินเองหรือแจกจ่ายญาติพี่น้อง มาเป็นการปลูกเพื่อการขาย มีการขยายพื้นที่ปลูกเป็นอย่างมาก เพื่อใช้สำหรับปลูกปอและมันสำปะหลังอย่างกว้างขวาง และมีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนชนบทอีสานจากเดิมที่มี “ข้าว หม่อน ไหม พืชผัก วัวควาย” มาเป็น “ข้าว ปอ มัน อ้อย รถไฟ” ที่มี “เงิน” เป็นตัวกำกับ ชาวบ้านจึงหมด อีสราภพตกอยู่ภายใต้การครอบงำจากภายนอกมากขึ้น ทุกที

ปัจจัยภายใน

อาจกล่าวได้ว่าชุมชนบริเวณลุ่มน้ำชีมีการขยายตัวอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้น สมาชิกของชุมชนต้องการที่อยู่อาศัย และพื้นที่เพาะปลูกมากขึ้นด้วย อันนำไปสู่การถากถางของพื้นที่ป่ารอบๆ ชุมชน เพื่อเปลี่ยนเป็นพื้นที่เพาะปลูก และนำไม้ที่ตัดได้มาใช้ในการสร้างที่อยู่อาศัย รวมทั้งนำมาใช้ประโยชน์อื่น ๆ ผลจากการกระทำดังกล่าวของมนุษย์ ทำให้ป่าและพันธุ์ไม้ที่เคยปรากฏจึงลดจำนวนลงเป็นลำดับ ดังกรณีของป่าโคกคำใหญ่คำขวาง ของบ้านหนองหมื่นถ่าน ที่จำนวนพันธุ์ไม้และป่าลดลง ๆ เป็นลำดับ นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2500 เป็นต้นมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทศวรรษที่ 2510 นอกจากนี้สาเหตุที่เร่งให้ป่าลดลงและมีการตัดไม้มากขึ้น เนื่องจากการตัดไม้เพื่อทำเป็นฟืนในโรงงานของของบริษัทเอกชนหรือการใช้ของชาวบ้านเอง ตลอดจนการเผ่าถ่านเพื่อขาย นอกจากนี้ยังมีการลักลอบมาตัดไม้ของหมู่บ้านอื่น ๆ ที่ห่างไกลป่า อย่างไรก็ตามเหตุปัจจัยภายในดังกล่าวที่เกิดขึ้น แล้วส่งผลกระทบต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของสังคมโดยรวมจะมีเหตุมาจาก

1. ระบบการศึกษาพื้นฐานในอดีต

เนื่องจากคนในชนบทตั้งแต่อดีตจะได้รับการศึกษาน้อย เพราะห่างไกลต่อการบริหารและการจัดการของรัฐ ทำให้ประชาชนได้รับการศึกษาไม่เท่าเทียมกัน จึงทำให้การรับรู้และการปรับตัวเป็นไปอย่างล่าช้า ก่อให้เกิดการรู้เท่าไม่ถึงการณ์ที่จะทำนายถึงอันตรายต่าง ๆ ที่อาจเกิดการใช้ทรัพยากรที่ไม่รู้คุณค่า อย่างไรก็ตามบางพื้นที่ที่มีพื้นฐานทางการปกครองที่ดีหรือมีผู้นำชุมชนที่ดี เช่น ปู่เมืองปากของบ้านหนองหมื่นถ่าน จะมีการบริหารจัดการที่ดี ดังจะเห็นว่าเป็นหมู่บ้านที่เข้มแข็งและมีการส่งเสริมลูกหลานไปศึกษาเล่าเรียนในเมืองหรือเมืองหลวง ทำให้มีวิวัฒนาการของหมู่บ้านเด่นไปจากที่อื่น ๆ

2. ความต้องการพื้นฐานของชีวิต

อันดับแรกปัจจัย 4 คือ อาหาร ยารักษาโรค ที่อยู่อาศัยและเครื่องนุ่งห่ม เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้มนุษย์ทำลายทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่นลงไปมาก เนื่องจากสังคมชนบทของภาคอีสานในอดีตเป็นสังคมเกษตรกรรมที่ทำเพื่ออยู่เพื่อกิน และไม่ได้ใช้เงินตราเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนของระบบเศรษฐกิจ ดังนั้นวิถีชีวิตจึงขึ้นอยู่กับการใช้ทรัพยากรจากธรรมชาติที่อยู่รอบข้าง เมื่อใช้เป็นจำนวนมากทำให้พฤติกรรมของคนเริ่มเคยชิน และเกิดภาวะขาดการสรรหามาทดแทน และในที่สุดเมื่อกระแสเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเข้ามาแทนที่ ทำให้คนในสังคมชนบทได้ขาดช่วงของการสืบทอดการใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมไป นอกจากนี้ยังเกิดการแย่งชิงพื้นที่สำหรับทำกิน แย่งอาหารสำหรับการดำรงอยู่ เป็นต้น

อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนลุ่มแม่น้ำชีที่อาจสัมพันธ์กับความหลากหลายทางชีวภาพของพันธุ์ไม้ อาจแบ่งได้ดังนี้

การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้เพื่อเป็นอาหาร

จากการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น อันเป็นผลสืบเนื่องจากการ “พัฒนา” ของรัฐ ชาวนาบริเวณลุ่มแม่น้ำชี เริ่มลดการพึ่งพาธรรมชาติ และหันความสนใจไปสู่ความเจริญทางเทคโนโลยีมากขึ้น ชุมชนจึงค่อย ๆ ลดการใช้พันธุ์ไม้เดิมที่เคยใช้ และหันไปใช้พันธุ์ไม้ใหม่ที่เข้ามาแทนที่ ส่วนที่เกี่ยวข้องกับอาหารมากที่สุดคือ ข้าว พบว่าพันธุ์ข้าวเหนียวและพันธุ์ข้าวเจ้า ซึ่งเป็นพันธุ์ดั้งเดิมมีจำนวนหลายพันธุ์ได้สูญหายไป นั่นหมายถึงการสูญเสียความหลากหลายของพันธุกรรมเด่นของข้าวออกไปจากดินแดนแถบนี้ ทำให้เราไม่สามารถพัฒนาสายพันธุ์ที่ตรงต่อสภาพแวดล้อมในท้องถิ่น อย่างไรก็ตามรัฐบาลได้พยายามคิดค้นและวิจัยสายพันธุ์ข้าวใหม่ เช่น พันธุ์ กข. เป็นต้น สายพันธุ์ดังกล่าว เป็นที่นิยมของชาวนาแถบลุ่มแม่น้ำชี สาเหตุที่เกษตรกรได้เปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวพื้นเมืองเดิมมาเป็นพันธุ์ข้าวที่ทางราชการส่งเสริมอาจเนื่องจาก

ก. หน่วยงานทางราชการแนะนำให้ปลูก เนื่องจากหน่วยงานของกระทรวงเกษตรได้ประชาสัมพันธ์ถึงผลดีต่าง ๆ ของข้าวพันธุ์ใหม่ รวมทั้งแจกเมล็ดพันธุ์ให้แก่ชาวนาในการทดลองปลูก เกษตรกรแถบลุ่มแม่น้ำชีจำนวนมากทราบข้อมูลจากการเผยแพร่ของกระทรวงเกษตร

ข. เมื่อเกษตรกรทดลองปลูก ปรากฏว่าข้าวพันธุ์ใหม่ซึ่งทางราชการแนะนำเป็นพันธุ์ข้าวที่ให้ประโยชน์ได้หลายประการ เกษตรกรพบว่าข้าวพันธุ์ใหม่ ซึ่งได้รับการปรับปรุงให้ผลผลิตต่อไร่สูงกว่าพันธุ์พื้นเมืองเดิม รวมทั้งเมล็ดข้าวมีน้ำหนักดี ข้าวพันธุ์ใหม่ปลูกง่าย สามารถต้านทานโรคได้ดีกว่า มีเมล็ดงามรสชาติดี นุ่มและขยายพันธุ์ง่าย รวมทั้งจำหน่ายได้ราคาดีอีกด้วย ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า ข้าวพันธุ์ใหม่นั้นดีกว่าข้าวพันธุ์พื้นเมืองเดิม

ค. เกษตรกรปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ตามเพื่อนบ้าน เนื่องจากเห็นเพื่อนบ้านประสบผลสำเร็จจึงมีการเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าว

การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ข้าวดังกล่าวมิได้ตอบสนองการบริโภคเพียงในครอบครัวอย่างเดียว แต่ยังมีเป้าหมายเพื่อจำหน่ายอีกด้วย พันธุ์ข้าวใหม่ปลูกง่ายได้ผลผลิตดี รวมทั้งพัฒนาการทางเทคโนโลยีเครื่องจักรกลมีผลให้ชาวนาผลิตข้าวได้เพิ่มขึ้น เช่น การเข้ามาของรถไถ ในปี พ.ศ. 2520 ช่วยให้เกษตรกรใช้เวลาในการทำนายน้อยลง และประหยัดแรงงาน และปุ๋ยเคมีมีส่วนช่วยให้เกษตรกรทำงานได้สะดวกขึ้นอีกด้วย สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ช่วยให้ข้าวพันธุ์ใหม่ได้รับการสนับสนุนมากขึ้น นอกจากนี้จากความนิยมใช้พันธุ์ข้าวใหม่ที่ทางราชการส่งเสริม มีผลให้เกษตรกรละทิ้งพันธุ์ข้าวเก่าโดยสิ้นเชิง เมื่อเกษตรกรทดลองใช้พันธุ์ข้าวใหม่และเป็น

ที่พอใจ เกษตรกรเหล่านี้มิได้ให้ความสนใจพันธุ์ข้าวดั้งเดิมอีก ทำให้พันธุ์ข้าวดั้งเดิมค่อย ๆ สูญหายไปจากลุ่มแม่น้ำชี

นอกจากนี้อาหารจากพืชอื่น ๆ ได้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงด้วย มีทั้งกาสูญหาย จำนวนลดน้อยลง รวมทั้งการมีชนิดใหม่เกิดขึ้น โดยปกติชุมชนลุ่มน้ำชีทั่วไปจะปลูกพืชผักบางประเภทไว้บริโภค เช่น พริกแดง ถั่ว กะหล่ำปลี กระบี่ หอม ผักชี สะระแหน่ มะเขือ พักทอง แต่มีจำนวนไม่มากนัก และพืชผักที่ไม่ได้ปลูกอาจหาได้จากป่าหรือแหล่งธรรมชาติ เช่น ผักบุ้ง กระโดน (จิก) รวมทั้งหน่อไม้ เห็ด ผักป่าอื่น ๆ หลังจากปี พ.ศ. 2504 พืชผักต่าง ๆ ได้ลดจำนวนลง ชุมชนจึงต้องพึ่งพืชผักจากตลาดมากกว่าที่จะปลูกไว้เพื่อบริโภคดังเช่นที่ผ่านมา

ถึงแม้ผักป่าบางชนิดจะลดจำนวนและสูญหายไปบ้าง แต่ได้เกิดมีผักป่าชนิดใหม่ ๆ เกิดขึ้น เนื่องจากการได้มีการนำเอาผักป่าจากแหล่งอื่นมาปลูก เช่น ผักหวาน ผักติ้ว มะรุม ผักกระเจียว ผักป่าเหล่านี้เกิดในป่าและที่ดอน (ที่เป็นเนิน) หรือที่เรียกว่า “โคก” เมื่อชาวบ้านนิยมบริโภคจึงนำพันธุ์มาปลูกภายหลัง ต่อมาประมาณ ปี พ.ศ. 2520 ชุมชนลุ่มน้ำชีจึงเริ่มปลูกพืชผักเพื่อการจำหน่ายมากกว่าการบริโภคภายในครอบครัว

ตารางสรุปวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับสาเหตุและความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชน

ประเด็นสำคัญ	ยุคหมู่บ้านป่าชนบท	ยุคการเกษตรพาณิชย์	ยุคเศรษฐกิจพอเพียง
ที่อยู่อาศัย	- คนพึ่งพาไม้ในป่ารอบชุมชน เพื่อนำมาสร้างบ้าน - รูปทรงบ้านแบบยกสูงใต้ถุนโล่ง	นำวัสดุสำเร็จรูปจำพวกสังกะสี อิฐ ปูนซีเมนต์ เหล็ก เพื่อประกอบตัวบ้านให้แข็งแรง (นิยมบ้านแบบครึ่งตึกครึ่งไม้)	- สร้างบ้านรูปทรงตะวันตกสำหรับผู้มีฐานะ - อาคารบ้านเรือนเน้นวัสดุที่หาซื้อง่ายตามท้องตลาด
อาหาร	- แหล่งอาหารตามธรรมชาติ เช่น ป่า แม่น้ำ หนองบึง ตามฤดูกาล - กินสัตว์และพืชผักในท้องถิ่น	- หาซื้อตามความต้องการของผู้บริโภค - การนำสัตว์และพืชผักในท้องถิ่นมาขายมากขึ้น	- แนวคิดอนุรักษ์แหล่งอาหารตามธรรมชาติในท้องถิ่น - นิยมกินผักธรรมชาติปลอดสารพิษ
การรักษาโรค	- หมอยาพื้นบ้านมีบทบาทต่อการรักษาพยาบาลในท้องถิ่น - มีการนำพืชผักสมุนไพรใช้เป็นยารักษาโรคตามภูมิปัญญา ผสมกับระบบความเชื่อและไสยศาสตร์	- เริ่มมีการนำระบบสาธารณสุขสมัยใหม่เข้ามา เช่น สถานีอนามัย โรงพยาบาล - ชาวบ้านให้ความสำคัญกับยาแผนปัจจุบันมากกว่ายาแผนโบราณ	- ระบบสาธารณสุขแผนใหม่จะให้ความสำคัญกับสมุนไพรและการรักษาด้วยยาแผนโบราณในสถานพยาบาลมากขึ้น - กระตุ้นการเผยแพร่ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการนำพืชผักสมุนไพรเพื่อรักษาโรคต่าง ๆ

ประเด็นสำคัญ	ยุคหมู่บ้านป่าชนบท	ยุคการเกษตรพาณิชย์	ยุคเศรษฐกิจพอเพียง
เครื่องนุ่งห่ม	• ถักทอเครื่องนุ่งห่มจากผ้าฝ้ายที่ปลูก • การนำเปลือกไม้ประดับครั้ง แก่นขนุน ฯลฯ เพื่อย้อมสีผ้าให้คงทนสวยงาม	• เสื้อผ้าสำเร็จรูปจากระบบพาณิชย์ตลาดแพร่หลายสู่ชนบท • เลือกใช้เสื้อผ้าที่ย้อมสีสังเคราะห์มาแล้ว เพราะสะดวกกว่า	• ผสมผสานความต้องการเสื้อผ้างานฝีมือหัตถกรรมชาวบ้านมากขึ้น เช่น ผ้าไหม ผ้าขึ้น เสื้อผ้าที่ชาวบ้านถักทอขึ้น
ที่ดินทำกิน	• ที่นาหรือที่ทำกินเป็นของตัวเอง ซึ่งได้มาจากการบุกเบิกของบรรพบุรุษ	• ขายที่นาหรือที่ทำกินเพื่อสร้างบ้านหลังใหม่และซื้อเครื่องอำนวยความสะดวก สะดวก ใช้จ่าย ฯลฯ	• เกิดระบบเช่าที่ทำกินเพื่อทำนาปลูกพืช เพราะที่ทำกินไม่มีหรือมีน้อยซึ่งได้ผลผลิตต่ำไม่เพียงพอต่อความต้องการ
ต้นทุนในการผลิต	• เป็นการผลิตเพื่อยังชีพที่ผสมผสานกับวิถีชีวิตเรียบง่ายดั้งเดิม	• เริ่มมีการผลิตเพื่อขาย ความต้องการของตลาดจึงมีการเพิ่มทุนในการผลิตมากขึ้น เช่น การใช้สารเคมีต่างๆ ในการเกษตร	• เริ่มมองเห็นคุณค่าของการนำปุ๋ยชีวภาพมาใช้แทนปุ๋ยเคมีมากขึ้น ซึ่งเป็นการลดค่าใช้จ่ายและเพิ่มผลผลิตได้ดี
เครื่องมือในการผลิตและทำกิน	• ใช้เครื่องมือพื้นบ้านทำขึ้นเอง เช่น เสียม จอบ คราด ในการเกษตร และใช้เบ็ด เฝียก ลัน ลอบ ไซ ในการหาปลาและสัตว์น้ำ ฯลฯ	• ให้ความสำคัญของเครื่องมือ น้อยลง เนื่องจากมีเครื่องมือสมัยใหม่ เครื่องสูบน้ำ รถไถ และมีระบบการจ้างชุดไถพรวนแปลงเกษตรจากนายทุนในภาคการเกษตร ทั้งนี้เพื่อตอบสนองความต้องการของตลาด และมีอาหารจากตลาดมากขึ้น	• ถึงแม้จะติดใจในความสะดวกของการใช้เครื่องมือจักรกลสมัยใหม่ แต่ก็มีคามพยายามที่จะนำภูมิปัญญาดั้งเดิมมาใช้ เช่น นำควายมาใช้ไถนาแทนรถไถเพื่อลดภาระค่าใช้จ่ายที่มีมาก
ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ	• ไม่มีปัญหาในระบบการจัดการ เพราะคนมีน้อย ทรัพยากรมีมาก	• เมื่อฝากริถีชีวิตส่วนหนึ่งไว้กับตลาดพาณิชย์และให้ความสำคัญต่อการซื้อขายมากขึ้น จึงทำให้ระบบการจัดการสูญเสีย เพราะต่างแย่งชิงสิทธิ์ครอบครองและให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์	• จากการสูญเสียระบบการจัดการทรัพยากรร่วมกัน จึงมีการกระตุ้นสำนึกให้ชาวบ้านเกิดความหวงแหน ที่จะช่วยกันรักษาทรัพยากรป่าไม้ แหล่งน้ำ สัตว์ป่า ฯลฯ ให้คงอยู่

ประเด็นสำคัญ	ยุคหมู่บ้านป่าหนบ	ยุคการเกษตรพาณิชย์	ยุคเศรษฐกิจพอเพียง
ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้าน	● ความสัมพันธ์เหนียวแน่น รักใคร่กลมเกลียว ช่วยเหลือกัน ฯลฯ ● มีระบบการหาอยู่หากินร่วมกัน หากินเป็นกลุ่มใหญ่ อาทิ กลุ่มหาเห็ด กลุ่มหาหน่อไม้ กลุ่มหาปลา ฯลฯ	● ความสัมพันธ์ลดน้อยลง เพราะต้องใช้เวลาไปทำไร่นา หาปลา หาเห็ด ทำนา ฯลฯ เพื่อนำผลผลิตไปขายสู่ระบบตลาด จะได้มีเงินใช้จ่ายตามต้องการ ● เป็นความสัมพันธ์ในเชิงซ้อน โดยมีผลประโยชน์เป็นตัวแปรสำคัญ	● ความสัมพันธ์ในเชิงเครือญาติพี่น้องลดบทบาทลง แต่ความสัมพันธ์เชิงค้าขายยังคงหลงเหลืออยู่จากช่วงของยุคการเกษตรพาณิชย์อยู่มาก ● เป็นความสัมพันธ์ในเชิงซ้อนมากขึ้น หรือมีผลประโยชน์เอื้อหนุนกัน

การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้เพื่อเป็นเครื่องนุ่งห่ม

ก่อนปี พ.ศ. 2504 ชุมชนลุ่มน้ำชีได้ปลูกพืชเพื่อนำไปแปรรูปเป็นเครื่องนุ่งห่ม พืชที่นิยมปลูก คือ ฝ้าย หนุ่น จีว หม่อน ปอ และป่าน ฝ้ายเป็นพืชที่นิยมปลูกมากที่สุด จนถึงประมาณ ปี พ.ศ. 2510 ชุมชนเริ่มหันไปปลูกปอแทน เนื่องจากปอเป็นพืชที่รัฐบาลในขณะนั้นส่งเสริม และคาดว่าจะเป็พืชเศรษฐกิจที่ทำรายได้แก่ชุมชนลุ่มน้ำชี แต่หลังจากธุรกิจปอไม่ได้ผล ผู้ปลูกปอจึงเริ่มเปลี่ยนไปปลูกพืชชนิดอื่นแทน เช่น มันสำปะหลัง อ้อย หรือพืชอื่น ๆ โดยมีได้กลับมาปลูกฝ้ายอีก นอกจากนี้สาเหตุสำคัญเนื่องจากสังคมแถบลุ่มแม่น้ำชีเป็นสังคมเปิดมากขึ้น เสื้อผ้าสำเร็จรูปและผ้าแบบใหม่ดูงามกว่า ประหยัดและสะดวกกว่า เนื่องจากอดีตต้องการแรงงานในการปลูก และเก็บเกี่ยวฝ้าย หลังจากนั้นต้องผ่านขบวนการต่าง ๆ มากมายจนกลายเป็นผืนผ้า ซึ่งต้องลงทุนทั้งที่เป็นเงินตราและแรงงานมาก

การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้เพื่อที่อยู่อาศัย

หลังปี พ.ศ. 2504 พื้นที่ ๆ เคยเป็นป่าไม้ บริเวณลุ่มแม่น้ำชีลดจำนวนลงไปมาก เนื่องจากเมื่อชุมชนขยายตัวเพราะประชากรมากขึ้น การสร้างเรือนที่อยู่อาศัยจึงจำต้องหาวัสดุจากแหล่งอื่น เนื่องจากไม้ที่อยู่บริเวณใกล้หมู่บ้านหมดลง อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 2520 วัสดุอุปกรณ์ในการก่อสร้างแบบใหม่เริ่มเข้ามามีบทบาทแทนไม้ ได้แก่ การก่อสร้างที่ใช้ปูนซีเมนต์ เหล็ก กระเบื้อง มีผลให้ความจำเป็นในการใช้ไม้ลดลงบ้าง เนื่องจากวัสดุดังกล่าวช่วยให้การก่อสร้าง รูปทรงสวยงามกว่า

การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้เพื่อเป็นเครื่องมือและเครื่องใช้

เครื่องมือและเครื่องใช้ที่ใช้ในครัวเรือนได้มีความเปลี่ยนแปลง เนื่องจากพันธุ์ไม้ที่จะนำมาประกอบเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ หาได้ยากขึ้น เฟอร์นิเจอร์ที่ใช้ในเรือน รวมทั้งเครื่องตกแต่งบ้าน เช่น โต๊ะ เติ่ง เก้าอี้ ตู้ ซึ่งชาวบ้านเคยผลิตเอง กลับจำเป็นต้องซื้อจากร้านค้า ไม้ที่ใช้ประกอบเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ต่าง ๆ มักเป็นไม้อัด ไม้ฉำฉา หรือจามจุรี หรือวัสดุเคมีสังเคราะห์พลาสติก บรรดาพลาสติกได้ทวีบทบาทมากขึ้นในครัวเรือน สิ่งของเครื่องใช้ เช่น ขัน ถัง กระละมั่ง ตะกร้า ถาด กระดาษ เต็มเป็นงานไม้ต้องเสียเวลาแสวงหาพันธุ์ไม้ รวมทั้งการดำเนินงานขั้นตอนต่าง ๆ ในการประกอบเป็นรูปร่าง สิ่งของเครื่องมือ เครื่องใช้พลาสติก ถูกกว่า สะดวกกว่า สวยงามกว่า และไม่ต้องเสียเวลาประกอบดังเช่นเครื่องมือ เครื่องใช้ บาง

ประเภทยังคงไม่เปลี่ยนแปลง กล่าวคือ ยังคงเป็นการใช้พันธุ์ไม้ดั้งเดิม เช่น ข้อง ไซ เบ็ด กระซัง ลอบ ตุ่ม ยังนิยมทำด้วยไม้ไผ่ นอกจากนี้ตำบอบ ตำบเสียม และตะกร้าบางชนิด กระบุง กระดัง ก็ยังนิยมทำจากไม้ นอกจากนี้ในปัจจุบันชุมชนที่ยังใช้ไม้เป็นเชื้อเพลิงได้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชนิดของพันธุ์ไม้ในอดีต ไม้ที่เป็นเชื้อเพลิงที่ดี คือ ไม้สะแก ฉำฉา แต่ปัจจุบันใช้ไม้ที่แสวงหาได้ง่าย เช่น ไม้มะม่วง กระดิน มะขาม ชีเหล็ก รวมทั้งไม้ยูคาลิปตัสที่เข้ามาใหม่ด้วย

การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้เพื่อเป็นยารักษาโรค

อาจกล่าวได้ว่า ยาสมุนไพรมีบทบาทต่อชาวบ้านน้อยลง เนื่องจากผู้คนให้ความสำคัญกับยาแผนใหม่และการรักษาในสถานอนามัยหรือโรงพยาบาลมีความสะดวกรวดเร็วมากกว่า อย่างไรก็ตามหมอยาสมุนไพรยังคงปรากฏตามหมู่บ้านต่าง ๆ ถึงแม้จะมีจำนวนไม่มากนัก

ผลที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลง

จากการเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้ของชุมชนลุ่มน้ำชี ส่งผลให้ชุมชนบริเวณพื้นที่ศึกษาทางเหินจากพันธุ์ไม้ธรรมชาติที่เคยปรากฏ และเมื่อพันธุ์ไม้ลดลงและเริ่มสูญหายไป มีผลให้คนรุ่นหลังไม่สนใจที่จะใช้พันธุ์ไม้นั้นอีก โดยให้ความสนใจกับพันธุ์ไม้ที่มีในระบบตลาด เช่น เกิดการตั้งร้านขายพันธุ์ไม้ชนิดต่าง ๆ ตามริมถนนทั่วไป นอกจากนี้การเปลี่ยนแปลงการใช้พันธุ์ไม้ยังมีผลกระทบต่อสัตว์อีกด้วย

ผลจากการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อชุมชน

ในอดีตชุมชนลุ่มน้ำชีได้พึ่งพิงพันธุ์ไม้บริเวณหมู่บ้านอันเป็นที่ตั้ง ต่อมาเมื่อป่าไม้และพันธุ์ไม้ลดลง รวมทั้งบ้างสูญหายไป มีผลให้ชุมชนต้องปรับความสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับพันธุ์ไม้ พืชที่เคยเป็นอาหารและรับประทานได้ลดจำนวนและสูญหายไป รวมทั้งไม่เป็นที่นิยมในการบริโภค ความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของป่าและต้นไม้ลดลง ชุมชนหันไปพึ่งพิงพันธุ์ไม้จากระบบตลาด ภายใต้เศรษฐกิจแบบทุนนิยม และโดยสรุปประเพณีที่เกี่ยวข้องกับพันธุ์ไม้เริ่มลดบทบาทลง ป่าดอนปู่ตาซึ่งเคยมีบทบาทต่อการตั้งถิ่นฐานของชุมชนลุ่มน้ำชีในอดีต ได้รับการบุกรุกและหลายแห่งได้สูญหายไป กลายเป็นพื้นที่เพาะปลูกของผู้บุกรุก อย่างไรก็ตามพันธุ์ไม้ใหม่ก่อนประโยชน์ด้านรายได้แก่ชุมชนเช่นกัน ถึงแม้จะเป็นประโยชน์ในระยะสั้น ๆ และขณะเดียวกันพันธุ์ไม้ใหม่้นำความเปลี่ยนแปลงมาสู่ชีวิตชุมชนเช่นกัน เช่น พันธุ์ข้าว กข. ปอ มันสำปะหลัง เป็นต้น

ผลการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อพืช

หลังจากที่ชุมชนผ่านช่วงเวลาของการปลูกพืชธุรกิจมาเป็นระยะ ๆ ความต้องการใช้ที่ดินเป็นแปลงยังดำเนินต่อไป พันธุ์ไม้ที่ได้รับการถางทิ้งทั้งอยู่ในที่ดอน ป่า ชายฝั่งแม่น้ำชี และริมตลิ่งแม่น้ำชี ไม่ได้ได้รับความสนใจอีก พันธุ์ไม้หลายชนิดได้ลดจำนวนลงและมีพันธุ์ไม้จำนวนไม่น้อยที่สูญหายไป ในขณะเดียวกันมีพันธุ์ไม้ใหม่ ๆ เข้ามาแทนที่และเป็นที่นิยมของชุมชนด้วย เนื่องจากพันธุ์ไม้หลายชนิดเป็นที่นิยมของสังคม

ก. พืชหรือพันธุ์ไม้ที่ปรากฏเห็นในชุมชนระยะแรก ๆ นั้นมีดังนี้

ยาง หว้า กระเบา แสง หูลิง เบ็น ย่านาง ตาล สะแก ไม้ โพธิ์ จาน ไทร ท่ม กระดิน ข่อย ลำดวน ยุง มะพร้าว สน ตะโก มะเกลือ เปื่อย กุ่ม ก้าม ก้ามปู กล้วยน้อย แหน กระโดน สะเดา จั้ว มะเดื่อ แด่ กุดหวางเล็ง แห่ ฟาง เครือตาปา มะดัน ค้างคาว ลำช้าง ช้างคำ ไซ้ แอ่ จันท์ มะตูม หัวลิง บก ชีเหล็ก คุณ พลุ ฉำฉา เบ็นน้ำ นางน้ำ ไคร้ น้ำ แพรว หนุ่ยคา อ้าโอ่ ฝ่าย น้ำ พงโพด ตะเคียง ลำโรง หมาก สะแบง เล็บแมว ไม้ป่า มะขาม บ้านช้าง หนามคอม กระหนวน

มะม่วงป่า ค้อ มะขามแป เปื่อยน้ำ จันแดง ตู จิก รัง สมัด ช้องฟ้า ตูมดั่ง นางคำเข น้ำเต้า ลูกใส ตูมกา ซาติ หมาวัว คันทุ่ง น้ำจ้อย หม่น้ำ มะยม เต็ง มะรุม สีเสียด จีว ชะอม ตะแบก สัก ประดู่ แขง ปากกล้วย มะม่วง ขนุน แดง เชือก ปาลายเสื่อ ขมิ้นเครือ น้อยหน้า พุทรา ลั่นทม หญ้าแฝก ผีผวน ดินดั่ง เครือ ลำไยบ้าน ดอกกรัก หูกวาง สัก ลิงจ้อ เขวา เป็นต้น

ข. พืชที่เคยมีแต่ลดจำนวนลงหรือสูญหายไปในปัจจุบัน ในชุมชนมีต้นไม้ที่เคยมีมากใน หมู่บ้านแต่ปัจจุบันเริ่มที่จะบางลงหรือเรียกว่าสูญหายไปจากหมู่บ้าน มีดังนี้

มะตูม ค้างคาว ท่ม จวน ลำตวน ใผ่ป่า สะแก ลำช้าง หัวลิง ช้างคำ ไซ้ แะ ปู๋, พู๋ จันทน์ ยาง มะเกลือ เปื่อย ตู จิก รัง แดง จีว ฮิงฮ้าย กล้วยน้อย นางน้ำ เล็ดเค็ด เหมือนน้อย-ใหญ่ เป็น น้ำ ตะเคียน สีเสียด เชือก เปื่อยน้ำ กระเบา พะยอม ขี้มอดใหญ่ หยักบ่ทอง เหียง มะเฟือง ฝ้ายน้ำ สะเดา หมาก มะพร้าว เต็ง แด้ ยุง แสง สะแบง แคน มะขาม ลำโรง ซาติ กุง ป่อ บ้าน ดันเที่ยง แห่ ลูกใส สมัด ตูมกา ตูมดั่ง ตาไก่ มะค่า แหน เขาวัว ไทรป่า บักเหลี่ยม ไซ้หมี่ ไซ้หิน สับประรด ตาล โพธิ์ ไทร อ้อย พลุ ประดู่ ไคร้ น้ำ เสียว ฝ้ายน้ำ แขง จันทน์ ใผ่บ้าน ดันบก เสี่ยงคำ โพธิ์ศรี จันลาง ตะโก เขวา นารี ช่อย จีวหนาม หูลิง ลิงจ้อ เข ตะแบก เป็นต้น

จากตัวอย่างต้นไม้ข้างต้นจะเห็นว่าปริมาณของต้นไม้ลดลงอย่างมาก โดยเฉพาะไม้หลักๆ ของท้องถิ่น เช่น ต้นสะแก ใผ่ป่า ลำช้าง หัวลิง บ้านฮ้าง ฝ้ายน้ำ นาวน้ำ ซึ่งในอดีตชุมชนแถบนี้ไม่ได้ปลูกแล้วขึ้นหนา มาก ตามทุ่งนา ป่าบุ่ง-ทาม และในหมู่บ้าน แต่ปัจจุบันปรากฏเห็นน้อยมาก จึงถึงหายไปจากหมู่บ้านเลยก็ เดียว ซึ่งเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ไม้ โดยเฉพาะไม้เศรษฐกิจ คือ การปลูกปอ ที่ทำให้พื้นที่ ไม้ดังกล่าวเริ่มหายไปมากขึ้น อีกทั้งปัจจัยอื่น เช่น ความต้องการที่ทำมาหากิน พื้นที่ในการสร้างที่อยู่อาศัย จากจำนวนคนในชุมชนที่เพิ่มขึ้นตามวันเวลา โดยสัมพันธ์กับเทคโนโลยีสาธารณสุขที่มีบริการมากขึ้น

ผลการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อสัตว์และสิ่งแวดล้อม

เมื่อป่าถูกทำลายไม่เพียงแต่พืชเท่านั้นที่ได้รับผลกระทบ สัตว์ได้รับผลกระทบด้วยเช่นกัน สัตว์ หลายประเภทต้องย้ายถิ่นฐาน สัตว์บางประเภทไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ ถึงแม้สัตว์บางประเภทจะปรับตัว ดำรงอยู่หลังจากการถางป่าและพื้นที่ไม้ต่าง ๆ แต่เมื่อชุมชนได้ใช้สารเคมีในการปลูกพืชของตน ทำให้สัตว์ หลายประเภทไม่สามารถดำรงอยู่ได้ ในขณะเดียวกันสัตว์ปลายประเภทไม่สามารถดำรงอยู่ได้จึงสูญหายไป จากบริเวณชุมชน เช่น เสือ หมูป่า ไก่ป่า กา แร้ง สุนัขจิ้งจอก นาก ชะมด รวมทั้งนกและปลาบางประเภท เช่น ปลาอุก ปลาชะโด

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้สามารถมองภาพรวมของความหลากหลายทางชีวภาพที่สัมพันธ์กับชุมชนลุ่ม น้ำชีมากขึ้น จะได้อธิบายลักษณะต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของคนลุ่มน้ำชี

อดีตของการตั้งถิ่นฐานของคนอีสานขึ้นอยู่กับสภาพภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกันระหว่างความชุ่มชื้นกับ ความแห้งแล้งที่ได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานและการทำมาหากินของคนในอีสาน โดยอาศัยการต่อสู้และปรับตัวให้สามารถดำรงอยู่ได้กับสภาพที่แตกต่างดังกล่าว เราจะพบว่าคนอีสานทั่วไป มีภูมิปัญญาและความสามารถในการเลือกสรรทำเลที่เหมาะสมและมักมีองค์ประกอบหลัก เช่น

นา เพื่อเป็นพื้นที่ทำการเกษตร

น้ำ เพื่อบริโภค ทำการเกษตรกรรม และแหล่งหาอาหาร

- เนิน เพื่อเป็นที่สร้างที่อยู่อาศัยให้รอดพ้นจากภัยน้ำท่วม
- ป่า เพื่อเป็นแหล่งอาหาร ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม และที่อยู่อาศัย
- ข้าว เพื่อเป็นอาหารหลักในชีวิตประจำวัน
- ปลา เป็นเป็นอาหารโปรตีนในชีวิตประจำวัน
- เกลือ เพื่อเป็นวัตถุดิบสำหรับการถนอมอาหารในชีวิตประจำวัน

จากปัจจัยข้างต้น จะเป็นตัวกำหนดให้บรรพบุรุษคนอีสานได้คัดสรรและเลือกทำเล เพื่อตั้งเป็นที่อยู่อาศัย และมักเรียกพื้นที่เหล่านี้ว่า “ดินดำน้ำชุ่ม” โดยมีข้อสังเกตสำคัญว่า บรรพบุรุษของคนอีสานมักเลือกทำเลที่มีน้ำเป็นหลักอยู่ 2 ประเภทคือ

1. พื้นที่น้ำไหล มักเป็นพื้นที่ที่มีแม่น้ำ ลำคลอง ลำห้วยหรือลำน้ำตามธรรมชาติ เป็นที่ตั้ง หรืออาจจะเรียกให้ชัดเจนว่า “สังคมน้ำไหล”
2. พื้นที่น้ำนิ่งมักเป็นพื้นที่ลุ่มหรือ “กุด” บึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่ นอกจากนี้ในอดีตคนในท้องถิ่นยังนิยมร่วมมือกันขุดหนองบึงและขุดคูน้ำบริเวณที่ตั้งชุมชนเพื่อให้มีน้ำใช้ตลอดปี

ชาวอีสานยังนิยมตั้งบ้านเรือนรวมตัวกันเป็นกลุ่มก้อน นอกจากนี้ขีดจำกัดของธรรมชาติทำให้คนอีสานรู้จักใช้น้ำอย่างคุ้มค่าประโยชน์ทั้งในการเพาะปลูกและการบริโภคประจำวัน โดยมุ่งใช้น้ำแต่น้อย อีกทั้งลักษณะอาหารการกิน การถนอมอาหาร อุปกรณ์เครื่องใช้สำหรับดักจับสัตว์น้ำเพื่อนำมาเป็นอาหาร ลักษณะการปลูกสร้างบ้านเรือน รวมทั้งความรู้เรื่องพืชพรรณที่นำมาใช้เป็นอาหารและยาที่ได้รับการทดสอบและสั่งสมไว้มากเช่นกัน ทั้งนี้ยังรวมถึงระบบความเชื่อ พิธีกรรม ประเพณี และศิลปกรรมของชาวอีสานที่มีลักษณะเฉพาะตัวอันได้รับการหล่อหลอมจากบริบทของ สังคมแวดล้อมอันแตกต่างจากภูมิภาคอื่นๆ

วิถีชีวิตที่พึ่งพาตนเองแบบทำอยู่ทำกิน

ชาวอีสานได้ใช้เวลาในการสั่งสมความรู้ ประสบการณ์มากมายในการปรับตัวกับธรรมชาติ จนสามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตในสภาพแวดล้อมได้ ซึ่งเป็นไปในทำนองเดียวกันกับวิถีชีวิตชาวไทยในภูมิภาคอื่นๆ แต่ส่วนที่แตกต่างกันไปบ้างก็ขึ้นอยู่กับลักษณะภูมิประเทศ และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

1. ชาวอีสานจะทำการเพาะปลูกข้าวตามปัจจัยหลัก คือ น้ำฝน ซึ่งเป็นการทำการเกษตรโดยพึ่งพาธรรมชาติอย่างแท้จริง ในช่วงแรกของการบุกเบิก ดินป่าเปิดใหม่จะมีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างสูงจะได้ผลผลิตสูง เก็บสะสมไว้ ซึ่งปีต่อๆมาอาจประสบปัญหาแห้งแล้งหรือน้ำท่วมทำนาไม่ได้ ชาวอีสานในอดีตไม่นิยมทำไร่เป็นจริงเป็นจัง แต่เป็นไปในลักษณะทำพอยังชีพใช้ในครัวเรือน เช่น ปลูกหม่อนเพื่อเลี้ยงไหมใช้ทอผ้า ผัก แตงกวา ถั่วฝักยาว อ้อย ยาสูบ เป็นต้น ในช่วงขาดแคลนอาหารชาวบ้านอาศัยของป่าเพื่อยังชีพ เช่น กลอย หน่อไม้ ผักป่า และเห็ดป่านานาชนิด โดยอาศัยความรู้ความชำนาญในการจดจำตำแหน่ง และเก็บหาได้โดยไม่เป็นพิษ

2. ก่อนถึงฤดูทำนาในช่วงเดือนหกเดือนเจ็ดในวันขึ้นสามค่ำ ถือเป็น “วันฟ้าเปิดประตูน้ำ” ชาวนาจะเอาปุ๋ยคอกมาโรยที่นาเพื่อเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ในดิน หลังจากสงกรานต์เข้าสู่หน้าฝนจึงจะทำการไถนาและปักดำ หากเกิดแห้งแล้ง ทำนาไม่ได้ก็จะหาของป่าไปแลกข้าวกับหมู่บ้านใกล้เคียงในลักษณะพึ่งพาอาศัยกัน หรือขอยืมข้าวจากญาติมาบริโภคก่อนแล้วจึงใช้คืนเมื่อทำนาได้ผล

3. นอกจากการปลูกผักไว้บริโภคในครัวเรือนแล้ว ชาวอีสานมีการอาศัยพืชผักธรรมชาติในแง่ของการเป็นแหล่งพืชผักนานาชนิด ตามหัวไร่ปลายนา เขตดอนปู่ตา หรือป่าสงวน เช่น ผักตบถ ผักหวาน กระโดน ส้มโอม่วง เป็นต้น สำหรับผักอื่นๆนิยมปลูกไว้ข้างรั้ว เช่น กระเพรา ข่า ตะไคร้ พริก มะเขือ เป็นต้น ผักบางชนิดเหลือจากการบริโภคในครัวเรือนก็มีการแบ่งปันเพื่อนบ้าน หากมากพอจะทำการแปรรูปถนอมอาหาร ทำอาหารหมักดอง

4. สำหรับอาหารที่เป็นแหล่งโปรตีนหลักของชาวอีสาน คือ ปลา ชาวอีสานโดยเฉพาะพ่อบ้านจะมีการออกหาปลาเป็นกิจวัตร ทั้งที่ไปตามลำพังและเดินทางไปเป็นกลุ่ม เมื่อได้ปลามากก็จะให้แม่บ้านเก็บไว้ในรูปแบบปลาดกแห้ง หรือ ปลาร้า นอกจากนี้ยังมีการออกป่าล่าสัตว์ โดยการใช้เครื่องมือที่ออกแบบสำหรับล่าสัตว์เฉพาะอย่าง ช่วงหลังจากที่ป่าไม้ลดลงมากทำให้สัตว์ป่าลดจำนวนลงหรือสูญพันธุ์ไป สัตว์ที่ยังเหลืออยู่พอเป็นแหล่งอาหารได้ เช่น นก หนู กิ้งก่า ตุ๊กแก แอ้ง จิ้งหรีด มดแดง แมงกิ้งกือ เป็นต้น

5. เครื่องมือเครื่องใช้และอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ใช้ในการทำมาหากิน ใช้สอยในครัวเรือน หรือเป็นของเล่น ล้วนแต่สร้างขึ้นเองจากภูมิปัญญาและความรู้ที่สั่งสมมานาน มีการนำวัสดุในท้องถิ่นมาประดิษฐ์ปรับแต่งให้เป็นเครื่องมือใช้ที่มีประสิทธิภาพ เช่น เสื่อสาน กระติบ กระดัง ตะกร้า ตะแกรง ข้องปลา ไซ ไถ ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีการทอผ้าไหม ผ้าฝ้าย ที่นอกจากเป็นสิ่งที่ทำขึ้นเพื่อใช้เองในครัวเรือน เป็นสิ่งแสดงออกซึ่งเอกลักษณ์และความภาคภูมิใจแล้ว ปัจจุบันยังเป็นแหล่งรายได้สำคัญของชาวบ้านที่ควรค่าแก่การส่งเสริมอีกด้วย

6. ชาวบ้านจะมีการเลี้ยงวัวควายไว้ใช้งานไถนา และเมื่อถึงยามยากอาจต้องจำใจขายไป วัวควายจึงเป็นเสมือนเพื่อนร่วมทุกข์ร่วมสุขของชาวบ้าน จึงมีการสืบทอดเพื่อขอขมาลาโทษในแต่ละปี

ความหลากหลายทางชีวภาพของป่าไม้ในเขตลุ่มน้ำชี

ความหลากหลายทางชีวภาพที่ยังคงหลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน ลักษณะป่าไม้ในลุ่มแม่น้ำชีมี 3 ประเภทใหญ่ คือ ป่าโคก ป่าวัฒนธรรม และป่าทาม ป่าแต่ละชนิดจะมีคุณลักษณะเด่นแตกต่างกันออกไป และมีชนิดของพันธุ์ไม้ที่มีลักษณะเฉพาะอีกด้วย อย่างไรก็ตาม พื้นที่ป่ารูปแบบต่าง ๆ ในเขตลุ่มน้ำชีจึงเปรียบเสมือนห้องครัวธรรมชาติที่คนในแต่ละถิ่นสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้อย่างสม่ำเสมอ เพื่อเก็บเกี่ยวพันธุ์พืชจากป่า ผลิตภัณฑ์ธรรมชาติจากป่า และนำมาเป็นปัจจัยใช้ในการดำรงชีพ นอกจากนี้ยังพบว่าผลผลิตจากป่าเหล่านั้นยังแปรเปลี่ยนไปตามฤดูกาลตามธรรมชาติ เสมือนเป็นปฏิทินการดำรงชีวิตที่สามารถกำหนดวัฒนธรรมการเป็นอยู่ของคนในลุ่มน้ำชีได้เป็นอย่างดี

ป่าโคก

ป่าโคกหรือป่าเต็งรังจะพบมากที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือประมาณร้อยละ 80 ของป่าชนิดต่าง ๆ ที่มีอยู่ในภาคนี้ทั้งหมด พืชที่ขึ้นได้ในที่ดินดินค่อนข้างแห้งแล้งเป็นดินทรายหรือดินลูกรัง ถ้าเป็นดินทรายก็มีความร่วนสีกะบายน้ำได้ดี แต่ไม่สามารถจะเก็บรักษาความชุ่มชื้นไว้ได้เพียงพอในฤดูแล้ง ถ้าเป็นดินลูกรังดินจะตื้นมีสีค่อนข้างแดงคล้ำ บางแห่ง จึงเรียกป่าชนิดนี้ว่า “ป่าแดง”

ในอดีตพื้นที่ภาคอีสานจะมีป่าเต็ง คือป่าผลัดใบ ซึ่งมีไม้เด่นในวงศ์ Dipterocarpaceae ได้แก่ เต็ง รัง ยาง เหียง พลวง แต่ในปัจจุบันการใช้ประโยชน์จากป่าขาดการจัดการที่ดี ระบบนิเวศของป่าเปลี่ยนไป ในบางพื้นที่พืชในวงศ์ Dipterocarpaceae จึงไม่ใช่พืชเด่นอีกต่อไป ป่าผลัดใบนี้มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับวิถีการดำเนินชีวิตของคนอีสาน ดังจะเห็นได้จากการก่อสร้างหมู่บ้าน จะต้องมีป่าประจำหมู่บ้าน เพื่อการหา

ของป่ามาใช้ในชีวิตประจำวัน การตั้งชื่อหมู่บ้านมักใช้ชื่อต้นไม้ที่เป็นไม้เด่นในบริเวณนั้นเป็นชื่อหมู่บ้าน เช่น บ้านหนองยาง บ้านยาง บ้านโก หนองจิก เป็นต้น หน้าที่ของป่าต่อวิถีการดำเนินชีวิตของคนอีสานมีปรากฏ ตั้งแต่กระบวนการเกิด การเจริญเติบโต การออกเรือน การกินอยู่ ความเจ็บป่วย จนกระทั่งตาย

ปัจจุบันลักษณะของป่าโคก เป็นป่าโปร่ง ประกอบด้วยต้นไม้ผลัดใบขนาดกลางและขนาดเล็กขึ้นห่าง ๆ กระจัดกระจายไม่ค่อยแน่นทึบ พื้นป่ามีหญ้าและไม้แคระจำพวกไผ่เพ็ก ไผ่จืด ขึ้นทั่วไป มีลูกไม้ค่อนข้างหนาแน่น ทุกปีจะมีไฟป่าเกิดขึ้นเป็นประจำ ทำให้ลูกไม้บางส่วนถูกไฟไหม้ตายทุกปี จนกว่าลูกไม้นั้น ๆ จะสะสมอาหารไว้ในรากได้เพียงพอ จึงจะเติบโตขึ้นสูงพ้นอันตรายจากไฟป่าได้ บางพื้นที่ ๆ เป็นที่ราบมีดินทรายค่อนข้างลึก ต้นไม้มักจะมีขนาดสูงและใหญ่ ขึ้นเป็นกลุ่ม ๆ แน่นคล้ายป่าเบญจพรรณมักจะพบกลุ่มไม้ตระกูลยางเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตามป่าโคกยังคงเป็นแหล่งสำคัญในการเข้าถึงเพื่อใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของผู้คนในท้องถิ่นที่มักเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของป่าเพื่อการดำรงชีพ ดังนี้

ก. การเก็บเห็ด ชาวบ้านมักเข้าไปหาเก็บเห็ดในช่วงเดือนที่เห็ดออกดอกดังนี้

เมษายน-มิถุนายน เห็ดปลวก (โคน) เห็ดเผาะ (ถอบ) เห็ดผึ้ง (ตับเต่า)

ตุลาคม-พฤศจิกายน เห็ดบด (ลม) ซึ่งออกดอกตามดอและขอนไม้

ตระกูล (วงศ์) ยาง ได้แก่ ไม้เต็ง ไม้รัง

พฤศจิกายน-ธันวาคม เห็ดผึ้งทุกชนิดที่ออกดอกอีกเป็นรอบสองของปี

ข. ผลิตภัณฑ์จากป่า ได้แก่ น้ำมันยาง น้ำมันงู (พลวง) ชีชี (ยางชัน) และเปลือกบง ผู้เข้ามาหาของป่าส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านจากละแวกใกล้เคียง

ค. ไม้ฟืนและไม้เผาถ่าน เพื่อใช้เป็นเชื้อเพลิงในชีวิตประจำวัน

ง. พืชสมุนไพร นำไปประกอบส่วนในการปรุงยา

ปาวัฒนธรรม

เป็นผืนป่าส่วนรวมของชุมชน มีพื้นที่ไม่มากนัก แต่ชาวบ้านจะพึงพาได้ค่อนข้างเต็มรูปแบบ และมีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไป ตามลักษณะสภาพที่เป็นจริง หรือตามประโยชน์ใช้สอย เช่น ป่าปู่ตา ป่าช้า ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ ป่าวัดป่า เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่า ป่าไม่ว่าจะเป็นประเภทใดก็ตาม จัดเป็นระบบนิเวศที่ธรรมชาติได้จัดสรรไว้อย่างกลมกลืน สอดคล้องและสมดุลไม่ว่าจะเป็นพืช สัตว์ หรือมนุษย์ ต่างก็ได้พึ่งพาอาศัยเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันเสมอมา

สืบเนื่องจากอีสานเป็นชุมชนเกษตรกรรม ที่สืบทอดมรดกจากบรรพบุรุษมาอย่างต่อเนื่อง โดยผูกพันกับธรรมชาติปาวัฒนธรรมอย่างแนบแน่น ได้รับการสั่งสมแนวคิด ภูมิปัญญา ปลูกศรัทธา คติความเชื่อ จนเป็นวิถีการดำรงชีวิตที่มีคุณค่าอันแสดงให้เห็นถึงความเฉลียวฉลาดบรรพชนในสังคมท้องถิ่น สังคมอีสานจะเคร่งครัดในรูปแบบของประเพณี พิธีกรรม เชื่อถือในเรื่อง บาป-บุญ คุณ-โทษ ขวัญ-วิญญูณ เทวดา อารักษ์ ตลอดจนผีसांगนางไม่อย่างจริงจัง โดยมีการเช่นสรวงตามฤดูกาลพร้อมกันนี้ก็ยังปฏิบัติภารกิจทางศาสนาด้วยความมั่นคงตามค่านิยมของชุมชนเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจหรือแก้ไขปัญหาวิตที่พึงมี อันจะเป็นประหนึ่งภูมิคุ้มกันภัยพิบัติทั้งหลายทั้งปวงมิให้มากล้ากลายตน หรือครอบครัวยอดจนทุกชีวิตในชุมชน นอกจากนี้ยังได้แสดงถึงความกตัญญูเชิดชูคุณความดีของบรรพชนผู้กลายมาเป็นผีไปแล้วอีกด้วย

ในการเริ่มแรกตั้งชุมชนของชาวอีสานนั้น มักจะมีครอบครัวเครือญาติเพียงไม่กี่ครอบครัวเข้ามาบุกเบิกสร้างผอง ปลูกสร้างบ้านเรือนและยึดพื้นที่ทำไร่นา สิ่งสำคัญที่ทุกชุมชนไม่ลืมจะเป็นเรื่องกำหนด

เขตพื้นที่ป่าที่ป็นออกเป็นสามส่วน ส่วนหนึ่งให้เป็นพื้นที่พำนักอาศัยของผีบรรพชน “ผีปู่ตา” โดยสร้างเรือนโรง หรือศาล (ตูป) ให้หนึ่งหรือสองหลังอยู่ในทิศทางที่ต่างกับตามความเหมาะสม โดยทั่วไปแล้วมักนิยมให้อยู่ด้านทิศตะวันออกของชุมชน บริเวณป่าอีกส่วนหนึ่งจะกำหนดให้อยู่ด้านทิศตะวันตกของชุมชน เป็นป่าฝ่งผีหรือเผ่าผีเรียกว่า “ป่าช้า” และป่าบริเวณสุดท้ายมักจะกำหนดให้อยู่ด้านทิศเหนือ หรือทิศใต้ของชุมชน เป็นป่าสำหรับเลี้ยงสัตว์จำพวก วัว ควาย หรือสัตว์ใช้งานอื่น ซึ่งเรียกว่า “ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์”

การกำหนดเลือกพื้นที่อยู่อาศัยของผีปู่ตานั้น ต้องให้พื้นที่เป็นเนินสูง โนนโคกหรือดิน ซึ่งน้ำท่วมไม่ถึง มีสภาพป่าหนาทึบ ร่มครึ้ม มีสัตว์ป่าชุกชุมหลากหลายพันธุ์ มีบรรยากาศน่าสะพรึงกลัว ทั้งเสียงร้องของสัตว์ กลูกเกล้าประสานไปกับเสียงเสียดของต้นไม้เครือเถาทั้งปวง ซึ่งทำให้อาณาเขต “ปู่ตา” “ดอนปู่ตา” หรือ “ดงปู่ตา” ดูขลังและศักดิ์สิทธิ์ยิ่งนัก เรือนโรง หอ หรือโรงศาลที่สร้างไว้เป็นที่พักอาศัยของผีปู่ตานี้ บางทีก็เรียกว่า “หอปู่ตา” “ศาลปู่ตา” “ตูปปู่ตา” หรือ “โฮงปู่ตา” นิยมสร้างกันเป็นสองลักษณะ คือ ใช้เสาหลักเพียงต้นเดียวเหมือนศาลพระภูมิทั่ว ๆ ไป แล้วสร้างเป็นเรือนยอดบนปลายเสากับใช้เสาสี่ต้นแล้วสร้างโรงเรือน หรือศาลาให้มีขนาดเล็กหรือใหญ่ตามต้องการ โดยทั่วไปแล้วจะมีห้องโถงเพียงห้องเดียว และภายในห้องนั้นต้องให้มีบริเวณสำหรับที่วางสิ่งของเครื่องใช้ที่จำเป็นพร้อมทั้งวัสดุที่แกะสลักด้วยไม้หรือรูปปั้นตามที่เชื่อถือกันว่าเป็นสิ่งของที่ผีปู่ตาต้องการ เช่น เป็นรูปคน สัตว์ ข้างทาสและบริวาร ตลอดจนเครื่องมือเครื่องใช้ที่จำเป็น สำหรับให้ผีปู่ตาได้ใช้สอยไม่ขาดแคลน ส่วนด้านหน้าตูปหรือศาลมักจะสร้างให้มีชานยื่นออกมาสำหรับเป็นที่ตั้งหรือวางเครื่องบูชาและเครื่องเซ่นสังเวยไว้ด้วย

เผ่าเจ้า เป็นบุคคลที่ได้รับมอบหมายให้เป็นตัวแทนของชุมชนเข้าติดต่อสื่อสารกับผีปู่ตา หรือรับบัญชาจากผีปู่ตามาแจ้งแก่ชุมชน ตลอดจนมีภาระหน้าที่ในการดำเนินการด้านพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับผีปู่ตาและบริเวณที่อยู่อาศัย เผ่าเจ้าอาจเรียกได้หลายชื่อแตกต่างกันไปตามท้องถิ่น เช่น กระเจ้า ขะเจ้า ข้าวเจ้า เผ่าประจำ เจ้าเจ้า หรือ เจ้า นอกจากเผ่าเจ้าจะมีภารกิจดังกล่าวแล้ว เผ่าเจ้ายังต้องเอาใจใส่ดูแลป้องกันรักษาพื้นที่บริเวณป่า ต้นไม้ สัตว์ รวมไปถึงทรัพยากรผลิตผลจาก “ดงปู่ตา” ทั้งปวงให้อยู่ในสภาพปกติตามบัญชีของ ผีปู่ตา ด้วยถือว่าเป็นสมบัติของผีปู่ตาที่ผู้ใดจะล่วงละเมิดมิได้ หากมีความจำเป็นต้องการใช้สอยสิ่งใดภายในบริเวณ “ดงปู่ตา” เช่น เเค็ด แมลง ฟืนไม้แห้ง ผัก และพืชสมุนไพร เป็นต้น ต้องขออนุญาตผีปู่ตาเป็นส่วนตัวและผ่าน “เผ่าเจ้า” เสมอ มิฉะนั้นจะถูกผีปู่ตาลงโทษให้ผู้นั้นได้รับภัยพิบัติต่าง ๆ จนอาจถึงแก่ชีวิตได้

เมื่อเผ่าเจ้ามีบทบาทผูกพันกับผีปู่ตาและชุมชนดังกล่าวแล้ว เผ่าเจ้าจึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์แทนสถาบันอันศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนทุกสถาบัน นับตั้งแต่ “ดงปู่ตา” พระภูมิเจ้าที่ เทวดา หลักเมือง มเหศักดิ์ และหลักบ้าน บุคลิกลักษณะและพฤติกรรมของเผ่าเจ้านั้น น่าจะได้พิจารณาเชื่อมโยงจากการเลือกเฟ้นหรือกำหนดตัวบุคคลให้ทำหน้าที่นี้ โดยปกติแล้วเมื่อเผ่าเจ้าถึงแก่กรรมจะต้องหาเผ่าเจ้าคนใหม่มาทำหน้าที่แทนทันที โดยเลือกจากบุคคลในหมู่บ้านที่มีความประพฤติดี บุคลิกลักษณะดี มีความเคารพ ศรัทธา เชื่อถือ เป็นที่ยอมรับของชุมชน และผีปู่ตาก็ยอมรับไว้ว่าใจเช่นกัน

การใช้ประโยชน์จากป่าปู่ตาของชุมชน

ลักษณะการใช้ประโยชน์จากป่าดอนปู่ตา โดยทั่วไปมีอยู่ 2 ประการใหญ่ คือ

1. ใช้เป็นสถานที่ในการประกอบพิธีกรรม โดยปกติแล้วดอนปู่ตาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นที่เคารพยำเกรงของชาวบ้าน ชาวบ้านจะใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อันเกี่ยวกับความศรัทธาที่มีต่อผีปู่ตา พิธีกรรมต่าง ๆ มีเช่น พิธีกรรมเลี้ยงประจำปีในเดือนสามและเดือนหก ซึ่งเรียกว่า “เลี้ยงขึ้น”

(เป็นการเลี้ยงเมื่อเสร็จสิ้นการเก็บเกี่ยว) และ “เลี้ยงลง” (เป็นการเลี้ยงเมื่อเสร็จสิ้นการเก็บเกี่ยว) และ “เลี้ยงลง” (เป็นการเลี้ยงเมื่อจะเริ่มต้นฤดูการปักดำ) นอกจากนี้มีพิธีเลี้ยงทาสภาพดินฟ้าอากาศ ก่อนจะเริ่มต้นไถหว่าน และพิธีบนบานเฉพาะราย (ชาวอีสานเรียกว่า “บ๋า”) ซึ่งทุกพิธีกรรมจะมีการเซ่นไหว้บูชา และเลี้ยงดูด้วยความสำนึกใน พระคุณพร้อมกับอัญเชิญบวงสรวงผีปู่ตาให้มาช่วยดลบันดาลให้ชาวบ้านอยู่ดีกินดีมีสุขโดยทั่วหน้า นอกจากจะใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมดังกล่าว ดินปู่ตาบางพื้นที่ยังใช้เป็นสถานที่เผาศพในบางโอกาสอีกด้วย

2. เป็นสถานที่ใช้ประโยชน์ทั่ว ๆ ไปของชุมชน เช่น เลี้ยงสัตว์ประเภทวัว ควายชุมชนอาจรวมมือกันจับสัตว์น้ำตามหนองน้ำในบริเวณป่าดอนปู่ตาโดยมีเงื่อนไขในป่าดอนปู่ตาเหล่านี้มีต้นไม้ประเภทต่าง ๆ และมีพืชพันธุ์ผัก เห็ด แมลง พืชสมุนไพร เป็นต้น คนในชุมชนสามารถขออนุญาตตัดไม้ คั้นหาเก็บผลิตผลป่ามาสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยตามความจำเป็นเฉพาะราย บางบ้านเก็บใบตองของไม้บางชนิดมาเย็บเป็นฝากระเบื้อง หรือแม้แต่ใช้เศษไม้และกิ่งไม้มาเป็นเชื้อเพลิง ตลอดจนทำเป็นไม้หลักสำหรับพืชประเภทแตงกวา แตงร้าน เป็นต้น ซึ่งการใช้ประโยชน์ดังกล่าวต้องได้รับความยินยอมจากกรรมการหมู่บ้านและเผ่าเจ้า

ป่าทาม

ป่าทามเป็นไม้ผลัดใบ พบในบริเวณที่ราบริมลำน้ำสายหลักและลำน้ำสาขาในภาคอีสาน มีความหลากหลายทางชีวภาพสูงทั้งในด้านพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ ป่าทามจะถูกน้ำท่วมเป็นเวลา 3-4 เดือนในช่วงฤดูน้ำหลาก (มิถุนายน-กันยายน) และอยู่ในสภาพป่าบกในช่วงเวลาที่เหลือ ต้นไม้ในป่าทามสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ แม้จะมีน้ำท่วมเป็นเวลาหลายเดือนและทนทานต่อความแห้งแล้งได้เป็นเวลานานเช่นกัน ลักษณะเด่นของต้นไม้ในป่าทามจะมีไม้ขนาดใหญ่ขึ้นอยู่ห่างๆ ระหว่างไม้ใหญ่จะเป็นไม้ขนาดเล็ก มีลำต้นแตกเป็นกอคล้ายไผ่มีกิ่งก้านสาขามาก เมื่อตัดไม้ขนาดเล็กนี้ออกสามารถแตกหน่อได้ดี การแพร่พันธุ์อาศัยทั้งการแตกหน่อ ป่าทามจัดว่าเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ (Wetland) ประเภทหนึ่ง เป็นระบบนิเวศกึ่งกลางระหว่างระบบนิเวศบนบก (Terrestrial Ecosystem) และระบบนิเวศในน้ำ (Aquatic Ecosystem) ลักษณะพิเศษของพรรณไม้ในป่าทาม มีดังนี้

1. พรรณไม้ที่สามารถทนต่อการท่วมของน้ำได้

เนื่องจากป่าทามเป็นระบบนิเวศกึ่งระหว่างบนบกและในน้ำ ดังนั้น พรรณไม้ที่ขึ้นจึงมีลักษณะพิเศษที่ทนต่อการท่วมของน้ำในช่วงฤดูน้ำหลากได้เป็นเวลา 3-4 เดือน ในช่วงฤดูน้ำขึ้นจะเห็นแต่ยอดของไม้ขนาดใหญ่ เช่น ไม้หว้า เปื่อยน้ำ มะกอกน้ำ ไทร ยาง ส่วนไม้รองและไม้เถาจะจมอยู่ใต้น้ำ แต่เมื่อน้ำลดลงพรรณไม้ที่มีอยู่ในป่าทามสามารถมีชีวิตและเจริญได้ตามปกติ

2. มีระบบรากและลำต้นแข็งแรงทนทานต่อการไหลของกระแสน้ำ

พรรณไม้ในป่าทามจะมีระบบรากแข็งแรงยึดเกาะดินได้ดีสามารถต่อต้านกับการไหลของกระแสน้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก นอกจากนี้ลำต้นของไม้จะแตกเป็นกอมียหลายลำต้น ไม่เป็นลำต้นเดี่ยว มีขนาดใหญ่และแต่ละลำต้นจะไขว้ประสานกันคล้ายกับตาข่าย เพื่อช่วยพยุงความแข็งแรงของกระแสน้ำ นอกจากนี้การมีไม้เถาจำนวนมากในป่าทามแทรกเป็นตัวเชื่อมประสานระหว่างต้นไม้ชนิดต่างๆ ช่วยสร้างความแข็งแรงให้แก่เรือนยอดของไม้ในป่าทามได้เป็นอย่างดี คุณสมบัติข้อนี้ชาวบ้านได้นำมาใช้ประโยชน์ได้ด้วยการนำไม้ป่าทามชนิดหนึ่งได้แก่ ไม้เสียว มาปลูกบริเวณคันนาเพื่อป้องกันคันนาพัง

3. แตกหน่อได้ดีและทนไฟในช่วงฤดูแล้ง

ช่วงน้ำลดหรือฤดูแล้ง ป่าทามตอนบนจะแห้งมีน้ำเฉพาะในส่วนที่เป็นหนอง มีภาษาพื้นเมืองเรียกว่า “บุง” และบริเวณชายขอบตลิ่งที่ดินมีความชื้นตลอดปี แต่ป่าทามตอนบนจะแห้งและเกิดไฟป่า แต่ภายหลังจากการเกิดไฟป่า ไม้ในป่าทามสามารถแตกหน่อได้ดี ไม้ประเภทนี้ได้แก่ เสี้ยวป่า ห้วลิง ฝ้ายน้ำ เป็นน้ำ ซึ่งคุณสมบัติการแตกหน่อได้ดีนี้เองจึงทำให้ป่าทามคงสภาพอยู่ เพราะสามารถแตกหน่อขึ้นมาทดแทนไม้ที่ถูกทำลายไปได้อย่างรวดเร็ว

4. พื้นป่าไม่มีการสะสมของซากพืช

ป่าทามเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำประเภทหนึ่งที่ไม่มีการสะสมของเศษซากกิ่งไม้ ใบไม้ที่ร่วงหล่นลงมา เนื่องจากการเกิดไฟป่าและเศษซากอินทรีย์วัตถุจะไหลไปตามกระแสน้ำ ในช่วงน้ำหลากจึงพบว่าพื้นที่ป่าของป่าทามจะเป็นดินตะกอนที่เกิดจากการทับถมของตะกอนดินที่ไหลมากับน้ำ พื้นป่าทามจึงไม่มีการสะสมอินทรีย์วัตถุ ดังเช่นป่าพรุในภาคใต้

5. พรรณไม้แพร่พันธุ์โดยอาศัยน้ำ

จากสภาพของการมีน้ำไหลในป่าทาม จึงทำให้พรรณไม้ในป่าทามอาศัยน้ำและสัตว์น้ำช่วยในการแพร่พันธุ์ไม้ หลายชนิดจะมีผลในช่วงฤดูน้ำหลาก อาทิเช่น หว่า เหน่า กระเบา น้ำจ้อย กระโดนน้ำ มะกอกน้ำ มะดัน

โครงสร้างของป่าทาม

ป่าทามเกิดจากอิทธิพลของกระแสน้ำและสภาพของพื้นที่เนื่องจากสภาพพื้นที่ของป่าทามไม่เป็นพื้นที่ราบเรียบเสมอกัน หากแต่จะมีลักษณะเป็นที่ราบ ที่โคก พื้นที่ลุ่ม ทำให้สภาพป่าทามแตกต่างกันออกไป จึงจำแนกลักษณะโครงสร้างของป่าทามเป็น 3 ประเภทดังนี้

1. ป่าทามที่ถูกน้ำท่วมในช่วงเวลาน้ำขึ้นสูง

ป่าทามบริเวณริมของลำน้ำและพื้นที่ป่าทามตอนในที่ที่มีลักษณะเป็นผืนราบ ที่น้ำสามารถท่วมถึงได้ในช่วงน้ำหลาก แยกลักษณะของพรรณไม้ ดังนี้

1.1 ไม้เต็น ไม้เต็นจะพบไม้เต็น คือไม้ที่มีขนาดและความสูงของเรือนยอดมากกว่าไม้ชนิดอื่น ไม้จำพวกที่พบได้แก่ ไม้ยาง หว่า กระเบา ก้านเหลือง ดินเป็ด ชะมวง คางฮุง กุ่มน้ำ กระโดนน้ำ และลักษณะของไม้เต็นจะไม่ขึ้นเป็นกลุ่มแต่จะกระจายเป็นต้นเดี่ยวทั่วไปในพื้นที่ป่า ในช่วงน้ำขึ้นสูงสุดจะมองเห็นเฉพาะยอดของไม้เต็น

1.2 ไม้รอง ไม้รองของป่าทามจะแตกต่างจากไม้รองของป่าบก มีขนาดสูงไล่เลี่ยกัน (น้อยกว่า 5 เมตร) แตรกกระจายอยู่ระหว่างไม้เต็นติดกันเป็นผืนใหญ่ ไม้รองมีขนาดของเส้นผ่าศูนย์กลางไม้ใหญ่นัก ลักษณะของลำต้นจะแตกเป็นกิ่งก้านสาขามากมาย ไม้รองที่พบได้แก่ ฝ้ายน้ำ เบ็ดน้ำ เหน่า ห้วลิง มะดัน เสี้ยวป่า ใผ่ ไม้ประเภทนี้เป็นไม้ที่มีความสามารถแตกหน่อได้ดีที่สุด

1.3 ไม้เถา ในป่าทามมีไม้เถามากมายขึ้นแทรกอยู่ระหว่างไม้เต็นและไม้รอง ไม้เถาพวกนี้สามารถอยู่ได้ในสภาวะการท่วมของน้ำ ไม้เถาที่พบได้แก่ เครือน้ำจ้อย ฝั่วน เครือเบ็น

2. ป่าทามที่น้ำท่วมไม่ถึงในช่วงน้ำขึ้นสูง

พื้นที่ป่าทามบางแห่งจะเป็นที่ดอนหรือโคกซึ่งน้ำไม่สามารถท่วมถึง ในช่วงน้ำขึ้นสูงสุดจะพบระบบนิเวศที่มีลักษณะเป็นป่าบกหากมีข้อแตกต่างจากป่าบก คือลักษณะของดอนหรือโคกมักจะมีไม้ขึ้นอยู่

ไม่หลากหลายเหมือนป่าบก และจะขึ้นเป็นกลุ่มไม้เกือบเป็นไม้ชนิดเดียวกัน เช่น โกงสะแบง โกงพยอม คอนชาด เป็นต้น

3. ป่าทามที่มีน้ำท่วมขังตลอดปี

จากอิทธิพลจากการไหลของกระแสน้ำหรือปรากฏการณ์แม่น้ำเปลี่ยนทางจะทำให้พื้นที่บริเวณป่าทามเกิด หนอง บึง หรือภาษาพื้นเมืองเรียกว่า บุง กุด ที่มีน้ำอยู่ตลอดปี บริเวณนี้จะพบไม้น้ำขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก ชนิดพันธุ์น้ำที่ขึ้นอยู่ได้แก่ กก ผือ บัวสาย สาหร่าย จอก แหน

การจับจองและครอบครองพื้นที่ทาม

ชาวบ้านได้มีวิธีการจับจองและเข้าครอบครองพื้นที่เพื่อเข้าทำประโยชน์มาอย่างต่อเนื่องยาวนาน ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันกว่า 100-150 ปีก่อน กลุ่มคนที่ได้เข้ามาบริเวณป่าทามแห่งนี้ เพื่อหนีความแห้งแล้ง และได้หาพื้นที่ตั้งหลักปักฐานแห่งใหม่ ช่วงแรกเข้ามาในลักษณะของการใช้ประโยชน์จากป่าทามก่อน ปัจจัยที่สำคัญคือ อาหารทั้งพืชสัตว์ และของป่าอื่นๆ เช่น บริเวณของกุดปลาคูณเป็นพื้นที่ชัยภูมิอันเหมาะแก่การตั้งหมู่บ้าน เพราะมีป่าไม้ สัตว์ป่า อาหารปลาทางแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์และมีพื้นที่เหมาะสมสำหรับการทำนาข้าวหรือเพาะปลูกทางการเกษตร ดังนั้น จึงได้เข้ามาจับจองพื้นที่เพื่อตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน โดยเลือกพื้นที่ตั้งบ้านเรือนบริเวณที่เป็นดอนหรือโนนสูง ที่ยากต่อการถูกน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก ซึ่งปัจจุบันพื้นที่ดังกล่าวอยู่ทางฝั่งทิศเหนือของพื้นที่ทามกุดปลาคูณ คือ ที่ตั้งของบ้านโนนคำและน้ำจั้นใหญ่ และทางทิศใต้ของพื้นที่ทามกุดปลาคูณซึ่งเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านโนนยาง เป็นต้น

ในช่วงแรกของการเข้าไปจับจองที่ทำกินในพื้นที่ป่าทามของชาวบ้าน มีกระบวนการจับจองและครอบครองดังนี้ คือ

1. วิธีการแบ่งเขตที่ดิน โดยกลุ่มชาวบ้านกลุ่มแรกจะตกลงกันด้วยวาจาซึ่งเป็นการให้สิทธิโดยปากเปล่าในการแบ่งเขตที่ดิน ซึ่งในการแบ่งเขตที่ดินในป่าทามนี้จะไม่มีการแสดงว่าที่ดินเป็นอาณาเขตของใคร ขนาดกว้างยาวเท่าใด แต่ชาวบ้านจะใช้สัญลักษณ์หรือเครื่องหมายทางธรรมชาติในพื้นที่นั้นๆ เพื่อแบ่งเขต เช่น คันทนา ต้นไม้ใหญ่ ที่เนิน ที่ดอน เป็นเครื่องหมายในการสังเกตอาณาเขตพื้นที่ของตน นอกจากนี้ถ้าหากว่าที่ดินที่เป็นเนินหรือดอน โนนั้น มีสายน้ำไหลเป็นทางแบ่งแยกกันตรงจุดใดจะถือเอาจุดนั้นในการแบ่งเขตที่ดิน ซึ่งถือเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านอีกอย่างหนึ่งเช่นกัน

2. วิธีการผูกหญ้า เป็นระบบการแบ่งเขตที่ชาวบ้านใช้วิธีการผูกหญ้าแสดงไว้กับต้นไม้ที่เขตแดนที่ดินของตนและเป็นการแสดงสัญลักษณ์อาณาเขตของตน หลังจากที่มีการแบ่งเขตที่ดินเรียบร้อยแล้ว

3. วิธีการหักร้างถางป่า เป็นการตัดต้นไม้ให้เป็นรูปตามแนวอาณาเขตที่ดินผูกหญ้าแสดงเป็นสัญลักษณ์ความเป็นเจ้าของเอาไว้ โดยจะไม่ตัดต้นไม้ใหญ่และจะมีการทิ้งป่าไม้ที่เหลือไว้ตามหัวไร่ปลายนาในพื้นที่ของตน เพื่อเอาไว้ใช้ประโยชน์ด้านอาหารการกิน ร่มเงาและเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจได้

4. วิธีการจุดเผาต้นไม้ ที่ตัดทิ้งไว้แล้วจนเตียนราบเป็นพื้นนา วิธีนี้จะทำให้พื้นที่ป่าถูกรบกวนและถูกทำลายมากที่สุด และเป็นสาเหตุของความสูญเสียระบบนิเวศของป่าทามไปอย่างน่าเสียดาย

5. วิธีการขุดปรับพื้นที่เพื่อปลูกข้าวและพืชไร่ เนื่องจากพื้นที่ป่ายังมีตอไม้อยู่มาก จึงไม่สะดวกที่จะใช้พื้นที่เพื่อการดำนา ดังนั้น จึงต้องมีการขุดปรับพื้นที่กำจัดตอไม้และรากหญ้าตาย สำหรับในพื้นที่ที่เป็นลุ่มในกุดจะทำนาทาม (นาปรัง) ส่วนริมกุด ริมหนองจะปลูกพืชผักสวนครัวชนิดต่างๆ

สำหรับการบุกเบิกจับจองเพื่อให้ได้สำหรับเพาะปลูกนั้น สามารถทำได้เท่าที่ร่างกายของผู้บุกเบิกจะมี เพราะในอดีตนั้นไม่มีเครื่องจักรใช้ในการบุกเบิกแผ้วถางมากนัก และคนในสมัยนั้นจึงบุกเบิกจับจองพื้นที่ป่าตามไร่สำหรับเพาะปลูกไม่มากนัก เอาแค่พอเพียงสำหรับเลี้ยงชีพของสมาชิกในครัวเรือนเท่านั้น แต่ผลผลิตที่ได้มากพอสมควร เพราะดินดีและเนื่องจากผู้คนในสมัยนั้นยังมีจำนวนน้อย ทั้งยังทรัพยากรธรรมชาติมีความอุดมสมบูรณ์สูง จึงพอที่จะหล่อเลี้ยงคนทั้งชุมชนได้อย่างสบาย ไม่ต้องดิ้นรนไปทำงานที่ต่างบ้านต่างเมือง

กระทั่งปัจจุบันพื้นที่ป่าตามกุดปลาคูณ ได้ถูกครอบครองจับจองและทำประโยชน์จากชาวบ้านทุกพื้นที่ โดยเป็นสิทธิของปัจเจกชนที่สามารถทำอะไรได้อย่างอิสระ ยกเว้นพื้นที่ที่เป็นหนองน้ำ ช้าง (ร่อง) และกุดต่างๆ ที่เป็นผืนน้ำจะเป็นที่สาธารณะประโยชน์ คนอื่นและชุมชนภายนอกสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้โดยไม่มีจำกัด แล้วแต่กำลังของผู้ใดจะหามาได้มาน้อยเพียงใด จะมีข้อห้ามเพียงแต่การใช้ประโยชน์นั้นเป็นไปเพื่อการทำลาย เช่น การระเบิดปลา การใช้กวาด (เครื่องมือหาปลาตกที่อาจทำให้ปลาสูญพันธุ์ได้) เป็นต้น

รูปแบบการทำประโยชน์ในพื้นที่ป่าตาม

จากคำบอกเล่าเรื่องราวของชาวบ้าน ซึ่งแสดงออกถึงความสัมพันธ์ของชาวที่อาศัยอยู่ในบริเวณเขตพื้นที่ป่าตาม มีอยู่หลากหลายรูปแบบโดยพบว่าชาวบ้านมีกิจกรรมของการหาอยู่หากิน ที่สัมพันธ์กับพื้นที่ป่าตามในหลายด้านเช่น การทำนา ปลูกพืชไร่ ปลูกพืชผักสวนครัว เลี้ยงสัตว์ หาของป่า การเผาถ่าน ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1. กิจกรรมการทำประโยชน์ในที่ดิน

1.1 ทำนา การทำนาในนามของชาวบ้านในเขตพื้นที่ตามกุดปลาคูณ พบว่ามี 2 ลักษณะคือ

- นาแซง จะเป็นการดำนาในบริเวณกุด โดยจะถอนกล้าในเดือนกุมภาพันธ์ ปักดำเดือนมีนาคม เก็บเกี่ยวเดือนกรกฎาคม พันธุ์ข้าวที่ใช้เป็นพันธุ์พื้นเมือง คือข้าวดอกไม้ (ข้าวเจ้า) ข้าวเหลืองบุญมา (ข้าวเหนียว) เป็นข้าวที่ให้ผลผลิตเร็วในระยะเวลา 3 เดือน โดยในการทำนาแซงนั้น ปักดำได้เลยโดยไม่ต้องไถพรวน และไม่ต้องใส่ปุ๋ยเพราะเป็นดินที่มีความอุดมสมบูรณ์สูงอยู่แล้ว ซึ่งเกิดจากกระแสน้ำพัดพาตะกอนมาทับถมไว้ในช่วงฤดูน้ำหลากทุกปี

- นาหนอง เป็นการดำนาในบริเวณหนองหรือริมฝั่งกุด หนองต่างๆ ที่เป็นที่ราบโดยจะตกกล้าในเดือนพฤษภาคม ปักดำเดือนมิถุนายน และเก็บเกี่ยวเดือนกันยายน พันธุ์ข้าวใช้ชนิดเดียวกันกับการทำนาแซงโดยในการทำนาหนองนั้นจะมีการปักคันนาขึ้นมา เพื่อเก็บกักน้ำไว้ทำการไถพรวนก่อนที่จะปักดำ และไม่ต้องใส่ปุ๋ย แต่ในปัจจุบันการทำนาหนองของ ชาวบ้านได้เปลี่ยนไปจากอดีตมาก เพราะชาวบ้านมีการใช้ทั้งปุ๋ยเคมีและใช้ยาปราบศัตรูพืชกันมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก

ปัญหาที่พบคือ บางปีน้ำจะมาเร็ว น้ำท่วมเกี่ยวข้าวไม่ทัน ต้องนั่งเรือเกี่ยวหรือดำน้ำเกี่ยวข้าว แต่น้ำท่วมในอดีต มาเร็ว ไปเร็ว ไม่แช้ง ซึ่งความสำคัญของนาตามในอดีต คือปลูกข้าวไว้บริโภคในครัวเรือนส่วนนาบ้านจะปลูกข้าวไว้ขาย

1.2 การทำไร่และปลูกพืชผักต่างๆ เช่น พริก ถั่วฝักยาว แตงกวา ข้าวโพด กระเทียม หอม ผักชี แมงลัก ฯลฯ โดยจะปลูกในพื้นที่ริมฝั่งกุดในช่วงเดือนธันวาคม-มกราคม และช่วงเดือนเมษายน-สิงหาคม ไว้สำหรับยังชีพในครัวเรือนไม่ค่อยปลูกเพื่อการค้า

2. กิจกรรมการทำประโยชน์อื่น

2.1 ทำเลสำหรับเลี้ยงสัตว์

ชาวบ้านหลายสิบครอบครัวจะใช้ป่าทามเป็นที่เลี้ยงวัว ควาย เพราะในเขตทามจะมีพืชหลายชนิดที่เหมาะสมสำหรับเป็นอาหารวัวควาย และการเลี้ยงวัวควายในป่าทาม สะดวกไม่ยุ่งยาก เพราะมีทุกอย่างพร้อมอยู่แล้วทั้งแหล่งอาหารที่มีอยู่อย่างสมบูรณ์และแหล่งน้ำที่มีอยู่มากมาย ซึ่งการเลี้ยงในเดือนมกราคมถึงมิถุนายนจะต้องมีคนคอยดูแลตลอด เพราะเป็นช่วงที่ปลูกข้าวนาแซง ส่วนช่วงเดือนกรกฎาคมถึงกันยายน ชาวบ้านสามารถเลี้ยงวัวควายแบบปล่อยได้และมาต้อนกลับในตอนเย็น และเมื่อเข้าถึงช่วงเดือนตุลาคมถึงธันวาคมซึ่งเป็นช่วงน้ำหลากต้องขังไว้ในคอกและหาฟางข้าวให้กินเพราะพื้นที่น้ำท่วม การเลี้ยงวัวนอกจากไว้ขายและใช้งานในครอบครัวแล้วยังมีผลได้รับที่สำคัญ คือ เกษตรกรได้ปุ๋ยคอกมาใส่ในที่นาของตน หรือขายชีวัวชีควายหมายกคอกถือเป็นรายได้อีกหนึ่งทางหนึ่งด้วย

2.2 การประมง

ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่ทามส่วนใหญ่มีความผูกพันกับระบบการหาปลาในป่าทามตามแหล่งน้ำต่างๆ ในป่าทาม เช่น กุด หนอง ช่อ ได้ตลอดปี โดยเครื่องมือและวิธีการหาปลานั้นจะมีความแตกต่างกันออกไปตามสภาพของแหล่งน้ำนั้นๆ กล่าวคือ ถ้าเป็นการหาปลาในหนองน้ำชาวบ้านจะต้องมีเครื่องมือที่ใช้ คือ แห เบ็ด จัน สุ่ม มอง แต่สำหรับการหาปลาที่กุดซึ่งมีขนาดของพื้นที่กว้างใหญ่กว่าหนอง ชาวบ้านจะนำเครื่องมือที่ใช้ คือ แห เบ็ด จัน มอง ลอบ ไซ ต้มปลาไหล สวิง ดาง และในช่วงเดือนมกราคม-เมษายน ชาวบ้านจะนิยมทำเยาะเพื่อตกปลาบริเวณวังลึกในกุดซึ่งเป็นบริเวณที่มีปลาอยู่รวมกันมาก โดยเริ่มจากตัดฟันกิ่งไม้ เช่น ไม้हुलिंग เป็น ฝายน้ำ หนามพู่ไฟ ขอนไม้ เป็นต้น และจะให้ดักให้ใช้ไฟป่าเสียบไว้รอบๆ ให้มีลักษณะเป็นวงกลมสองชั้น ทั้งไว้ประมาณ 1-2 เดือน เพื่อรอให้น้ำมีอุณหภูมิสูงขึ้น (ร้อน) ซึ่งโดยธรรมชาติของฝูงปลาที่จะว่ายน้ำมารวมกันบริเวณเยาะนี้จำนวนมาก จากนั้นจะนำไม้มาเสียบเป็นหลักใช้ดางล้อมทั้งสองชั้นแล้วรื้อไม้ที่สุ่มออกจนหมด และจะใช้แหจับปลาหรือใช้อวนลากกวาดซึ่งจะต้องช่วยกันเป็นกลุ่มประมาณ 5-10 คน ซึ่งวิธีการนี้สามารถหาปลาแต่ละครั้งได้หลายสิบกิโลกรัม

2.3 การหาของป่าในทาม

- ฟืนและการเผาถ่าน โดยธรรมชาติของพันธุ์ไม้ในป่าทามจะเป็นพันธุ์ไม้ที่เจริญเติบโตเร็ว ดังนั้น การตัดไม้เพื่อใช้สอยทำฟืนหรือเผาถ่านที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเป็นเชื้อเพลิง เช่น ไม้हुलिंग ต้นเสี้ยว ฝายน้ำ ซึ่งเป็นไม้ที่ยังมีการตัดจะยิ่งแตกกอมากขึ้น ดังนั้น ชาวบ้านจะเลือกตัดไม้ขนาดเท่าแขน การหาฟืนจะหาในช่วงหน้าแล้งเดือนมกราคม-เมษายน มาเก็บไว้ใช้ในครัวเรือน เพื่อใช้ในโอกาสต่อไป

- เก็บผักผลไม้ตามธรรมชาติ การหาผักในทามนั้นชาวบ้านจะหาได้ทั้งผักที่อยู่ในน้ำ และผักที่อยู่ในบก ผักที่อยู่ในน้ำ ตามหนอง ตามกุด และอยู่ริมมูน ได้แก่ ผักบ่อ ผักแว่น ผักแพงพวย ผักไซเอียน ผักบุง ผักตบ ผักกูด ผักกระโดนน้ำ ผักกระดัน ซึ่งหาได้ตลอดปี ส่วนผักที่ขึ้นอยู่บนบกจำพวก ผักสะเตา ผักกระโดนบก ยอดเบ็น จะหาได้ช่วงธันวาคม-เมษายน และนอกจากนี้ยังมีลูกไม้ป่าให้ชาวบ้านได้เก็บกินหรือเอาไปดองขายอีกด้วย เช่น ลูกหว้า มะดัน มะกอกน้ำ ลูกหวาย เป็นต้น

- หน่อไม้ มักหาได้ช่วงหน้าฝน เดือนพฤษภาคม-พฤศจิกายน หน่อไม้ถือว่าเป็นอาหารหลักของชาวบ้านถ้าไม่มีข้าวกินก็มีหน่อไม้กินแทนข้าวได้ หน่อไม้ที่หามาได้ ชาวบ้านจะนำเอามาทำหน่อไม้ดอง หรือแกงกินได้เลย

- เห็ด หาได้ช่วงหน้าฝนเดือนพฤษภาคมเป็นต้นไป-เดือนตุลาคม มีเห็ดฝ้ายสายน้ำ เห็ดฝ้ายตับควาย เห็ดปลวก เห็ดระโงก ฯลฯ และถ้าปีไหนฝนตกเร็ว ก็จะทำให้เห็ดเร็วตามด้วย และการหาเห็ดของคนในพื้นที่หามจะเก็บไว้กินในครัวเรือน เท่านั้นไม่ค่อยได้ขายเท่าใดนัก

- มันแขง หาได้ช่วงเดือนมกราคม – มกราคม ซึ่งมันแขงเป็นอาหารยอดฮิตในป่าหาม มันแขงเป็นไม้เลื้อยมีใบคล้ายใบเครือสดหมาแต่มีสีเขียวแก่ และจะเลื้อยพันอยู่กับต้นไม้เล็กไม้ใหญ่ที่อยู่บริเวณนั้น หัวของมันแขงมีลักษณะกลมบ้าง รีบ้าง มีตั้งแต่ขนาดเท่าหัวแม่มือจนถึงขนาดเท่ากำปั้น และมีสีน้ำตาลอ่อนเมื่อปอกเปลือกจะมีเมือกเหนียว สีนํ้า เนื้อในมีสีขาวนวล เมื่อเอามาหนึ่ง รับประทานเป็นของว่างและประกอบอาหาร

- ไข่มดแดง หาได้ในช่วงเดือนมกราคม – มิถุนายน โดยจะหาเหยตามต้นไม้ในป่าหามทั้งไม้ใหญ่และไม้พุ่ม

- กบ หอย เนื่องจากในป่าหามมีแหล่งกระจายอยู่มากมาย จึงเป็นแหล่งอาศัยของกบและหอยจำนวนมาก

- สัตว์ จำพวกนก หนู พังพอน อีเห็น กระต่าย เป็นสัตว์ที่หาได้ตลอดปีและในปัจจุบันยังมีนกพอสเหลืออยู่บ้าง แต่สัตว์ส่วนใหญ่เหล่านี้สูญหายไปเกือบหมดแล้ว เพราะไม่มีที่อยู่อาศัยที่ปลอดภัยจากมนุษย์ได้

2.4 เป็นแหล่งยาสมุนไพร เนื่องจากในป่าหามมีพันธุ์ไม้หลากหลายชนิดที่ชาวบ้านได้ใช้เป็นยาสมุนไพรสืบทอดกันมาเป็นมรดกทางภูมิปัญญา

2.5 เป็นแหล่งพักผ่อนหย่อนใจ ในช่วงหน้าร้อนชาวบ้านจะมีการล้อมเมาะที่ทำไว้ มีการกินข้าวป้าร่วมกันอย่างสนุกสนาน

ความสำคัญของป่าหามในระบบนิเวศโดยรวม

1. ป่าหามช่วยรักษาความสมดุลระหว่างน้ำผิวดินและน้ำใต้ดิน แม่น้ำมีความเชื่อมโยงทางน้ำใต้ดินผ่านป่าหามด้วยน้ำจากแม่น้ำและน้ำที่ท่วมป่าหามในหน้าน้ำจะค่อย ๆ ถ่ายเทลงสู่ชั้นน้ำใต้ดิน ส่วนในหน้าแล้ง น้ำใต้ดินจะไหลกลับมาสู่แม่น้ำและที่ลุ่มดังนั้น การสูญเสียป่าหาม จึงไม่เพียงแต่สูญเสียพื้นที่ชุ่มน้ำ แต่ยังสูญเสียการอำนวยน้ำสู่ชั้นน้ำใต้ดิน และน้ำสะอาดที่อาจนำกลับมาใช้ใหม่

2. ป่าหามมีบทบาทหน้าที่ช่วยเก็บกักน้ำฝนและผืนน้ำท่าในช่วงฤดูน้ำท่วม น้ำหลากช่วยเก็บกักน้ำท่วมเฉียบพลันในพื้นที่ตอนล่างหากถูกถมหรือเปลี่ยนแปลงไป จะเกิดปัญหาน้ำท่วมบ่อยครั้งขึ้นและรุนแรงขึ้นในพื้นที่ตอนล่าง ป่าหามจึงอาจเป็นตัวชีวิตหรือคาดการณ์ถึงความเป็นไปได้และความรุนแรงในการเกิดน้ำท่วมในพื้นที่ท้ายน้ำหรือพื้นที่น้ำตอนล่างได้

3. ป่าหามช่วยเก็บกักตะกอน ช่วยเก็บกักธาตุอาหารที่ถูกพัดพามากับน้ำ ช่วยปรับปรุงคุณภาพน้ำ แม่น้ำและป่าหามเป็นองค์ประกอบหนึ่งของระบบลุ่มน้ำทั้งลุ่มน้ำ ซึ่งเชื่อมโยงกับพื้นที่รับน้ำตอนบนด้วยสายน้ำลำธารสาขามากมาย อันเป็นเส้นทางเดินของน้ำ ตะกอนธาตุอาหารและสารพิษนั่นเอง นอกจากเชื่อมโยงกับพื้นที่รับน้ำตอนล่าง ปากแม่น้ำพื้นที่ชายฝั่ง รวมถึงท้องทะเล ซึ่งได้รับตะกอนน้ำจืด ธาตุอาหาร และสารพิษจากแม่น้ำเช่นกัน ป่าหามจึงทำหน้าที่เสมือนเป็นหน่วยกรองธรรมชาติหน่วยหนึ่งซึ่งช่วยควบคุมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมของพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมดได้อย่างมีประสิทธิภาพ

4. ช่วยปกป้องรักษาชายฝั่งแม่น้ำ ยึดเกาะตลิ่งและชายน้ำไม่ให้ชะล้างพังทลายไป

5. มีความสำคัญต่อวงจรชีวิตของพืชและสัตว์นานาชนิด

ความสำคัญของป่าทามต่อวิถีชีวิตชุมชน

1. เป็นองค์ประกอบหนึ่งของวิถีชีวิตชุมชนมาช้านานและก่อกำเนิดวัฒนธรรมท้องถิ่น
2. เป็นแหล่งน้ำจืดที่คนและสัตว์สามารถเข้าไปใช้ได้ หรือคนนำน้ำมาใช้ประโยชน์ได้ เช่น เพื่อการเกษตร อุตสาหกรรม และการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ
3. เป็นถิ่นที่อยู่อาศัยและแหล่งแพร่ขยายพันธุ์ของสัตว์น้ำนานาชนิด โดยเฉพาะปลา กุ้ง ปู ปลาบางชนิดอาจอพยพมาอยู่ในป่าทามระยะสั้น ๆ การเดินทางของสัตว์น้ำเหล่านี้ขึ้นกับวัฏจักรของน้ำ ปลาบางชนิดมาพร้อมกับน้ำแรกเมื่อเริ่มไหลเอ่อท่วม เพื่อวางไข่ด้วยพฤติกรรมการอพยพเคลื่อนย้ายนี้ บ่อยครั้งผลประโยชน์ที่เห็นจึงไม่เกิดในพื้นที่ป่าทาม แต่ปรากฏนอกพื้นที่ในแม่น้ำใหญ่ ทำให้คนมองข้ามความสำคัญ แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในป่าทามจะทำลายประชากรปลาธรรมชาติทั้งวงจร
4. เป็นถิ่นที่อยู่อาศัยหากินของสัตว์ป่านานาชนิด ทั้งสัตว์บกเลี้ยงลูกด้วยนม สัตว์เลื้อยคลาน สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ นก รวมทั้งแมลงนานาชนิด
5. เป็นแหล่งหากินหากิน ทำการเพาะปลูกข้าว พืชผักและพืชเศรษฐกิจต่าง ๆ
6. เป็นแหล่งอาหารชาติประจำของชาวชนบทในท้องถิ่นที่อยู่โดยรอบ ทั้งสัตว์บก สัตว์น้ำ พืช ผัก พืชต่าง ๆ ซึ่งมีคุณค่าทางอาหารสูงไม่แพ้ผลผลิตจากการเกษตรกรรม
7. เป็นแหล่งน้ำมันเชื้อเพลิง เช่น ไม้ฟืน ไม้ผิงไฟ
8. เป็นแหล่งหาของป่า
9. เป็นทำเลสำคัญสำหรับการเลี้ยงสัตว์ วัวควายซึ่งกินหญ้าพืชพรรณนานาชนิด
10. เป็นแหล่งวัตถุดิบใช้ทำเครื่องใช้ไม้สอย เช่น ไม้ทำรั้ว ทำคอกสัตว์ ทำเครื่องมือจับปลา เครื่องมือดักสัตว์ใช้ทำเสื่อ สาด ตะกร้า หมวก หลังคาบ้าน ฝาบ้าน
11. เป็นแหล่งสมุนไพร ยาประจำบ้าน
12. เป็นแหล่งวัตถุดิบสำหรับการทำอุตสาหกรรมครัวเรือน
13. เป็นแหล่งข้อมูลความรู้เกี่ยวกับมรดกทางวัฒนธรรม เต็มไปด้วยความน่าสนใจและความหลากหลาย มีคุณค่ายิ่งต่อการศึกษาค้นคว้าและวิจัย โดยเฉพาะด้านพื้นที่ชุ่มน้ำ
14. เป็นแหล่งนันทนาการและการท่องเที่ยวเชิงนิเวศจะเห็นว่าป่าทามให้ประโยชน์แก่ชุมชนและสังคม ทั้งประโยชน์โดยตรงทางเศรษฐกิจและประโยชน์โดยอ้อม อาจเป็นประโยชน์ที่เกิดขึ้นภายในป่าทามเอง ตลอดจะประโยชน์ที่เกิดขึ้นในบริเวณใกล้เคียงโดยรอบ และบริเวณที่อยู่ห่างไกลป่าทามออกไป มีทั้งประโยชน์ที่มองเห็นได้ว่าเป็นรูปธรรม คิมูลค่าซื้อขายกันได้ในตลาด และประโยชน์ที่ไม่สามารถคิมูลค่าเป็นตัวเงิน ซื้อขายกันไม่ได้หรือไม่ซื้อขายกัน รวมทั้งคุณค่าอันเป็นประโยชน์ต่อสุขภาพ ความปลอดภัย และสวัสดิภาพของมนุษย์

ภัยคุกคามป่าทามและปัญหา

1. คนส่วนใหญ่ขาดความเข้าใจที่ถูกต้อง คิดว่าป่าทามเป็นที่ราบลุ่มกว้างและมีปัญหา น้ำท่วมเป็นอุปสรรคต่อการเกษตร ไม่สามารถใช้ทำประโยชน์ได้
2. การพัฒนาเกษตรกรรมแบบถาวร การสร้างคันดินชักน้ำออกการปรับไถพื้นที่ด้วยเครื่องจักร เครื่องกล ปรับระดับ ยกร่องทำคูคลอง ซึ่งอาจให้ผลผลิตพืชเศรษฐกิจสูงในระยะสั้น แต่สูญเสียโอกาสในการเก็บเกี่ยวผลผลิตทางธรรมชาติในระยะยาว การใช้ปุ๋ยเกินของป่าทามเอง และสิ่งมีชีวิตที่อยู่ภายในป่า

ทามด้วย แม้ป่าทามจะมีบทบาทช่วยเก็บกักธาตุอาหารและสารพิษ แต่หากได้รับในปริมาณที่มากเกินไปความสามารถของป่าทามที่จะรองรับได้และฟื้นฟูตัวเองได้ ป่าทามก็จะสูญเสียความสามารถนี้และไม่อาจทำหน้าที่เอื้ออำนวยคุณประโยชน์ต่อสังคมได้ดังเดิม

3. การพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางอุทกวิทยา ทำให้ป่าทามถูกน้ำท่วมหรือน้ำแห้งถาวร สูญเสียเอกลักษณ์ธรรมชาติประจำพื้นที่ป่าทาม สูญเสียป่าทามไปจากระบบแม่น้ำ คุณประโยชน์ทั้งหมดที่มีก็สูญเสียตามไปด้วยที่สำคัญที่สุดคือ ประชาชนในท้องถิ่นต้องสูญเสียวิถีชีวิตที่ผูกพันกับป่าทามและวัฒนธรรมดั้งเดิมบางส่วนต้องอพยพโยกย้าย สัตว์เลี้ยงก็ได้รับผลกระทบจากการขาดทำเลที่เลี้ยงและขาดอาหาร

4. การรุกรกล้ำเข้าไปสร้างบ้านเรือนและที่อยู่อาศัย
5. การขยายเมือง ชุมชนและอุตสาหกรรม
6. การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ทางเดิน สะพาน
7. การพัฒนาการท่องเที่ยว

8. การใช้ประโยชน์ของชาวบ้านที่อาจส่งผลกระทบต่อสภาพป่าทาม เช่น ด้วยความที่เป็นพื้นที่สาธารณประโยชน์ ทำให้เป็นเป้าหมายการใช้ประโยชน์ บุกรุก จับจอง ทำลายของคนหลายฝ่ายหลายกลุ่ม และนายทุนที่จ้องเข้ามาจับจองพื้นที่เพื่อขอเข้าทำการพัฒนา การเก็บเกี่ยวใช้ประโยชน์ทรัพยากรป่าทามเกินขนาด จับปลากินขนาดและใช้วิธีการไม่เหมาะสม ตัดไม้ใช้สอยทำฟืนเกินอัตรา การล่าสัตว์ จับสัตว์ การบุกรุกเข้าทำการเกษตรอย่างไม่เหมาะสม การถาง เผาพืชพรรณด้วยเหตุผลต่างๆ กิจกรรมบางอย่างทำลายคุณภาพน้ำความขัดแย้งระหว่างกิจกรรมของชาวบ้านที่อยู่โดยรอบ

9. มลภาวะทุกรูปแบบ

10. ภัยแล้งตามธรรมชาติ

11. ไม่มีนโยบายและมาตรการที่ชัดเจนในการพิทักษ์ปกป้องอนุรักษ์ หรือฟื้นฟูป่าทามการจัดการให้มีการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าทามอย่างเหมาะสม

12. ขาดการประสานการปฏิบัติงาน ระหว่างหน่วยงานและองค์กรที่เกี่ยวข้องในการจัดการป่าทาม

13. ขาดการสำรวจสอบและติดตามกันอย่างจริงจัง ทางด้านการเปลี่ยนแปลงทั้งในเชิงปริมาณ (พื้นที่ที่เหลือน้อยหายไปแล้วกำลังเสี่ยงต่อการสูญเสียไป และพื้นที่ที่สมควรอนุรักษ์ฟื้นฟู) และในเชิงคุณภาพ (โดยเฉพาะทางด้านทรัพยากรชีวภาพ) ของป่าทาม

แนวทางที่ควรพิจารณาในการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าทาม

1. ส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในระบบนิเวศป่าทามให้แก่ประชาชนทุกระดับ และส่งเสริมจิตสำนึกให้ประชาชนตระหนักในคุณค่าและความสำคัญของป่าทาม

2. พิจารณาคคุณค่าและประโยชน์ของป่าทามให้ครบถ้วนทุกด้าน ป่าทามมีคุณประโยชน์แก่ชุมชนส่วนรวมเป็นชาวชนบทมากมายหลายอย่างพร้อม ๆ กัน อย่างต่อเนื่องยาวนาน

3. ให้ประชาชนในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการสำรวจพื้นที่ป่าทามทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ การใช้ประโยชน์ปัจจุบัน สถานภาพ ปัญหาระดับความรุนแรงของปัญหา กำหนดขอบเขตจัดลำดับความสำคัญ และตรวจสอบติดตามสถานภาพอย่างเป็นระบบและต่อเนื่อง

4. สนับสนุนให้มีการศึกษาวิเคราะห์ทำความเข้าใจในบทบาท หน้าที่ ลักษณะทางกายภาพเคมี และชีวภาพของป่าทาม ศึกษาเพื่อชี้ให้เห็นชัดเจนว่า หากขาดป่าทาม หรือหากพื้นที่ป่าทามลดลง จะเกิดความเดือดร้อนเสียหายอย่างไร ทั้งต่อกลุ่มคนต่าง ๆ และสภาพแวดล้อมโดยรวม

แนวทางการแก้ปัญหาการจัดการทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่น

1. รัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนส่วนสนับสนุนต่าง ๆ จำเป็นต้องมีการให้ข้อมูลข่าวสาร ด้านการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรความหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่นแก่ประชาชนทั่วไป อย่างทั่วถึง เพื่อทำความเข้าใจตั้งแต่ระดับนโยบาย สู่กิจกรรมและการปฏิบัติภาคสนาม โดยอาศัยหลักการทำงานอย่างมีส่วนร่วม

2. รัฐควรพัฒนาโครงการต่าง ๆ ที่เน้นการพัฒนาความรู้พื้นฐานให้แก่คนภายในท้องถิ่นและระหว่างท้องถิ่น เพื่อจะได้มีความคิดเห็นร่วมกันที่ถูกต้องตามทิศทางของนโยบายของรัฐและท้องถิ่น

3. ผู้ที่ทำงานภาคสนามในท้องถิ่นจำเป็นต้องทำความเข้าใจต่อคนทั้งหลายในสังคมให้เข้าใจคำว่า “การอนุรักษ์และการพัฒนาคุณภาพชีวิตเพื่อปากท้อง” เพราะคนในสังคมส่วนใหญ่มีความห่วงใยความอยู่รอดของตนเป็นหลัก โดยมีได้คำนึงถึงผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต

4. รัฐควรเปิดโอกาสให้คนในท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อจะได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ตลอดจนการวางแผนการควบคุม ดูแล และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของท้องถิ่นอย่างรู้คุณค่า รวมถึงการเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามาตรวจสอบกลไกการทำงานอย่างโปร่งใสและยุติธรรม

สรุปสังท้าย

จากความสำคัญของความหลากหลายทางชีวภาพ โดยเฉพาะความหลากหลายของพันธุ์ไม้ในท้องถิ่นที่เข้ามามีผลกระทบต่อวิถีการดำรงชีวิตของคนชนบทในรูปแบบต่าง ๆ ดังที่เราเห็นการเปลี่ยนแปลงเชิงถดถอยของทรัพยากรธรรมชาติในมิติทางประวัติศาสตร์มานับสิบปี จึงเป็นที่มาในการกระตุ้นให้เราและคนรุ่นหลัง ควรตระหนักและใส่ใจศึกษาเรื่องราวของวิวัฒนาการด้านต่าง ๆ ที่เข้ามาทำลายวิถีชีวิต วัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่นของคนชนบท อันจะได้เป็นอุทาหรณ์ไว้สำหรับเตือนใจสำหรับผู้มีอำนาจในการบริหารและจัดการ ถึงการใช้แนวความคิด และแนวทางพัฒนาท้องถิ่น สังคมและประเทศชาติที่เหมาะสม อันจะทำให้เราไม่ต้องหวนกลับไปรับรู้รสชาติของความเจ็บปวดแห่งอดีตที่ผ่านมา

รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี

ไพบุลย์ บุญไชย และคณะ*

งานวิจัยนี้ขึ้นจึงต้องการศึกษาพัฒนาการของรูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของแต่ละสภาพนิเวศของลุ่มน้ำชี คือ สภาพนิเวศที่ราบน้ำท่วมถึง (Flood Plain) มี วัฒนธรรมการทำนาเป็นอาชีพหลัก และวัฒนธรรมการประมงเป็นอาชีพเสริม และสภาพนิเวศที่เป็นพื้นที่ค่อนข้างแห้งแล้ง คือ วัฒนธรรมการทำนา และวัฒนธรรมการทำเกลือ เพื่อค้นหาการดำรงอยู่ของแต่ละท้องถิ่นในอดีต ตามพื้นที่ทางวัฒนธรรมของเขตที่ราบน้ำท่วมและเขตที่เป็นทุ่งโล่งค่อนข้างแห้งแล้ง โดยศึกษาผ่านคนที่อยู่ในแต่ละพื้นที่ และศึกษาปัจจัยต่างๆ ที่สำคัญที่มีผลต่อการดำรงอยู่ของผู้คน การสะสมภูมิปัญญาและการส่งผ่านถ่ายทอดภูมิปัญญา ตลอดจนการปรับตัวของผู้คนภายใต้เงื่อนไขทางธรรมชาติได้เปลี่ยนไป และการผสมผสานแนวคิดใหม่ อันจะเป็นการสร้างจิตสำนึกของความเป็นท้องถิ่น และสามารถรักษาความเป็นท้องถิ่นของตนเองได้อย่างเข้มแข็งและยั่งยืน โดยมี วัตถุประสงค์การศึกษา คือ เพื่อศึกษาและสำรวจข้อมูลพื้นฐานของทรัพยากรธรรมชาติ ตามสภาพทางภูมิศาสตร์ของชุมชนลุ่มน้ำชีในช่วงเวลาประมาณ 100 ปีที่ผ่านมา และศึกษาถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นจากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนลุ่มน้ำชีตามแต่ละสภาพภูมิศาสตร์ในช่วงเวลาประมาณ 100 ปีที่ผ่านมา เพื่อให้สามารถตอบคำถามได้ว่าชุมชนลุ่มน้ำชี ควรมีศึกษาถึงรูปแบบที่เหมาะสมในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนลุ่มน้ำชีตามสภาพทางภูมิศาสตร์ ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ, สังคม และสิ่งแวดล้อมอย่างไร

โดยมีคำถามการวิจัยดังนี้

1. ฐานทรัพยากรธรรมชาติ ด้านกายภาพ ด้านชีวภาพ แม่น้ำชีเป็นอย่างไร มีความสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานและกิจกรรมทางเศรษฐกิจของผู้คนในลุ่มน้ำชีอย่างไร
2. ผู้คนที่อยู่ในท้องถิ่นที่มีภูมิเนเวศที่แตกต่างกันมีพัฒนาการการใช้ทรัพยากรธรรมชาติในด้าน
 - 2.1 ระบบการอยู่ร่วมกัน สถาบันที่ค้ำจุนให้ชุมชนในท้องถิ่นมีความเข้มแข็ง เหนียวแน่น มีความสัมพันธ์กับการใช้ทรัพยากรอย่างไร
 - 2.2 ระบบความเชื่อ บรรทัดฐานทางสังคม ค่านิยม มีความสัมพันธ์กับการควบคุมการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไร

* คณะผู้วิจัยประกอบด้วย

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ไพบุลย์ บุญไชย ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
2. อาจารย์กนกพร รัตนสุธีระกุล ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
3. อาจารย์ยัสวีตรี รตโนภาส ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม